

Regina Smoter Grzeszkiewicz

Z przeszłości Zamojszczyzny

zbiór tekstów publikowanych na łamach Zamojskiego Kwartalnika Kulturalnego, Tygodnika Zamojskiego, a także nigdzie nie publikowanych

Obecność Tatarów na terenie Ordynacji Zamoyskiej

O istnieniu większych skupisk ludności pochodzenia tatarskiego w administracyjnych granicach Ordynacji jak dotychczas brak jest szczegółowych opracowań, nie wiadomo też czy takowe w ogóle istniały. Wprawdzie w ustnych przekazach można się spotkać z informacją że na pograniczu Bodaczowa i Michalowa w kierunku na Nielisz zamieszkiwała spora ilość Tatarów pozostających jako oddział zaciężny Jana Zamoyskiego; mieszkańcy tych okolic do dziś używają zwrotu "Tatary" na określenie lokalizacji ich domostw¹ – ale brak jest w tym przedmiocie wyczerpującej literatury.

Tatarzy dostawali się na tereny dawnej Rzeczypospolitej głównie jako jeńcy brani do niewoli podczas staczanych często z ordą krymską potyczek; zapewne pozostałością po ich pobycie na naszych terenach są funkcjonujące do dziś nazwiska: w Czarnymstoku – Bielak, w rejonie Gorajec – Podborcze Osman.²

Na dworze Jana Zamoyskiego przebywali pojedynczy Tatarzy głównie w charakterze służby, a sam ordynat u schyłku swego życia zaczął uczyć się języka tureckiego (należącego wraz z tatarskim do grupy języków ąltajskich). Jego nauczycielem był Ormianin Jan Iwaszkowicz - *in lingua turcica Joannem Iwaszkowvium*³ - o Iwaszkowiczu wypowiedział się znany orientalista Jan Reychman że *należał do najbardziej uznanych w Rzeczypospolitej tłumaczy języka tureckiego*⁴ Zamiłowanie do języków orientalnych przejął po ojcu Tomasz Zamoyski – drugi ordynat. Jego prywatnym nauczycielem był Wojciech Bodzęcki znany w kręgu zamoyskiego dworu jako Bozinius⁵

Niezbyt pochlebną opinię wystawił Tatarom prof. Akademii Zamoyskiej – Birkowski, w "Nagrobku Osmańskim" napisał: *zawiódł cię ...bezecny Mahomet obalony Osman przeklęty*⁶ Tak nieprzychylnie stanowisko w odniesieniu do Tatarów u człowiek światłego, wykładowcy na uczelni wynikało zapewne z powszechnie panujących poglądach, że ludzie ci to *"bisurmanie, pochańcy - wrogowie wiary chrześcijańskiej, przekłęci i sprośni wyznawcy zrodzonego w piekle Mahometa* – cytuję za wspomnianym wcześniej Janem Reychmanem.

Nieco więcej danych znaleźć można o wojennych poczynaniach Tatarów w naszym regionie; jak podaje Bronisław Chlebowski *7gdy Tatarzy napadli na dwór pana"na Skokówkach" - Floriana Zamoyskiego ich atak odparł przy pomocy pozostałej służby Scibor z Sitańca. Z Tatarami walczył syn Tomasza z Łażnina – Maciej.*

W roku 1591 Jan Zamoyski pozostający w opozycji do Habsburgów przyczynił się do uzyskania w Stambule przez dwóch nieznanymi z nazwiska Tatarów litewskich listu protekcyjnego od sułtana dla wyznawców Mahometa w Wielkim Księstwie Litewskim⁸, zaś w roku 1594 gdy Tatarzy organizowali zbrojną wyprawę na Węgry, przy czym ich armia miała przemieszczać się przez Karpaty zaangażował się w obronę granic Rzeczypospolitej.

Wprawdzie bezpośredniego udziału w walkach nie brał niemniej czynił starania by ewentualny atak na Małopolskę odeprzeć. Wyjechał nawet z Zamościa do Belza a później do Lwowa.⁹ Problematykę dotyczącą ewentualnej obrony poruszał w prywatnej korespondencji skierowanej m. in. do Krzysztofa Radziwiłła¹⁰ 30 września 1594 roku z Tarnobrodu rozsyłał wezwanie do szlachty by stawiała się zbrojnie celem zasilenia jego oddziałów. Dopiero w styczniu 1595 roku opuścił Jan Zamoyski tereny Podkarpacia , gdy minęło bezpośrednie zagrożenie.¹¹

Tak dwuznaczna postawa pierwszego ordynata skłania do postawienia pytania: dlaczego z jednej strony tolerował obecność Tatarów w granicach Polski i ziem sąsiednich, z drugiej zdecydowany był z nimi walczyć. Wy tłumaczenie jest proste – co innego oznacza zbrojny napad na dany kraj, co innego pokojowe współżycie z miejscową ludnością – *po Bogu najwięcej kochałem Rzeczypospolitą i królów naszych – mawiał Jan Zamoyski.*

Ciekawostki związane z pobytem Tatarów na terenie Ordynacji usłyszeć można od mieszkańców niektórych wsi. Są to przekazy ustne, podawane z pokolenia na pokolenie; dwie takie "opowieści" usłyszałam od mojej nieżyjącej już babci – Marianny z Mikszów Smotrowej w Czarnymstoku: *Tatarzy naśladując polską mowę mieli zwyczaj wołać "Maryna", "Maryna", gdy kobieta o takim imieniu wyszła z ukrycia jej los został*

¹ relacja Marii z Rzepeckich Lisowskiej

² relacja Aleksandra Piwowarka

³ S. Żurkowski. Żywot Tomasza Zamoyskiego kanclerza wielkiego koronnego. Lwów 1860s. 161

⁴ J. Reychman. Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII wieku. Warszawa 1950 s. 6-7

⁵ prof. dr S. Kot. Helmstedt i Zamość. Z dziejów kultury humanistycznej. Zamość 1929 s. 16 przypis 2

⁶ tamże

⁷ B. Chlebowski. Słownik Geograficzny królestwa Polskiego. Warszawa t. XIV s. 374 (dalej. B. Chlebowski. Słownik Geograficzny...)

⁸ J. Tyszkiewicz. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Warszawa 1989 s. 295

⁹ dr B. Kocowski. Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. Lublin 1948 s. 12 (dalej. dr B. Kocowski. Wyprawa Tatarów...)

¹⁰ Scriptorum Reum Polonicarum. Kraków 1885 t. VIII s. 107; Zamoyski do Krzysztofa Radziwiłła. Górecko 12 lutego 1593 roku

¹¹ dr B. Kocowski. Wyprawa Tatarów...s. 51

przesądzony – darowano jej życie, ale została pohańbiona...

I druga "opowieść" - gdy przez wieś przechodzili Tatarzy rozmawiali między sobą "żebyśmy już więcej tędy nie szli...", na to gospodarz Cybulski, który słyszał tę rozmowę miał odpowiedzieć - "daj Boże, aby ani jeden nie wrócił", i rzeczywiście Tatarzy więcej w Czarnymstoku się nie pojawili.

W roku 1648 Bohdan Chmielnicki obległa przy udziale Tatarów Zamość zarówno bombardowaniem murów ze 60 dział jak i wynikłym z oblężenia głodem i morem nękając ludność¹²

W latach 1498, 1500 i 1502 Tatarzy doszczętnie zrujnowali Hrubieszów¹³, w latach 1490-1499-1501 został spalony przez nich Krasnystaw, okoliczne wsie spalone, a zamek w poważnym stopniu zrujnowany¹⁴. W roku 1672 spustoszyli Szczebrzeszyn¹⁵, pod koniec 1673 roku spalili w Krasnobrodzie drewnianą kapliczkę - część pochodzącego z niej sprzętu ukryto w kościółku ormiańskim w Zamościu¹⁶; w 1672 roku przeszli tędy Tatarzy przez Grabowiec i okolice¹⁷

Wielu Tatarów dobrowolnie podejmowało służbę zawodową w szeregach wojsk Rzeczypospolitej – interesujące jest w tym przedmiocie postanowienie króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego, który w roku 1669 zatwierdził przynależne dotychczas tatarom służącym w wojsku polskim przywileje, a ponadto postanowił że *każdego służącego Tatarzyna w wojsku Rzeczypospolitej zostającego świadectwo w każdej sprawie ma być ważne i w sądzie każdym przyjęte...*¹⁸

W roku 1935 wydano w Zamościu drugi tom "Rocznika Tatarskiego", kolejne tomy, a było ich zaledwie trzy ukazywały się w latach: 1932 (Wilno), 1938 (Warszawa). Był to *periodyk o znaczeniu ogólnopolskim, poświęcony historii i życiu Tatarów w Polsce*¹⁹

Unikalny egzemplarz "Rocznika..." z roku 1935 prezentowany był w dniach 28 listopada – 30 grudnia 1983 roku na zorganizowanej w Zamościu wystawie "180 lat prasy na Zamojszczyźnie" pomysłodawcami której byli: Redakcja "Tygodnika Zamojskiego", Klub Międzynarodowej Prasy i Książki, oraz Muzeum Okręgowe w Zamościu.²⁰

Ponieważ egzemplarz "Rocznika..." z 1935 roku jest nieosiągalny myślę, że warto zapoznać się w ogólnych przynajmniej zarysach z jego treścią; cytuję za Piotrem Borawskim i Aleksandrem Dubińskim: *najcenniejszą pozycją tego numeru jest praca Leona Kryczyńskiego "Tatarzy polscy a Wschód muzułmański"*²¹ - autor ukazał w nim stosunki polityczne, religijne i kulturalne naszych Tatarów z krajami Orientu. Zdaniem autorów cytowanej powyżej wypowiedzi rozprawa ta stanowi do dziś bezcenne źródło informacji dla orientalistów. Inne cenniejsze rozprawy zawarte w "Roczniku..." to: artykuły Jakuba Szynkiewicza, Olgierda Górki, Ananiasza Zajączkowskiego, Stanisława Kryczyńskiego, Alego Woronowicza, Mustafy Aleksandrowicza, Tadeusza Strykiewicza – Korzona²²

Korespondencja Tomasza Zamoyskiego

Zbiór listów adresowanych do drugiego ordynata – Tomasza Zamoyskiego opublikowany został na łamach "Biblioteki Warszawskiej" (1853, t. VI), ich autorami byli: koledzy ordynata z czasów gdy uczęszczał do Akademii Zamojskiej (Jan, Jerzy, i Andrzej Drzewieccy). W liście pisanym z Zamościa lipca 1602 roku nadmienili, że żałują jego nieobecności w swoim gronie i pocieszają się, tą myślą, że jeszcze do nich powróci; polecili też swoje usługi matce Tomasza Zamoyskiego – Barbarze z z Tarnowskich Zamoyskiej.

Po śmierci Jana Zamoyskiego Barbara na stałe przeniósła się do Krzeszowa – stąd pisała pełne serdeczności i oddania listy do ukochanego jedynaka. Częsty wątek pojawiający się w jej listach to pytania: o zdrowie, samopoczucie, wskazówki jak ma postępować młody człowiek by przysporzyć matce radości, zadowolenia – w liście pisanym z Krzeszowa w dniu 18 sierpnia 1605 roku czytamy: *głupim synom to*

¹² B. Chlebowski. Słownik Geograficzny... s. 337

¹³ <http://www.hrubieszow.info/wiara/zydzi/zydzi.htm>

¹⁴ http://www.krasnystaw-rys.webpark.pl/UzupelnieniaWWW.htm#_Toc76863388

¹⁵ <http://www.geocities.com/shebreshin/historia.html>

¹⁶ <http://student.wsza.edu.pl/~robert/zamosc/drukuj.php?d=miasta&a=krasnobrod>

¹⁷ grabowiec.interszkola.pl/strona_grabowca/historia/historia_grabowca.html

¹⁸ P. Borawski. A. Dubiński. Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. Warszawa 1986 s. 87 (dalej:P. Borawski. A. Dubiński. Tatarzy polscy...

¹⁹ G. Sowińska. 180 lat prasy na Zamojszczyźnie. Rocznik Zamojski 1984 t. I s. 389

²⁰ tamże

²¹ gdy aresztowano Leona Kryczyńskiego, który został wraz z grupą polskich inteligentów rozstrzelany w Gdyni, skonfiskowano jego bogate zbiory archiwalne, bibliotekę, papiery osobiste, oraz gromadzone w latach 1930 – 1939 papiery redakcji "Rocznik Tatarskiego" za: J. Sulimowicz. Leon Kryczyński. Polski Słownik Biograficzny t. XV Wrocław 1970 s. 455 - 456

²² P. Borawski. A. Dubiński. Tatarzy polscy... s. 162 - 163

przyzwoite tesznić do matek, a mądrym starać się o to, żeby matkę ucieszyć służąc Panu Bogu, ucząc się pilnie nauk i obyczajów przystojnych... Innym razem w trosce o zdrowie syna przysłała mu wino węgierskie i piotunkowe pisząc przy tym: *kiedy byś czuł jakąś surowość żołądka używaj go...*

Listy Barbary z Tarnowskich Zamoyskiej konkretne w swym przekazie, często zawierające różnorodnej natury pouczenia musiały budzić w Tomaszu mieszane uczucia – że taka sytuacja miała miejsce możemy domniemywać z odpowiedzi jaka Barbara przesała mu w jednym z listów z 1608 roku: *nieśluszenie mi przymawiasz o miłość macierzyńską: nie miał jej więcej żaden syn dobry u dobrej matki nad cię! Wie bóg, przed którym często łzami się zalewam cię...*

Gros adresatów listów do Tomasza Zamoyskiego stanowili urzędnicy często zajmujący najwyższe stanowiska w państwie – sekretarz królewski Stanisław Pstrokański pisywał do niego w okresie gdy ordynat starał się o rękę Krystyny Ostrogskiej; przysłał mu opinię królewską na temat przyszłego małżeństwa, gdzie monarcha oświadczał: *... strony małżeństwa, pewien jestem, iż heretyczki nie pojmie...* (pismo z 30 czerwca 1613 roku). Kanclerz koronny – Jakub Zadzik informował Tomasza Zamoyskiego o przyznaniu mu kasztelanii krakowskiej.

Dużo listów pisała do ordynata żona – Katarzyna z Ostrogskich Zamoyska²³. Z ich treści dowiadujemy się o życiu rodzinnym Tomasza Zamoyskiego, zdrowiu Katarzyny i trójki dzieci – Gryzeldy Konstancji (pierworodnej córki), Joanny Barbary i syna Jana, późniejszego trzeciego ordynata). Z listu noszącego datę 19 marca 1629 roku wynika, że pp. Zamoyscy umówili na obiad w Lublinie – na prośbę męża Katarzyna przywiozła najstarszą córkę – *Gryzeldeczka wedle rozkazania jedzie ze mną...*

Katarzyna Z Ostrogskich Zamoyska często zwracała się do Tomasza słowami: "moje najukochańsze serce", "mój serdeczny dobrodzieju". Gdy tęskniła (ordynat często był poza domem) słowa kierowane do niego były niezwykle serdeczne, rozbijające: *zechcesz prędko bytnością swą mnie uniżoną sługę swą ucieszyć. Ja i dziadki nasze zdrowiśmy dobrze z łaski Bożej...* (list pisany z Zamościa 20 lutego 1629 roku).

W roku 1636 Tomasz Zamoyski otrzymał starostwo nowotarskie – list sprawozdawczy o stanie gospodarczym tych terenów napisał do ordynata Wojciech Serebryski, kanonik krakowski – *starostwo tamto wszystko w czynszach, które wynoszą 8.000 złotych, ale że wsie osiadłe wielkie, z karczem byłby wielki pożytek i już browary zasadził nieboszczyk Komorowski...*

Ten pobieżny przegląd korespondencji, którą otrzymywał drugi ordynat wskazuje na dwie istotne sprawy – silne więzi rodzinne, wyrazem czego są listy od kobiet jego życia – matki i żony, oraz ogromne zaufanie społeczne; o szacunku jakim darzono potomka pierwszego ordynata Jana Zamoyskiego świadczą zarówno listy urzędników jak i samych monarchów – do Tomasza Zamoyskiego pisali, najpierw Zygmunt III Waza – tytułem uzbrojenia wojska zwracał się do ordynata w 1621 roku z prośbą o wsparcie finansowe, oraz Władysław IV. W sierpniu 1635 roku prosił Tomasza Zamoyskiego *aby na kilka dni przed sejmem przybył do Warszawy...*²⁴

Wpływy ordynata na dworze królewskim były znaczne, skoro za jego rekomendacją Zygmunt III Waza mianował wojewodą kijowskim Stefana Chmieleckiego, a Władysław IV powierzył Piotrowi Gembickiemu stanowisko sekretarza wielkiego koronnego²⁵ Z życia publicznego Tomasz Zamoyski wycofał się w latach 1636 – 1637 na skutek dolegliwości chorobowych.

Lutnista pierwszego ordynata – Mikołaj Gomółka

Mikołaj Gomółka urodził się w roku 1546 lub 1537, rodzicami jego byli Tomasz i Agnieszka Gomółkowie (nazwiska rodowego matki nie udało się ustalić) zamieszkali w Sandomierzu. Nie posiadając stosownych środków finansowych na edukację syna wysłali go na dwór królewski do Krakowa *by śpiewając w kapeli królewskiej przestał być im ciężarem*²⁶

Muzyczną edukacją chłopca zajął się królewski fletnista Jan Klaus; Gomółka śpiewał w chórze kapeli królewskiej, pracował w grupie "tubicinatorów" ("trębaczy"), a w roku 1555 powierzono mu stanowisko piszcza – florecisty²⁷. Na dworze królewskim pozostawał do 1563 roku.

W latach 1590 – 1591 przebywał w Zamościu, informacji takiej dostarczają rachunki z tego okresu prowadzone przez skarbnika pierwszego ordynata – Jana Brzozowskiego: muzyk brał kwartalną pensję tzw. "suche dni" 19 września i 19 grudnia 1590 roku, oraz 30 kwietnia 1591 roku – jego uposażenie wynosiło 25 złotych.²⁸

²³ jej listy otrzymywał Tomasz Zamoyski w latach 1620 – 1633. W Archiwum Zamoyskich zdeponowanym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie zachowało się 30 listów Katarzyny

²⁴ cytowany fragment listu, jak i wcześniejsze pochodzą ze wspomnianej na początku "Biblioteki Warszawskiej"

²⁵ L. Jaromiński. Tomasz Zamoyski wobec spraw publicznych i wyznaniowych. Odrodzenie i Reformacja w Polsce 1981, t. XXV

²⁶ Z. Jachimecki. Mikołaj Gomółka i jego poprzednicy w historii muzyki polskiej. Łódź 1946 s. 5 (dalej Z. Jachimecki. Mikołaj Gomółka...)

²⁷ tamże, s. 2

²⁸ B. Horodyski. Sławny lutnista wielkiego kanclerza Mikołaj Gomółka. Teka Zamojska 1939 nr 2

Analiza wspomnianych rachunków wskazuje na jeszcze jeden szczegół z jego życia miał syna Michała, bowiem na liście wypłat razem z Mikołajem Gomółką figuruje "młody Misio Gomółka" który we wrześniu i grudniu z ojcem swym "panem Gomółką starym" otrzymał "suche dni" wynoszące 12 złotych²⁹

Mikołaj Gomółka napisał **"Melodie na Psalterz Polski przez Mikołaià Gomółkè vczynione"** wydane zostały w Krakowie w 1580 roku; utwór dedykowany jest biskupowi krakowskiemu – Piotrowi Myszkowskiemu:

"Ja też snopek pierworodny
Niosęć panie: acz niegodny
Twoich rąk wielkiej zabawy
Nie gardź proszę: lecz łaskawy
Okaż wzrok ofierze małej..."

czytamy na wstępie. Praca obejmuje 150 krótkich utworów na czterogłosowy chór mieszany mających charakter ludowy, bowiem M. Gomółka tak je skomponował że stanowią "pieśni chórowe ułożone dla pierwszej strofki każdego psalmu, tak jak zwykle piosenki ludowe, w których do jednej melodii śpiewa się kilka czy kilkanaście strofok".³⁰ Mikołaj Gomółka zmarł 5 marca 1609 roku w wieku 45 lat, jego nagrobek znajduje się w Jazłowcu k/ Buczacza.

Pisma pochwalne na cześć Jana Zamoyskiego

Jednym z pierwszych utworów napisanych ku czci i upamiętnieniu działalności pierwszego ordynata był wydany 1588 roku "Bicz na zawiść" ("Flagellum livoris") autorstwa Szymona Szymonowicza. Powstał po zwycięstwie Jana Zamoyskiego pod Byczyną, który pojmując do niewoli księcia Maksymiliana Habsburskiego i osadzając go na zamku w Krasnymstawie przymknął usta opozycji, reszty dokonała koronacja Zygmunta III na króla Polski. Na temat treści "Bicza na zawiść" wypowiedział się dr Stanisław Kot – *utwór skierowany przeciwko wrogom kanclerza; przeciwko temu stronnictwu, które na sejmie elekcyjnym, zwołanym po śmierci Batorego popierało Maksymiljana kandydaturę forsowanego przez Zamoyskiego*.³¹

Inspiracją do napisania przez Szymona Szymonowicza (poety, współorganizatora Akademii Zamojskiej), kolejnego utworu poświęconego osobie Jana Zamoyskiego był ślub tegoż z Barbarą z Tarnowskich Zamoyską. Z tytułował go poeta "Repotia Zamosciana" ("Poprawiny zamojskie") - treść utworu została bardzo ciekawie skomponowana, bowiem to sama przyroda – nimfy wodne ("vepriades") i ich ojciec sędziwy Wieprz³² wygłaszają pochwały na cześć tego, który podjął tak ważną w swoim życiu decyzję... Wzruszają te słowa, a jednocześnie "cementują" zadzierzgniętą przyjaźń pomiędzy początkującym poetą, a dojrzałym politykiem.

W roku 1590, gdy Jan Zamoyski po utworzeniu Ordynacji rozpoczynał szeroko zakrojoną społeczno – polityczno – gospodarczą działalność jeden z profesorów w Lipsku – Mateusz Dresser *wystawił Zamoyskiego jako wzór pedagogiczny szlachcie polskiej* – słowa te znalazły się w dedykacji skierowanej do Jana Rydzynskiego przy dziele "De ordine discendi"(Zurych 1592)³³

Okolo roku 1600 Piotr Ciekliński napisał "pieśni religijne dedykowane czterem nieżyjącym córeczkom kanclerza..."³⁴. Zimą 1601/1602 kanclerz brał udział w kampanii inflanckiej – Szymon Szymonowicz pełniąc wówczas obowiązki wychowawcy jego syna Tomasza Zamoyskiego napisał dla swego podopiecznego dydaktyczny poemat "Hercules prodiceus" ("Herkules na rozstajnej drodze") - rzecz została opublikowana w Zamościu w 1602 roku z przedmową Piotra Cieklińskiego.

O wojennych poczynaniach hetmana i kanclerza w jednej osobie pisali także:

- Piotr Wężyk – Widawski, "Orzeł Północy" (1601) – w utworze tym Jan Zamoyski postrzegany jest jako "Herkules największego króla..."³⁵
- Adam Opatowczyk - "Triumphus Livonicus Illustrissimi Domini Joannis Zamoscii, victoris ac triumphatoris incccccclyti, consecratus" (1603) – wiodącym w utworze uczynił Opatowczyk zwrot "O, zwycięzco", "O wojowniku, oswobodzicielu Inflant"³⁶

Podobny wątek podejmuje w swoim najpiękniejszym utworze poświęconym Janowi Zamoyskiemu -

²⁹ tamże

³⁰ Z. Jachimecki. Mikołaj Gomółka...

³¹ dr S. Kot. Helmstedt i Zamość. Z dziejów kultury humanistycznej. Zamość 1929 s. 23 (dalej dr S. Kot. Helmstedt i Zamość...)

³² rzeka przepływająca przez tereny Ordynacji; prawy dopływ środkowej Wisły

³³ tamże s. 13

³⁴ Z. Spieralski. Jan Zamoyski. Warszawa 1989 s. 94 ; potomstwa doczekał się pierwszy ordynat (przypomnijmy wcześniej był żonaty trzy razy) dopiero ze związku z Barbarą z Tarnowskich, owocem którego był jego jedyny syn

³⁵ tamże s. 96

³⁶ tamże s. 97

"Aelinopeanie" Szymon Szymonowicz, gdzie ukazuje ordynata jako wodza pełnego zapału, poświęcenia a przy tym skromnego zwycięzcę - *widzieliśmy cię , jak przybyłeś do nas lotem błyskawicy, jak zajmowałeś się pilnie obroną... Pamiętny zawsze będzie mi ów dzień, kiedy to liczne zastępy zbrojnych zaczęły napływać do ciebie, a koń parsknął pianą, gryzł wędzidło..., złość stugębna szła przed tobą, strach ustępował...*³⁷

Jan Zamoyski zmarł w czerwcu 1605 roku – w lipcu dotarła do Hemstedt - na tutejszym uniwersytecie wykładał zaprzyjaźniony z kanclerzem i szanowany przezeń profesor literatur klasycznych Jan Caselius - smutna wiadomość, która zainspirowała Caselisa do napisania "epistola consulatoria" ("listu pocieszającego") adresowanego do syna zmarłego – Tomasza Zamoyskiego, w którym *udzielił mu zachęty by poszedł w ślady ojca, a swoją pomocą będą mu służyć przyjaciele i współpracownicy Jana Zamoyskiego: Dawid Hilchen, Szymon Somonides – list, jak podaje dr Stanisław Kot został opublikowany przez Jacobo Lucii w roku 1605 Helmstedt, egzemplarze znajdowały się (stan na rok 1929) na uniwersytecie w Getyndze i Kiel*³⁸.

Dawid Hilchen (syn Jana, zarządzał miastem Rygą), który bardzo przywiązał się "osobiście i politycznie" do Jana Zamoyskiego napisał po jego odejściu poemat żałobny "Luctus in obitum Joannis Zamoyski"³⁹ O zmarłym powstał także greckojęzyczny poemat autorstwa Rhodomana, *treścią którego jest zarys życia i czynów Zamoyskiego..., utwór piękny i jędny, korzystnie wyróżnia się z pośród ówczesnej literatury panegirycznej; podaje ściśle prawdę, unika zbędnych frazesów...*⁴⁰

Ten pobieżny przegląd panegirycznej literatury (utworów dedykowanych Janowi Zamoyskiemu jest o wiele więcej, niektóre z nich zostały szczegółowo omówione w różnych opracowaniach) uświadamia nam jak wybitną i szczerze odżałowaną osobistością był twórca Zamościa i Ordynacji - dla jednych postać świetlana, stawiana za wzór, dla innych kontrowersyjna, zwłaszcza gdy chodzi o sprawy natury moralno – politycznej. Ale właśnie ta kontrowersyjność skłania do przemyśleń, refleksji nad jego życiem, uwarunkowaniami, które decydowały o takich, czy innych poczynaniach "pana na Zamościu".

"Profesorowie Akademii to moi muzykanci, a drukarnia to moja kapela..."

Ulubiony zwrot Jana Zamoyskiego, którym odpowiadał na pytanie gości bawiących często w jego domu, dlaczego nie posiada wśród swoich dworzan modnych skoczków ani kapeli. Profesorowie, których nazywał "muzykantami" wywodzili się z intelektualnego środowiska lwowskiego i stanowili chlubę zamojskiej uczelni. Do pracy w Zamościu zachęcił ich zaufany przyjaciel i współpracownik ordynata – poeta Szymon Szymonowicz. Byli to ludzie tej miary co: Ursyn Niedźwiedzki, Szymon Birkowski, Adam Bursius. Posiadający gruntowne wykształcenie, rozległą wiedzę, zafascynowani przenoszeniem dzieł pisarzy starożytnych na grunt polski, stanowili prężną elitę umysłową ówczesnego Zamościa. To dzięki ich pracy i oddaniu mógł Jan Zamoyski stworzyć Akademię i drukarnię.

Akademia Zamojska powstała jako "scholam civilem" ("szkoła obywatelska"), celem której było *kształcenie i wychowywanie młodego polskiego szlachcica na światłego obywatela, znającego wzory klasyczne, wyrobionego politycznie, zawsze wiernie i pożytecznie służącego Rzeczpospolitej*.⁴¹ "Złoty wiek" Akademii przypadł na lata 1595 – 1605; po śmierci założyciela jego syn – Tomasz Zamoyski nie interesował się losami uczelni. Więcej uwagi poświęcała jej żona ordynata Tomasza – Katarzyna z Ostrogskich Zamoyska. Z jej fundacji powstało Seminarium Duchowne, rozpoczęto budowę nowego gmachu uczelni. Upadek Akademii postępował powoli; całkowita dezintegracja życia naukowego nastąpiła w wieku XVII – XVIII; w roku 1784 władze zaborcze austriackie zamknęły placówkę.

Organizacją i uruchomieniem drukarni zajął się z polecenia Jana Zamoyskiego Szymon Szymonowicz. To on prowadził pertraktacje z krakowskim "formszneiderem" Forsterem odnośnie wykonania dla drukarni czcionek polskich i greckich "na modłę najdoskonalszych wzorów zagranicznych".⁴² Drukowano zarówno podręczniki dla zamojskich studentów – wymienić należy w tym miejscu *Dialectica Ciceronis*, wydaną w 1604 roku pracę - autorstwo której przypisuje się Janowi Zamoyskiemu – o filozofii stoików, jak również nieznaną pracę

³⁷ dr s. Kot. Hemstedt i Zamość..., s. 38

³⁸ tamże

³⁹ K. Estreicher. Bibliographia, t. XVIII, s. 194 (podaję za dr S. Kotem)

⁴⁰ dr S. Kot. Hemstedt i Zamość... s. 24

⁴¹ A. Kawecka Gryczowa. Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Studia i materiały. Ossolineum 1975, s. 231 (dalej A. Kawecka Gryczowa. Z dziejów polskiej książki...)

⁴² Dr J. Królikowska. Szymon Szymonowicz. W trzechsetną rocznicę zgonu autora "Sielanek". Zamość 1929, s. 14 (dalej: dr J. Królikowska. Szymon Szymonowicz...)

rękopiśmienne starożytnych twórców. Niektóre z nich znajdowały się w zbiorach przebogatej biblioteki pierwszego ordynata, inne wyszukiwał Szymon Szymonowicz korespondując z bibliotekami włoskimi i holenderskimi; często w w wydanych publikacjach zamieszczał własne komentarze; w wyniku tych działań wydano w Zamościu *Mowy św. Epifaniusza* i *Metafizykę Hereniusza*. Pragnieniem Szymonowicza było wydanie dzieła lekarza bizantyjskiego Aktuariusza *O sposobie leczenia* – zamierzał też wydać utwory Asklepiosa, jednak długoletnie poszukiwania ich kompletnych rękopisów nie przyniosły spodziewanych rezultatów.

Odrębne miejsce w działalności zamojskiej drukarni zajmują wydawnictwa rodzimych twórców, jak chociażby Szymona Szymonowicza – w roku 1614 ukazały się jego *Sielanki* z dodanymi przez ówczesnego drukarza Marcina Łęskiego *Nagrobkami zbieranej drużyny*, we wstępie do tego tekstu Łęski wyjaśnia Czytelnikom że dokonał druku "zapomnianego przez autora rękopisu"⁴³ - czy Piotra Cieklińskiego, autora *Potrójnego z Plauta*; reprint wydał w roku 1992 Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Potrójny z Plauta to pierwsza polska komedia, jej tekst ukazał się jako jeden z pierwszych druków zamojskich, wydanie sfinansował sam Jan Zamoyski. Główną myślą utworu "są treści moralizatorskie, a humor występuje jako okrasa całości..."⁴⁴ Zamojskie druki były sprzedawane na jarmarku na Zielone Świąta w Lublinie, stąd przewożono je do Frankfurtu nad Menem, a dalej wędrowały aż do Paryża. Nad organizacją sprzedaży czuwał osobiście Jan Zamoyski. W papier zamojscy drukarze zaopatrywali się w Lublinie – 7 stycznia 1601 roku Samuel Knut, zarządca ordynata pisał: "po papier do Lublina wyprawilem i według rozkazania W. M. Mego M. Pana rozkazałem..."⁴⁵

Działalność Akademii, drukarni, intelektualny wysiłek pierwszego ordynata i jego przyjaciół – uczonych, ludzi pióra, zgasły powoli. Nastaly inne czasy – niekiedy dobre, niekiedy złe dla ukochanego Zamościa – perły miast Renesansu. Bardzo trafnie ujmuje to "przemijanie" fragment z epitafium zapisanego łacińskim wierszem na płycie nagrobnej Szymona Szymonowicza":

*O serca śmiertelne! Nie wzdychajcie do wielkości
Niczem jest chwala, niczem są wasze bogactwa...*⁴⁶

Bibliofilskie pasje ordynatów Zamojskich

Każdy z ordynatów Zamojskich posiadał w swojej bibliotece cenne publikacje, często sprowadzane przez "umyślnych" z liczących się europejskich antykwariatów, czy kupowane od bibliofilów; znaczną ilość stanowiły manuskrypty, dzieła obcojęzyczne – greckie,ormiańskie, francuskie i inne. Sporządzenie kompletnej listy ordynackich zasobów bibliotecznych jest rzeczą niemożliwą z uwagi na ich rozproszenie, zaginięcie i zniszczenie wielu cennych dzieł zwłaszcza zgromadzonych w Bibliotece Ordynacji Zamojskiej. Poniższy szkic jest próbą ukazania bibliofilskiej działalności niektórych ordynatów.

Zainteresowanie pierwszego ordynata wartościową książką rozpoczęło się w padewskim okresie jego – studiując na uniwersytecie dzieła starożytnych pisarzy mógł się przekonać jak bezcenne źródło wiedzy stanowią inspirując do nowych poszukiwań, przemyśleń. Gdy tylko uprał się z uzyskaniem pozwolenia na założenie w Zamościu wyższej uczelni postanowił zrobić jeszcze jeden ważny krok w swoim niezwykle twórczym i pracowitym życiu – uruchomić przy Akademii drukarnię, znaną w literaturze przedmiotu jako "akademicka", mając potrzebne środki, kompletując dobry zespół naukowo – techniczny mógł wypuszczać w świat rzeczy cenne, potrzebne w społeczeństwie dla jego duchowego rozwoju. Druki tłoczone w Zamościu wędrowały również za granicę przysparzając sławy twórcy Akademii i Ordynacji; jako ciekawostkę podam, że około 100 dzieł z zamojskiej drukarni akademickiej posiadał w swoich zbiorach dr Zygmunt Klukowski ze Szczebrzeszyna.

Jan Zamoyski był niewątpliwie wielkim miłośnikiem książek - pozostający w kręgu jego dworu pisarze, uczeni często jeździli za granicę, jak ujął to Zdzisław Spieralski "na połów rękopisów"⁴⁷, m. in. Piotr Ciekliński wyjeżdżał do Turcji celem zdobycia dla ordynata rękopisów greckich. W roku 1594 Jerzy Zamoyski, biskup chełmski prowadził *poszukiwania po bibliotekach i bibliofilach krakowskich dla hetmana: Sallustjusza i Prisciana*⁴⁸, a Jan Ostroróg, kasztelan poznański 29 września 1604 roku oddał Janowi Zamoyskiemu

⁴³ A. Kawecka Gryczowa. *Z dziejów polskiej książki...*, s. 267

⁴⁴ P. Ciekliński. *Potrójny z Plauta*. Wrocław 1992; posłowie autorstwa Wacława Waleckiego, s. V

⁴⁵ Samuel Knut do Jana Zamoyskiego. *Zamość* 7. I. 1601; Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rkp. 197

⁴⁶ Dr J. Królikowska. *Szymon Szymonowicz...*, s. 19

⁴⁷ Z. Spieralski. *Jan Zamoyski*. Warszawa 1989 s. 107

⁴⁸ dr S. Lempicki. *Śladem Komentarzy Cezara*. TeKa Zamojska. Zamość, czerwiec 1920, nr 6 s. 85 przypis 10

pożyczzonego od niego Długosza⁴⁹

Bawiący w grudniu 1596 roku w Zamościu Bonifacy Vanozzi - sekretarz kardynała Gaetano - z wielką przyjemnością zwiedzał *bardzo dobrze rozporządkowaną, znaczną [w księgi]zwłaszcza w językach greckim i ormiańskim bibliotekę*.⁵⁰ Co ciekawsze w bibliotece tej znajdowały się *rzadkie i ciekawe manuskrypta , a wśród nich materiał aktowy dotyczący relacji z Tatarszczyzną*.⁵¹

Ulubioną lekturę pierwszego ordynata stanowiły "Komentarze Cezara", w których się z pasją rozczytywał⁵²; ks. Fabian Birkowski w kazaniu wygłoszonym podczas mszy intencyjnej odprawianej 22 czerwca 1605 roku w kościele św. Stanisława Kostki w Krakowie wyznał, że Jan Zamoyski *jednego dnia nie opuścił , aby historyej Lewiusza albo Cezara nie widział*.⁵³

Prace posiadane we własnej bibliotece podpisywał: *Pro usu communi studiosorum Academiae Samosciensis*, dwie z takim nadrukiem - a były to jak wspominał Jan Zamoyski – XVI ordynat⁵⁴ Augustiusa D. Aureliusza. "De gramatice liber pro elementaris hippel Samosciensis", oraz Wonatusa Aeliusa "Gramatica pro elementaris hippel Samosciensis" znalazły się w zbiorach Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej, cytowany powyżej nadruk był "znakiem rozpoznawczym" skąd pochodzą.

Mówiąc o zwyczaju podpisywania książek warto wspomnieć, że egzemplarze pochodzące z zamojskiej biblioteki pałacowej po przejęciu zbioru przez Gryzeldę Konstancję z Zamoyskich Wiśniowiecką podpisywano: *Testamento III – mi Joannis Zamoyski Palatini Sandomiriensis legatus Bibliothecae Academiae Zamosciensis* – gdy księgozbiór po niechlubnym Gryzeldy Konstancji sporze o ordynację z Marcinem Zamoyskim, IV ordynatem przeszedł w jego ręce , usunięto część napisu pozostawiając tylko słowa: *Joannis Zamoyski Pal. Sand*.⁵⁵

Syn pierwszego ordynata – Tomasz Zamoyski zgromadził dużą kolekcję dzieł z zakresu architektury i budownictwa, na jego barki spadł obowiązek ukończenia niektórych budowli użyteczności publicznych w Zamościu, budowę których rozpoczął Jan Zamoyski.

Nieco prac głównie z literatury kanonicznej i homiletycznej wniosła do pałacowej biblioteki żona ordynata Marcina – Anna z Gnińskich Zamoyska, fundowała bowiem w Zamościu Seminarium Duchowne.

Wnukiem IV ordynata był Tomasz Antoni Zamoyski – jemu zawdzięcza rodzinny księgozbiór wiele cennych nabytków sprowadzanych z zagranicy – *nierzadko były to dzieła antykwaryczne, drukowane w XVII, a nawet XVI w.*⁵⁶ Kilka woluminów z tego bezcennego zbioru zostało odnotowanych w katalogu Biblioteki Lubelskiego Domu Zgromadzenia Księży Pijarów – *jednak żaden z nich nie zachował się*.⁵⁷ Zachował się natomiast przechowywany w Ossolineum (stan na rok 1951, obecnie oryginał zaginął) *Regestr manuskryptów i co się na nich znajduje tudzież Ksiąg znajdujących się w Bibliotekach JW Imci Pana Tomasza na Zamościu Zamoyskiego Wojewody Lubelskiego Kawalera Orła Białego, Płoskirowskiego Tamogrodzkiego etc. Starosty, Pułkownika Wojsk JKMci Rzeczypospolitey. Anno 1751.*

Przeglądając mikrofilm wspomnianego Regestru...⁵⁸ wynotowałam kilka interesujących tytułów zawartych w poszczególnych manuskryptach, i tak w manuskrypcie nr 7 znajdowała się biografia drugiego ordynata: *Życie Nieśmiertelney pamięci Jaśnie Wielmożnego Imci Pana Tomasza Zamoyskiego, Kanclerza Koronnego przez Stanisława Żurkowskiego od roku 1609 do 1638 opisane*. Drukiem biografia zatytułowana "Żywoť Tomasza Zamoyskiego kanclerza wielkiego koronnego" ukazała się w 1860 roku we Lwowie⁵⁹; a na stronie 315 tegoż manuskryptu zamieszczona została mowa powitalna wygłoszona Tomasza Zamoyskiego podczas wizyty króla Władysława IV w Zamościu – *Witanie Króla Mci Władysława pod bytność Jego na Zamościu przez JM Pana Tomasza Zamoyskiego Podkanclerzego Koronnego...*

Manuskrypt nr 16 zawierał kopie listów różnych ówczesnych osobistości sprawujących wysokie i odpowiedzialne stanowiska w Rzeczypospolitej. Lektura zawartości manuskryptu nr 18 odsłania nam uczucia religijne IV ordynata – Marcina Zamoyskiego, który w *Roku Pańskim Pasyę według świętego Mateusza wierszem polskim przepisał...W Rejestrze Ksiąg*⁶⁰, które Tomasz Zamoyski posiadał w swoich zbiorach uwagę zwracają tytuły:

- *Biblia Francuska na Szarey Kompaturze*
- *Biblia Polska starym drukiem, wielka*

⁴⁹ tamże, przypis 11

⁵⁰ tamże, s. 107

⁵¹ J. Tyszkiewicz. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Warszawa 1989 s. 17

⁵² dr S. Lempicki. Śladem Komentarzy Cezara. Teka Zamojska. Zamość, czerwiec 1920, nr 6 s. 85

⁵³ tamże, przypis 8

⁵⁴ J. Zamoyski. Dzieje Biblioteki. Tygodnik Zamojski 1981 nr 5

⁵⁵ B. Horodyski. Zarys dziejów Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej w: Studia nad książką poświęcone pamięci K. Piekarskiego. Wrocław 1951 s. 295 – 341 (dalej: B. Horodyski. Zarys dziejów...)

⁵⁶ tamże s. 309

⁵⁷ B. Lech – Jabłońska. Biblioteka Lubelskiego Domu Zgromadzenia Księży Misjonarzy. Bibliotekarz Lubelski 1993 nr 24

⁵⁸ dostępny w Zbiorach Specjalnych Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im.H Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 68

⁵⁹ egzemplarz dostępny jest w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie

⁶⁰ Zbiory Specjalne Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie, mikrofilm sygn. 68

- *Biblia Łacińska, wielka*
- *Kroniki Polskie przez Marcina Bielskiego... in folio*

Wiele cennych druków zgromadził Jędrzej Zamoyski twórca kodeksu praw. O zaginięciu ich znacznej części pisał jeszcze w roku 1921 na łamach Teki Zamojskiej Władysław Konopczyński – wyszczególnił jednak te druki, które były mu znane (znajdowały się w katalogu Biblioteki Ordynacji Zamojskiej. Z bogatego zbioru "pana Andrzeja" (tak jemu współcześni zwykli go tytułować) zachowały się tylko mniej ważne części dokumentów:

- *dokumenty z roku 1765 (zbiór próśb magistratów różnych miast zanoszonych do kanclerza)*
- *dokumenty z lat 1764 – 67 (zbiór aktów mennicznych z połowy panowania króla Stanisława Poniatowskiego; przypomnijmy Jędrzej hr Zamoyski zaangażowany był w prace Komisji Menniczej)*

Pełny wykaz tytułów omawianych dokumentów zamieszczony został na łamach Teki Zamojskiej nr 5 – 6; nr 7 – 8 z roku 1921 roku.

Zbiory pierwszego ordynata – a znalazły się wśród nich także "skarby" zgromadzone przez króla Zygmunta Augusta w Knyszynie, które jak podaje cytowany wcześniej Zdzisław Spieralski - *zapewne stały się łupem zachłannego sekretarza królewskiego* (w początkowym okresie swej kariery politycznej Jan Zamoyski piastował to stanowisko na królewskim dworze), *nie znajdujemy bowiem innego wytłumaczenia dla faktu, że najwięcej pozycji z tego zbioru posiadała Biblioteka Ordynacji Zamojskich*⁶¹ - zasilili rodzinny księgozbiór Zamojskich będący podstawą założenia przez XII ordynata – Stanisława Kostkę Zamoyskiego Biblioteki Ordynacji Zamojskiej. Pracujący w Bibliotece Rychter wystawił Stanisławowi hr Zamoyskiemu taką opinię: *wykazał się wielkim znawstwem ksiąg i potrzeb bibliotecznych*⁶²

Syn ordynata Stanisława – Andrzej hr Zamoyski był czynnym prenumeratorem ukazującego się w pierwszej połowie XIX wieku w Królestwie Polskim piśmiennictwa naukowego – zarówno książek jak i czasopism. Według opracowania Anny Dymmel⁶³ wiemy co czytał i prenumerował Andrzej Zamoyski. Jest tych tytułów kilka, myślę, że warto je podać, by poznać zainteresowania hr. Andrzeja:

- *J. Belza. Krótki rys chemii z dodaniem treściwego zastosowania jej do rolnictwa. Warszawa 1852*
- *W. Jastrzębski. Historia naturalna zastosowana do potrzeb życia praktycznego i do rzeczy krajowych . Cz. I Historia naturalna ogólna. Warszawa 1848*
- *W. Jastrzębski. Stychiologia. Warszawa 1856*
- *A. Jaworski. Przewodnik dla hodujących owce. Warszawa 1843*
- *A. W. Maciejowski. Historia prawodawstw słowiańskich. T. 1 – 6. warszawa 1856 – 1858*
- *W. Cooley Desborough. Historia podróży i odkryć dokonanych na morzu od początku XV wieku aż do dni naszych, przełożył W. Szymański. Warszawa 1843*
- *T. Tripplin. Wspomnienia z podróży po Danii, Norwegii, Anglii, Portugalii, Hiszpanii i państwie Marokańskim. T. 10. Warszawa 1551 – 1853*

Podane tytuły potwierdzają rozległe zainteresowania Andrzeja hr. Zamoyskiego wynikające z prac w zakresie rolnictwa – prowadził w Deszkowicach i Michalowie wzorcowe gospodarstwa rolne (na temat stosowanych ulepszeń, nowoczesnych metod pracy, itp. pisywał na łamach redagowanych przez siebie Roczników Gospodarstwa Krajowego), działalności żeglugowo – transportowej. Kierował pracami założonego przez siebie Towarzystwa Żeglugi Parowej, działalności politycznej - przewodził przed i po wybuchu powstania styczniowego obozowi "Białych".

Zamoyscy nie tylko z majątności słynęli...

Ordynaci Zamoyscy dali się poznać nie tylko jako dobrzy szafarze posiadanych majątności (przypomnijmy – w roku 1605 obszar ordynacji wynosił 3. 830 km², w jej skład wchodziło 6 miast i 149 wsi), ale również prawodawcy (wewnętrzne akty regulujące zarządzanie majątkiem, sąd ultimae instantiae, sądy jarmarczne...), mecenas kultury i sztuki (opieka finansowo – prawna nad szkołami w Zamościu, Szczebrzeszynie, zakup przez ordynata Maurycego księgarni w Łużycach ze zbiorem unikalnych druków polskich w okresie międzywojennym, słynne wakacyjne plenery dla studentów uczelni artystycznej warszawskiej organizowane przez Maurycego hr. Zamoyskiego w Zwierzyńcu), ludzie pióra.

Prace budzące do dziś ogromne zainteresowanie pisali m. in. Jan Zamoyski – pierwszy ordynat, Tomasz Antoni Zamoyski (*Traktat o sztuce ogrodowej*; zainspirował również "intelektualną" reformę Akademii Zamojskiej, wniósł wartościowy i bogato liczbowy wkład do księgozbioru ordynackiego sprowadzając cenne dzieła antykwaryczne drukowane w XVI – XVII wieku za granicą).

⁶¹ Z. Spieralski. Jan Zamoyski. Warszawa 1989 s. 50

⁶² B. Horodyski. Zarys dziejów..., s. 320

⁶³ A. Dymmel. Prenumeratorki piśmiennictwa naukowego wydanego w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Lublin 1992 s. 55, 81, 123

O ich życiu i działalności społeczno – polityczno – kulturalnej ukazało się szereg publikacji, opracowań, biografii - w tym niezwykle interesująca biografia II ordynata Tomasza Zamoyskiego pióra Stanisława Żurkowskiego⁶⁴, lektura której dostarcza jakże ważnych informacji o codziennym życiu ordynata Tomasza, jego stosunku do matki – Barbary z Tarnowskich Zamoyskiej, edukacji, stosunku do podwładnych i. t. p. Poniższy szkic jest próbą przybliżenia przynajmniej w ogólnych zarysach rozległej i różnorodnej działalności ordynatów Zamoyskich

Założyciel i twórca Ordynacji – Jan Zamoyski już w młodości został przeznaczony przez ojca⁶⁵ do działalności politycznej i odpowiednio do tego celu kształcony.⁶⁶ W latach kiedy żył językiem międzynarodowym/universalnym była łacina, dlatego już w dzieciństwie przyszył ordynat pobierał lekcje początkowe, by w okresie studiów (Paryż, Padwa) pogłębić znajomość języka łacińskiego. Opanował go bardzo dobrze; w roku 1563 ukazała się w Wenecji rozprawa jego autorstwa *De senatu romano libri duo* napisana z inspiracji i pod kierunkiem Karola Sygoniusza⁶⁷. Aż do XVIII wieku wraz z pracami Pawła Manucjusza i Wawrzyńca Goślickiego stanowiła podstawową literaturę o senacie rzymskim⁶⁸

Pisząc o twórczości pierwszego ordynata warto nadmienić iż jemu zawdzięcza miasto Zamość szereg ciekawych inskrypcji zamieszczonych wraz z herbem "Jelita" na większości obiektów użyteczności publicznej – poczynania te zyskały miano "megalomanii rodowej".

Jan Zamoyski jest również autorem *Rady Sprawy Wojennej* - w przedmowie do której napisał: *Naprzód tedy o czymby w pospolitości w takiej wojnie myśleć i coby upatrywać każdy wojownik miał rozumiałem napisać... Coby tedy ku pożytkowi służyć miało, po siłach rady mojej tu napisać umyśliłem...*⁶⁹. Pracę Jana Zamoyskiego możemy potraktować jako pewien rodzaj podręcznika dla wojska; zamieścił w niej wiele porad i wskazówek odnośnie zachowania się oddziałów wojskowych w terenie podczas walk jak i w czasie postojów. Jako wojskowy (urząd hetmana sprawował dożywotnio) miał wiele do powiedzenia w kwestii uzbrojenia żołnierzy, sposobów atakowania nieprzyjaciela. Podaje też praktyczne rady dla innych hetmanów – *naprzód ma uważać hetman jakimi ludźmi wieść ją [walkę] ma i badać się o sposobach jakimi nieprzyjaciel zwykł wojowaćokreśla powinności rotmistrzów – tych trzeba wybierać żołnierzy jak najwybitniejszych tak w armacie jako w koniach, ryszunkach wojennych ...każdy z nich [rotmistrzów] miejsca pilnuje i porządku i żołnierzy*. By armia mogła sprawnie poruszać się w terenie i realizować wytyczone jej zadania wojsko powinno być należycie zaopatrzone zarówno w sprzęt wojskowy jak i prowiant – dostawcom żywności "przekupniom wojskowym" wyznacza czas i miejsce dokonywania transakcji.; omawia sposoby zdobywania twierdz, co niejednokrotnie decydowało o zwycięstwie, czy rychłym zakończeniu wojennych zmagania.

Rada Sprawy wojennej – składa się z dziewięciu rozdziałów:

- *Naprzód tedy wojny sprawowania i karności sposób żołnierskiej, czego w obozie czasu wojny strzedz się trzeba, z tym dokładem, czego każda osoba według urzędu swego doglądać ma*
- *Porządkiem samym opisano co hetman każdy ma upatrywać*
- *Co ma mieć zawsze hetman na myśli*
- *Rotmistrzów powinność*
- *Przekupniów wojskowych powinność*
- *Obóz jako toczyć*
- *Porządek polny wojennych*
- *Pokazanie starych praw karanja*
- *Prawo wojennej*
- *Potrzebna rzecz przypomnieć*

wydana została staraniem Koła Miłośników Książki w Zamościu⁷⁰ z okazji Święta Pułkowego 9 Pułku Piechoty Legionów przypadającego na dzień 29 lipca 1937 roku nakładem Zamoyskiego Związku Oficerów

⁶⁴ S. Żurkowski. Żywot Tomasza Zamoyskiego kanclerza wielkiego koronnego. Lwów 1860

⁶⁵ ciekawą charakterystykę postaci Stanisława Zamoyskiego znajdziemy w "Zwierciadle" M. Reja

⁶⁶ S. Kot. Helmstedt i Zamość. Z dziejów kultury humanistycznej. Zamość 1929 s. 19

⁶⁷ Karol Sygoniusz. (ur 1522 lub 1523 w Modenie , zm. 27 stycznia 1584 roku). Od roku 1564 wykładał w Modenie grekę , łaciny; pracował jako prywatny nauczyciel w rodzinie hrabiów Rangone. W latach 1525 – 1560 prowadził zajęcia w weneckiej szkole Scoula di San Marco; na jego wykłady z literatur antycznych uczęszczali również studenci z uniwersytetu padewskiego za: M. Kuryłowicz. W. Witkowski. Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim . Tekst łaciński, przekład oraz komentarz historyczno – prawny. Lublin 1997 (dalej. M. Kuryłowicz. W . Witkowski. Rozprawa Jana Zamoyskiego...)

⁶⁸ M. Kuryłowicz. W. Witkowski. Rozprawa Jana Zamoyskiego..., s. 253

⁶⁹ J. Zamoyski. Rada Sprawy Wojennej Zamość 1937, s. 7

⁷⁰ przedruku dokonano na podstawie tekstu z 1861 roku za wydawnictwem *Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoyscii Magni Cancellarii et Summi Ducis Republicae Poloniae*; edytorem był Adam Tytus Comes de Kościelec Działyński, składu dokonał Ludwik Mierzbachii w Poznaniu

Rezerwy Rzeczypospolitej Polskiej. Nakład przeznaczony został wyłącznie dla 9 p. p Leg. I i 3 p. a. 1. Leg. stacjonujących w Zamościu; wydano 25 egzemplarzy imiennych na papierze czerpanym i 200 egzemplarzy na papierze bezdrzewnym.⁷¹

Jako twórca i opiekun finansowy - prawny Akademii Zamojskiej pierwszy ordynat uruchomił na jej potrzeby drukarnię, gdzie tłoczono nie tylko podręcznik niezbędny do nauki, ale również dzieła z zakresu literatury pięknej⁷². Gdy w Zamościu czyniono ostatecznie przygotowania do otwarcia uczelni Jan Zamoyski polecił przyszłym wykładowcom by zredagowali tekst zaproszenia, które miało być rozesłane do ówczesnych wybitnych osobistości w kraju i za granicą. Czytając treść zaproszenia dopatrzył się błędu gramatycznego – polecił zniszczyć cały już wydrukowany nakład i od nowa napisał poprawnie.⁷³ Prowadził również rozległą korespondencję (obejmująca lata 1553 – 1588) z wybitnymi ludźmi epoki, rodziną, swoimi urzędnikami – staraniem Maurycego hr. Zamoyskiego dokonano jej opracowania i udostępniono społeczeństwu wydając jako *Archiwum Jana Zamoyskiego* pod kierunkiem Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie.

Archiwum... to nie tylko obszerny zbiór listów, pism o różnorodnej treści ale przede wszystkim niezwykle ciekawy przyczynek do poznania szesnastowiecznej polszczyzny, ogólnie przyjętych zasad redagowania pism: prywatnych, urzędowych, politycznych ; na podstawie ich lektury możemy poznać "prywatną i publiczną naturę" pierwszego ordynata.

Sukcesor Jana Zamoyskiego i jedyny syn Tomasz dał się poznać jako prawy obywatel a przy tym niezwykle wierzący człowiek, co podkreśla jego biograf Stanisław Żurkowski.⁷⁴ Osierocony we wczesnym dzieciństwie przez ojca wychowywał się pod troskliwą opieką matki – Barbary z Tarnowskich Zamojskiej, oraz zespołu ludzi – przyjaciół J. Zamoyskiego, których ordynat osobiście wybrał jako prawnych opiekunów syna.

Istnieje tekst zatytułowany *Interdykt przeciw czartom* autorstwo którego przypisywane jest Tomaszowi Zamoyskiemu . Trudno dziś dociec czy jest on rzeczywiście jego autorem, czy anonimowy twórca sygnując *Interdykt...* nazwiskiem osoby znanej i cieszącej się autorytetem wśród ogółu społeczeństwa nie uczynił tego tytułem reklamy? Tekst, jak głosi zamieszczona pod nim informacja przywiózł osobiście *JMc Pan Zamoyski z Rzymu peregrynując Przenajświętszej Pannie Studziąskiej , z podpisem i pieczętką Ojca Świętego z dnia 25 maja 1622 roku*. Odpis w opracowaniu Józefa Serugi publikowany był na łamach Teki Zamojskiej ⁷⁵; w roku 1938 *Interdykt przeciw czartom* znajdował się w zbiorach Biblioteki Muzealnej hr. Tarnowskich w Suchej pod nr. Inwentarzowym 2059.

Tomasz Zamoyski przebywał w Rzymie w roku 1617, *Interdykt ...* nosi datę 1622 roku, była to zatem jak określił prof. J. Bystrzeń jedna z krążących wówczas w granicach Rzeczypospolitej z wielu mistyfikacji tzw. "listu z nieba".⁷⁶ Tekst należy do zabytków piśmiennictwa ludowego – sfingowano go w środowisku, w którym Tomasz Zamoyski znany był ze swej pobożności.

Każdy z ordynatów zajmował się tworzeniem prawa wewnątrz ordynackiego - były to akty, zarządzenia, rozporządzenia kierowane bezpośrednio do urzędników ordynackich, obywateli miast, czy ludności żydowskiej zamieszkałej w administracyjnych granicach Ordynacji od początku XVI wieku. Najważniejszymi z nich są niewątpliwie ustawy ordynackie zredagowane przez Jana Zamoyskiego . Po raz pierwszy ukazały się z mocy Konstytucji Sejmowej 1589 roku, następne w latach: 1590 – 1591, 1593, 1601 i 1604; były uzupełniane lub zmieniane. Ustawy ogłoszono drukiem w latach 1692, 1752, 1902 jako *Statuta Ordynacji Zamojskiej*.⁷⁷

Byli wśród nich wytrawni wojskowi jak IV ordynat – Marcin Zamoyski, wywodzący się z bocznej linii Zamoyskich; w roku 1656 otrzymał starostwo płoskirowskie za zasługi wojenne, w roku 1658 urząd podskarbiego wielkiego koronnego.⁷⁸ Nie wahał się również wydać specjalnego uniwersału wzywającego poddanych ordynackich do udzielenia pomocy (jako siła fizyczna) przy odbudowie twierdzy zamojskiej ⁷⁹, oraz ludzie ceniący sobie nade wszystko niezależność i poczucie własnej godności – wybitnym przykładem jest postać trzeciego ordynata Jana II Zamoyskiego zwanego "Sobiepanem". Jego poczynania podczas szwedzkiego najazdu stały się znane dzięki literackiej fantazji (a zapewne także i wiedzy zaczerpniętej ze źródeł historycznych) Henryka Sienkiewicza.

Ich dziełem jest również szpital ordynacki tzw. "skarbowy" funkcjonujący w Zamościu – nie wiadomo dokładnie który z ordynatów założył placówkę, niemniej na jej utrzymanie płynęły fundusze z kasy

⁷¹ J. Zamoyski. Rada Sprawy Wojennej. Zamość 1937

⁷² A. Kawecka. Gryczowa. Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu. Ossolineum 1975, s. 229, 281 - 304

⁷³ S. Kot. Publikacje nowych uniwersytetów. Królewiec i Zamość. Kraków 1929, s. 9 - 21

⁷⁴ S. Żurkowski. Żywot Tomasza Zamoyskiego kanclerza wielkiego koronnego. Lwów 1860
Nr 4 z 1938 roku

⁷⁵ J. Bystrzeń. Łańcuch szczęścia i inne ciekawostki. Warszawa 1938

⁷⁶ Statuta Ordynacji Zamojskiej. Warszawa 1902

⁷⁸ K. Czubara. Towarzysz walki Karola Jana. Tygodnik Zamojski 1983 nr 28

⁷⁹ K. Czubara. Drugi fundator. Tygodnik Zamojski 1983 nr 44

ordynackiej; zachował się rachunek z roku 1794 na kwotę 3. 276 złotych za które zakupiono dla szpitala niezbędne leki u zamojskiego aptekarza Nachtygala.⁸⁰ Duże zasługi dla funkcjonowania szpitala położył XII ordynat – Stanisław Kostka Zamoyski. Lekarze zatrudnieni wówczas w szpitalu korzystając ze środków transportu udostępnionych przez Zarząd Ordynacji wyjeżdżali do chorych zamieszkałych w administracyjnych granicach włości Zamojskich.⁸¹

Istnieje lista obiektów (nie tylko sakralnych) fundowanych przez Zamoyskich; również kobiety z tego znakomitego rodu dokonały w miarę swoich możliwości finansowych wielu ważnych przedsięwzięć. I tak Zofia z Czartoryskich Zamoyska zorganizowała w 1814 roku w Warszawie Towarzystwo Dobroczyńności a przy nim szkołę rzemieślniczą dla miejscowych sierot, jej córka Celestyna – żona Tytusa Działyńskiego wraz z mężem udzielała pomocy powstańcom 1831 pracując często jako zwykła sanitariuszka. W dobrach męża (mieszkała w Kórniku) zakładała szkoły ludowe i biblioteki; w Poznaniu założyła Towarzystwo Pań Miłosierdzia⁸²

W rodzie Zamoyskich było dwóch sławnych Andrzejów – dziadek zwany przez jemu współczesnych Jędrzejem⁸³ oraz wnuk – syn Stanisława Kostki i Zofii z Czartoryskich Zamoyskich.

Jędrzej Zamoyski opracował *Zbiór praw sądowych na mocy konstytucji roku 1776*, zwany zamiennie *Kodeksem Andrzeja/Jędrzeja Zamoyskiego*. Oprócz prawa sądowego *Zbiór...* zawierał projekty zmian społecznych – uwolnienie chłopów od poddaństwa, reformy dotyczące miast, ułatwiające rozwój przemysłu i handlu. Na sejmie 1780 roku posłowie podburzeni przez rosyjskiego ambasadora Stackelberga nie przeczytawszy nawet *Kodeksu...* zdecydowaną większością głosów odrzucili go. Była to największa politycznie – publiczna porażka Andrzeja Zamoyskiego. Odtąd wycofał się z życia publicznego, opuścił stolicę i zamieszkał w Zamościu. Sylwetkę ex kanclerza wielkiego koronnego tak opisuje wspomniany Kajetan Koźmian: *Jędrzej Zamoyski był wzrostu niewielkiego, miernej i silnej postaci, twarzy poważnej, powierzchownie surowej; nosił perukę w loki fryzowaną, suknię szaraczkową sukienną, staroświecką, niemiecką moda skrojoną, nad butami nadkolanka białe...*⁸⁴

Wnuk – Andrzej Zamoyski żył w latach 1800 – 1874, od roku 1842 organizował w swej posiadłości w Klemensowie zjazdy okolicznych ziemian – zyskały miano "klemensowskich", gdzie omawiano nowoczesne jak na tamte czasy metody gospodarowania; na zjeździe w 1862 roku uczestniczył sam hr. Aleksander Wielopolski. Dziełem ordynata Andrzeja była też Spółka Żeglugi Parowej, założył Towarzystwo Rolnicze staraniem którego ukazywały się *Roczniki Gospodarstwa Krajowego* – na łamach tego pisma A. Zamoyski zamieszczał również swoje artykuły traktujące o nowoczesnych metodach gospodarowania (prowadził w Deszkowicach i Michalowie gospodarstwa wzorcowe); w *różnych artykułach moich do Roczników Gospodarstwa Krajowego podanych – o ile cenzura pozwoliła – naukowo przemiaszczałem zasady, które, dałby to Bóg powinny nasz kraj do praktycznego rozsądku doprowadzić chroniąc od zarazy dzisiejszych wyobrażeń, które, na zgrozę nie jednemu do smaku przypadają*⁸⁵

Andrzej Zamoyski był zdecydowanym przeciwnikiem hr. Aleksandra Wielopolskiego – wspólnie z Leonem Kronenbergiem przewodniczył obozowi "białych"⁸⁶, popierając powstanie 1863 roku zainicjował dyktaturę M. Langiewicza. Za działalność polityczną został usunięty z kraju. W roku 1911 ukazało się w Krakowie drugie wydanie pamiętnika Andrzeja hr. Zamoyskiego – *Moje przeprawy. Pamiętnik o czasach powstania listopadowego 1830 – 1831*.

*Mnie się to powstanie – pisał na wstępie – wydawało szaleństwem. Widziałem otchłań wykopaną samochcąc, która kraj cały pochłonie i z zimną krwią na to patrząc wyglądałem wciąż chwili, w której przyjdzie sposobność – skoro ofiar żądano – poświęcenia się...*⁸⁷ Dodatkowo w pamiętniku zamieszczone zostały notatki z poważniejszych pism europejskich (francuskich, angielskich, niemieckich) o narodowo –

⁸⁰ H. Matławska. Szpital skarbowy w Zamościu. Tygodnik Zamojski 1996 nr 14

⁸¹ tamże

⁸² A. Mężyński. Katalog korespondencji Działyńskich, Zamoyskich i rodzin spokrewnionych, ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej XVIII – XIX w. Warszawa 1972

⁸³ tak nazywa go Kajetan Koźmian w swoich "Pamiętnikach", fragmenty których drukowano na łamach Teki Zamojskiej z 1920 roku : "...Jędrzeja Zamoyskiego tak słusznie w kraju wstawionego ex kanclerza wielkiego koronnego..." (Teki... 1920 nr 8 s. 121

⁸⁴ K. Koźmian. Wspomnienia z lat szkolnych. Teki Zamojskie 1920 nr 8, s. 121

⁸⁵ A. Zamoyski. Moje przeprawy. Pamiętnik o czasach powstania listopadowego (1830 – 1831). Kraków 1911, s. 28 (dalej *Moje przeprawy...*)

⁸⁶ obóz polityczny liberalnego ziemiaństwa, burżuazji i inteligencji działający w latach 1861–64

⁸⁷ A. Zamoyski. *Moje przeprawy...*, s. 61

wyzwoleńczych ruchach europejskich w latach 1848 – 1849.

Andrzej hr. Zamoyski opisał również swoją misję z 4 marca 1831 roku do Metternicha⁸⁸ – nie ukrywając rozczarowania, spodziewał się bowiem jak większość polskiego społeczeństwa zdecydowanego poparcia dla powstania listopadowego; cytuje nawet wypowiedź austriackiego ministra: "*lubię Polskę, lubię ją bardzo, lecz spokojna. Rewolucyjnej nie znoszę... Cesarz mój myśli jak ja. Bądź pewien iż nic dla was nie uczyni.*"⁸⁹

Gdy w 1833 roku w Paryżu ukazały się pamiętniki ks. Klemensa Lothara von Metternicha zabrakło w nich materiału odnoszącego się do powstania listopadowego w Polsce – jak podaje wydawca pamiętnika A. Zamoyskiego A. Kraushar – *zeskamotowano go rozmyślnie, w celu ukrycia przed potomnością istotnej prawdy dziejowej; pamiętnik Andrzeja Zamoyskiego prawdę tę odstawia ujawniając szczegóły dotychczas o sprawie i epoce powstania listopadowego nieznanie...*⁹⁰

Dzieło pierwszego ordynata w zakresie propagowania kultury oświatowej kontynuował z ogromnym powodzeniem Stanisław Kostka hr. Zamoyski – jemu zawdzięcza Szczepczeszyn gmach szkolny (wraz z zabezpieczeniem socjalnym), w którym od 1811 roku funkcjonują szkoły o różnym profilu nauczania znane w regionie jako Szkoły im. Zamoyskich⁹¹, oraz organizację biblioteki ordynackiej, na którą złożyły się zarówno prywatne księgozbiory Zamoyskich, jak i dzieła zakupione przez Stanisława Kostkę Zamoyskiego.

Finansowo – prawnymi opiekunami szczepczeszzyńskich szkół byli kolejni ordynacy; gdy zaborcy przejęli zarząd nad placówką – Zamoyskim pozostał honorowy tytuł "wieczystego kuratora szkół". Na łamach *Gazety warszawskiej z 1822* zachowała się notatka o inauguracji roku szkolnego w Szkole Wojewódzkiej w Szczepczeszynie; jako honorowy gość przybył w zastępstwie swego ojca – Stanisława hr. Zamoyskiego – Konstanty hr. Zamoyski. *Inaugurację rozpoczęła msza w kościele parafialnym pod wezwaniem św. Mikołaja – rektor szkoły odprawiwszy mszę św. Wznosił wraz z przybyłymi głos do Boga błagając o wsparcie i pomoc dla szczęścia kształcących się pokoleń...*

Uroczystość zaszczylicili swoją obecnością: W. Łempicki, *komisarz* czynny w Administracji Wojewódzkiej, urzędnicy, duchowieństwo. Okolicznościowa prelekcję na temat *Wzrost i postęp oświaty* wygłosił J. W. Mazurkiewicz – członek Rady Obywatelskiej z powiatu kraśnickiego. Dostojnych gości podejmował obiadem Konstanty hr. Zamoyski, w czasie którego czytane były wiersze stosowne do okoliczności i spełnienia toastu za *Najjaśniejszego Aleksandra I cesarza i Króla, Wielkiego Księcia Konstantego...*⁹²

W roku 1810 Stanisław Kostka hr. Zamoyski udał się z misją do Paryża – przedstawił wówczas Napoleonowi projekt (własnego autorstwa) odnośnie połączenia w jedną prowincję Księstwa Warszawskiego i Galicji; jego poczynania nie przyniosły spodziewanych efektów.

Jego prawnuk – August Zamoyski (1893 – 1970) był znanym rzeźbiarzem, tworzył głównie we Francji. Po ukończeniu studiów w Berlinie i Monachium powrócił do kraju. Od roku 1919 swoje artystyczne losy związał z grupą *Bunt*⁹³, następnie współpracował z Formistami. W latach 1940 – 1955 przebywał w Brazylii. Trwałą pamiątką jaką pozostawił po sobie w tym kraju jest pomnik Fryderyka Chopina w Rio de Janerio.⁹⁴

Pisząc o Zamoyskich nie sposób pominąć działalność stowarzyszenia skupiającego członków rodu, które zostało pomyślane jako "stowarzyszenie szeroko pojętej rodziny Zamoyskich". Powstało na przełomie XIX – XX wieku; jako cel swoje działalności postanowili Zamoyscy wspierać takie poczynania i inicjatywy

⁸⁸ Metternich Klemens Lothar von – polityk austriacki, od 1809 roku minister spraw zagranicznych, od 1821 roku kanclerz Austrii

⁸⁹ A. Zamoyski. *Moje przeprawy. Pamiętnik o czasach powstania listopadowego 1830 – 1831.* Kraków 1911, s. 67, 83, 151

⁹⁰ A. Zamoyski. *Moje przeprawy...*, notatka od Wydawcy, s. 157

⁹¹ o nazwie "Szkoły Zamoyskich" pisał jeden z absolwentów szczepczeszzyńskiego gimnazjum – Czesław Szczepczeszak: "rodowy herb Zamoyskich znajdował się na głównym wejściu do budynku szkoły pod nim widniał podpis "Szkoły Zamoyskie" (Cz. Szczepczeszak. Po pół wieku. Wspomnienia ze szkół szczepczeszskich. Ziemia Lubelska 1906, nr 296 – 298, 301, 303)

⁹² Inauguracja roku szkolnego w Szkole Wojewódzkiej w Szczepczeszynie. *Gazeta Warszawska* 1822, nr 172 z dnia 15 października

⁹³ Grupa literacko – artystyczna o tendencjach ekspresjonistycznych, działała w Poznaniu w latach 1917 – 1926. Jej członkowie współpracowali z czasopismem "Zdrój"

⁹⁴ M. Miller. *Arystokracja.* Warszawa 1993

kulturalne, które z różnych przyczyn nie znajdowały aprobaty zaborców. Przyznawali stypendia na studia zagraniczne, udzielali finansowego wsparcia młodym, dobrze zapowiadającym się artystom – podstawą działalności Związku Zamojskich było "wpisowe", każdy z członków wносił stosowną do swoich możliwości opłatę.

Po śmierci inicjatora i założyciela Związku – Władysława Zamoyskiego stowarzyszeniu przewodniczył ordynat Maurycy hr. Zamoyski, znany ze swej szeroko pojętej działalności polityczno – kulturalno – społecznej. W latach 1898 – 1935 zarządzał Ordynacją; od 1905 roku udzielał się w pracach Zarządu Stronnictwa Demokratycznego, w 1906 roku z ramienia Stronnictwa Narodowego posłował do Dumy. W latach 1917 – 1919 pełnił funkcję wiceprezesa Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu. Jemu zawdzięcza Polska utworzenie armii, wodzem której mianowano 4 października 1918 roku gen. Józefa Hallera. W okresie 1 VII 1918 – 14 I 1924 Maurycy hr. Zamoyski był polskim posłem w Paryżu, a od 9 stycznia – 27 lipca 1924 roku pełnił obowiązki ministra spraw zagranicznych.

W Archiwum Quai d' Orsay we Francji zachowała się *Notatka Dyrekcji Politycznej* na temat polskiego posła w Paryżu – M. Zamoyskiego, gdzie czytamy: *...jest przedstawicielem jednego z najbardziej zasłużonych rodów polskich, który dał Polsce wielu znamienitych polityków, m. in kanclerza Jana Zamoyskiego, żyjącego w wieku XVI..., po rewolucji 1905 roku przyczynił się w dużym stopniu do rozwoju kulturalnego i społecznego swego kraju tworząc w guberni lubelskiej i na pozostałych ziemiach syndykaty rolne, chłopskie towarzystwa spółdzielcze, kasy kredytowe ziemskie...*⁹⁵

Syn hr. Maurycego i Marii z Sapiehów Zamoyskich – Jan, szesnasty ordynat położył duże zasługi w pracach na rzecz kulturalnego rozwoju Zamościa – utworzył Koło Zamościan w Warszawie, zorganizował wystawę poświęconą rozwojowi społeczno – kulturalno – architektonicznemu stolicy Ordynacji – *Zamość wczoraj, dziś i jutro*. Jego staraniem utworzono przy zamojskiej kolegiacie Muzeum Sakralne. Podczas swoich rozlicznych wyjazdów za granicę zorganizował cykl odczytów o przeszłości Zamościa, które wygłaszał w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie – *wygłaszam prelekcję, a potem koszyczek: co łaska proszę...*⁹⁶. Uzyskane tą drogą fundusze przekazał ordynat na rzecz Komitetu Odbudowy Starego Miasta Zamościa. 28 marca 1990 roku uhonorowany został medalem "Zasłużony dla miasta Zamościa"

Zbory kalwińskie i szkoły przy zborowe na terenie Zamojszczyzny.

Reformacja, ruch religijno – społeczny i polityczny w Europie XVI wieku przyczynił się do powstania ewangelickich grup wyznaniowych w - kalwini, luteranie, arianie. Początki Reformacji w Polsce sięgają lat dwudziestych XVI wieku, jednak pełny rozwój ma miejsce w latach czterdziestych i pięćdziesiątych. Wśród szlachty polskiej zarówno tej bogatej, jak i średniozamożnej szczególnie szybko przyjmuje się kalwinizm, z tej prostej przyczyny iż był to najbardziej demokratyczny kierunek Reformacji – "znosił wszelkie formy hierarchii kościelnej, zakładał istnienie demokratycznych gmin wyznaniowych, godził w zbytek i przepych księżny...".⁹⁷ Kalwiński polscy nie uznawali sądów kościelnych, nie płacili dziesięciny, zamieniali kościoły na zbory (m. in. Szczepieszyn, Goraj). Jak głosił Jan Kalwin w świątyniach (zwyczajem starotestamentowym) nie powinno być ani obrazów, ani relikwii, wyrzucano je stamtąd, co stało się przyczyną powstania przysłowia: "pusto jak w kalwińskim zborze".⁹⁸ Decyzję o organizacji zboru na danym terenie (najczęściej miasto, chociaż jak podaje przykład Gorajskich, zbory istniały również na wsi, w tym przypadku w Radzięcinie k. Frampola) podejmował zarządca, bądź właściciel (oczywiście szlachcic lub magnat) danej miejscowości.

Z zachowanych źródeł – są to głównie akta synodalne oraz noty biograficzne dotyczące rodziny Górków, Gorajskich, Firlejów, Ostrorogów, a także Stanisława Sarnickiego dowiadujemy się iż zbory kalwińskie istniały w: **Biłgoraju** – utworzony został przez **Adama Gorajskiego**⁹⁹, podkomorzego lubelskiego († 1602). Wzmianki o istnieniu zboru biłgorajskiego zachowały się w aktach synodalnych z lat 1601 – 1643, 1653. Po śmierci Adama Gorajskiego opiekę nad zborom przejął jego syn **Zbigniew Gorajski** - odziedziczył po ojcu posiadłości, w tym miasto Biłgoraj (wówczas jeszcze zwany Biełgoraj). W 1607 r. rozpoczął naukę w Gdańsku, potem studiował m. in. w Bazylei, Lejdzie i Heidelbergu. Po studiach podróżował po całej Europie, do Polski wrócił w 1619. Po powrocie na stałe zamieszkał w miejscowości Radzięcin (obecnie powiat

⁹⁵ J. Łoptos. Dyplomaci II RP w świetle raportów Quai d' Orsay . Warszawa 1993 , s. 60

⁹⁶ Katolik. 1989, nr 13, s. 13

⁹⁷ J. Maciszewski. Szlachta polska i jej państwo. Warszawa 1986, s. 123

⁹⁸ Informacja ze strony internetowej http://historia.pgi.pl/w_polsce.html

⁹⁹ Syn Jana Gorajskiego i Anny z Osmólskich. Wczesną młodość spędził na dworze hetmana Jana Tarnowskiego, następnie służył w wojsku w randze rotmistrza. W latach 1579 – 1584 z bratem Piotrem podróżował poza granicami kraju; odwiedził Bazyleję, Wittenbergę. Aktywny działacz kalwiński, po roku 1575 został przywódcą kalwinów lubelskich (w jego kamienicy w Lublinie po roku 1570 zorganizowano lubelski zbor kalwiński). W roku 1581 otrzymał godność seniora dystryktu lubelskiego kalwińskiego.

biłgorajski). Aby poprawić sytuację finansową swojego majątku 6 grudnia 1628 r. nadał przywilej dla cechu rzemieślniczego w Biłgoraju. 21 grudnia 1634 r. wydał dla miasta tzw. "ordynację", w której potwierdził m. in. wszystkie nadania dla obywateli miasta udzielone przez swego ojca. Zbigniew Gorajski był również aktywnym działaczem religijnym. Otaczał opieką kalwinów, prawosławnych i katolików. Bardzo dobrze znał Pismo Święte, opiekował się drukarnią w Baranowie i szkołą w Biłgoraju, wspomagał finansowo zbory w Biłgoraju i Radzięcinie¹⁰⁰. Zbór biłgorajski w 1676 roku już nie istniał, jego upadek nastąpił prawdopodobnie podczas wojen kozackich.

Goraju - zbór powstał w okresie zarządzania Gorajem przez rodzinę Firlejów. Założycielem zboru był *Jan Firlej* (ok. 1521 – 1574), marszałek wielki koronny, który oficjalnie pełnił rolę przywódcy i protektora kalwinów małopolskich. **Krasnobrodzie** – informacji o jego istnieniu dostarcza notatka zachowana w aktach synodalnych, w roku 1647 w Krasnobrodzie odbył się synod pod kierunkiem Władysława Leszczyńskiego, wojewodzica bełzkiego. **Kryłowie** – jego twórcą był *Mikołaj Ostroróg*. Na potrzeby zboru został zaadoptowany w 1570 roku kościół katolicki. Placówka funkcjonowała do roku 1635, wtedy to (po kilkuletnich sporach rodzinnych) właścicielem Kryłowa został bratanek Mikołaja, również Mikołaj Ostroróg s. Jana, który zniósł zbór kalwiński i przekazał go na powrót katolikom, zezwolił również na przywrócenie parafii łańciskiej w Kryłowie.¹⁰¹

Mokrymlipiu – zorganizowany został przez urodzonego tutaj około 1532 roku *Stanisława Sarnickiego* (jego ojciec był burgrabią na zamku w Turobinie). Początkową naukę pobierał pod kierunkiem teologa Jana Koźmińczyka razem z synami Andrzeja Górki (od około 1555 roku współwłaściciela Szczepieszyna), następnie uczył się w Akademii w Królewcu - pozostawał wówczas stypendystą księcia pruskiego Albrechta Hohenzollerna. Po wyjeździe do Wittenbergi uczęszczał na wykłady Marcina Lutra i Filipa Melanchtona. Pobyt w Genewie zbliżył go do Jana Kalwina - pod wpływem jego nauk został żarliwym kalwinistą. W roku 1563 uzyskał godność superintendenta zborów kalwińskich w Małopolsce. Na stałe osiadł w Mokrymlipiu w roku 1570 roku - oddał się całkowicie pracy naukowej, oraz czynnie uczestniczył w życiu politycznym kraju; gdy w roku 1573 Jan Zamoyski udawał się z poselstwem do króla Henryka Walezygo Stanisław Sarnicki był w jego orszaku. Stanisław Sarnicki opublikował: w roku 1564 *Kazanie O uznaniu Pana Boga Wszechmogącego*, w roku 1565 *Colloquium piotrkowskie. To jest rozmowa, którą mieli wyznawcy prawdziwej wiary*, 1587 - *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithanorum w ośmiu księgach*, 1594 - *Statuta i metrika przywilejów koronnych językiem polskim spisane i porządkiem prawnie przyrodzonym a barzo snadnym nowo zebrane*. W roku 1592 został mianowany przez króla Zygmunta III Wazę do godności wojskiego krasnostawskiego. Zmarł 27 września 1597 roku. Wiemy również że w Mokrymlipiu pracował minister – *Jan Brzycki*, który przyjęty został na Synodzie we Włodzisławiu (4 - 15 października 1588 roku) jako poseł, który przyniósł list od "znakomitych mężów ziemi chełmskiej" zapewniający o wspólnej jedności z zebranymi.¹⁰²

Radzięcinie - zbór powstał (przed rokiem 1586) staraniem rodziny Gorajskich. Po Gorajskich dobra radzięcińskie/radzięckie (?) odziedziczyli Potoccy (1676), Radzięcin stał się własnością Krzysztofa Potockiego. Zbór został zamknięty na mocy decyzji trybunału lubelskiego z dnia 4 września 1715 roku, gmach zborowy, szpital i plebania przekazano katolickim mieszkańcom Goraja.¹⁰³

Zbór w **Starym Zamościu** (pierwotnie, XVI wiek nazwę miejscowości pisano Zamość Stary) stanowił własność Stanisława Zamoyskiego, kasztelana chełmskiego, to jego staraniem ok. 1561 roku powstał zbór. Placówka upadła po śmierci założyciela w 1572 roku. Zbór w **Szczepieszynie** był dziełem *Łukasza Górki*, senatora ewangelickiego¹⁰⁴. Nie mamy zbyt wielu informacji odnośnie jego funkcjonowania. Powstał między 1570 – 1574 rokiem, skład osobowy stanowiła zapewne szczepieszynska i okoliczna szlachta. Na potrzeby zboru został zabrany kościół katolicki fundacji Dymitra z Goraja, bowiem obecnie istniejący p. w. św. Mikołaja (fundatorem którego był Mikołaj Kieślcki¹⁰⁵) powstał w 1620 roku. Upadek zboru nastąpił po roku 1588, jak głosi jedna z wersji na pamiątkę tego wydarzenia wzniesiono (stojący do dziś przy ulicy Zamojskiej, obok domu Herszka Flejszera) kamienny obelisk. Inna wersja głosi, iż pomnik wzniesiono na pamiątkę wypędzenia ze Szczepieszyna arian. Odnośnie arian, mamy informacje iż w 1620 roku zmarł ostatni z nich o nazwisku Powął. Podczas pogrzebu doszło do zamieszek - *uczniowie i pospólstwo chciało wyrwać trumnę i zbecześcić zwłoki, gdy żona zmarłego stanęła w jego obronie zelżono ją. Pozwała wówczas przed sąd właściciela Szczepieszyna – Tomasza Zamoyskiego za to, że z radnymi miasta nie udzielił jej stosownej pomocy. Po rozpatrzeniu sprawy ordynat nałożył 200 grzywien kary na urzędników, za wybryki uczniów pociągnął do odpowiedzialności księdza dziekana zamojskiego.*¹⁰⁶

¹⁰⁰ Informacja ze strony internetowej http://historia.pgi.pl/w_polsce.html

¹⁰¹ Informacja ze strony internetowej <http://www.krylow.info/>

¹⁰² A. A. Witusik. Stanisław Sarnicki. Uczony z Mokregolipia. Tygodnik Chełmski. Zwierciadło 1992 nr 47 s. 8

¹⁰³ B. Chlebowski. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa 1888, t. IX, s. 469

¹⁰⁴ W. Krasieński. Z dziejów Reformacji w Polsce. Warszawa 1904, t. II, cz. I, s. 250

¹⁰⁵ infułat kolegiaty zamojskiej, proboszcz szczepieszynski

¹⁰⁶ Szkoły im. Zamoyskich w Szczepieszynie. Zarys dziejów. pod red. L. Pawłowskiego. Szczepieszyn 1927, s. s.

Pisząc o arianach (zwanych również Braćmi Polskimi) pragnę dodać pewną "religijną" ciekawostkę – otóż za duchowych spadkobierców arian uważa się dzisiejszy Kościół Chrześcijan Baptystów. Zaś historię, czy przyczynę powstania tegoż ugrupowania baptyści tłumaczą tak: *prawdopodobnie trzy drogi prowadziły do ukształtowania się ruchu Braci Polskich: radykalizm przed reformacyjny, upowszechnienie się Reformacji na ziemiach polskich oraz rozczytywanie się w Biblii, a przede wszystkim w Nowym Testamencie skąd czerpano natchnienie i uzasadnienie stawianych teoretycznie poglądowi...*¹⁰⁷

Jak funkcjonował zbor? Nie ma wprawdzie nigdzie opisów, jednak z własnych obserwacji (przez kilka lat była członkiem zboru Kościoła Zielonoświątkowego) mogę powiedzieć iż nadrzędną sprawą było głoszenie Bożego Słowa (czytanie i rozważanie tekstów zarówno ze Starego jak i Nowego Testamentu), czym zajmowali się zatrudniani przez patronów zboru kaznodzieje. Przedmiotem wygłaszanych kazań mogły być także zagadnienia natury moralno – etycznej, omawiane najnowszej, nazwijmy to "ewangelickiej" literatury. Przypomnijmy, do najbardziej poczytnych pisarzy okresu Reformacji należał m. in *Czechowic Marcin*, początkowo duchowny kalwiński, później przeszedł na arianizm. Jest autorem przekładu Nowego Testamentu, który następnie przewierszował w *Sumariuszu wszystkiego Nowego Testamentu*. Układał również pieśni religijne.¹⁰⁸ Propo pieśni – ewangelickie (a do takich możemy kalwińskie zaliczać z racji uznania Pisma Świętego za jedyne źródło i niepodważalny, czy niekwestionowany autorytet w sprawach wiary) zasadniczo różnią się od tych, które na co dzień słyszymy w Kościele Katolickim. Ich myślą przewodnią jest oddanie chwały tylko i wyłącznie Bogu. Następnie modlitwa. Mogła być indywidualna, wtedy każdy rozmawiał z Bogiem w duchu, bądź szeptem przedstawiając Mu swoje problemy, prosząc o pomoc w sprawach trudnych i zawiłych, czy też po prostu dziękując za doznane łaski i opiekę, albo zbiorowa prowadzona przez duchownego. Zborem kalwińskim w *Wysokiem* k. Turobina opiekował się *Adam Gorajski*

Kaznodzieje i ministrowie kalwińscy w zborach zamojskich (zlokalizowanych na terenie Zamojszczyzny)

imię i nazwisko	lata pracy	miejsowość	pełniona funkcja
ks. Stanisław Zajączkowic	1639	Krasnobród	kaznodzieja
ks. Crocius	od 1616	Biłgoraj	kaznodzieja
ks. Jan Grzybowski	† 1641	Biłgoraj	kaznodzieja
ks. Daniel Roborius	† 1649	Biłgoraj	kaznodzieja
ks. Adam	1599	Radzięcín	kaznodzieja
ks. Nerlich	ostatni kaznodzieja	Radzięcín	
Wojciech Jan Radziszowski Łobodziński Tomasz Gorzkowski Adam z Sandomierza Jan Grzybowski Grzegorz Milicius Jan Biskupski Marcin Crocinus Sebastian Cropcius Wawrzyniec Donik	1586 1595 1596 1598 1599 1602 1604 1609 1614 1620 1627	Radzięcín	ministrowie
Baltazar Kawatarski Wojciech Grabiec Stanisław Orłowski Piotr Gilowski S. Prusicki	1586 1602 1603 1603 1660	Krasnobród	ministrowie
Jerzy Pontanus	1547	Mokrelipie	minister
Piotr Milicius Jan Węgierski (?)	1622		

77, przypis 21

¹⁰⁷ Źródło naszej siły: Chrystus i my w ciągu wieków. Słowo Prawdy. Pismo Poświęcone Pogłębianiu Życia Chrześcijańskiego. Nr 7 – 8, lipiec – sierpień 1979, s. 53

¹⁰⁸ Mały słownik pisarzy polskich pod red. Marii Goszczyńskiej. Warszawa 1966, s. 34

Paweł Obrębski Jan Dębski Andrzej Jezierski Wojciech Czechowicz	1623 1610 1606 - 1610	Biłgoraj	ministrowie
Mateusz Raków Piotr Artomius Iwan Wandlowius Wojciech Grabiec Mysłowicuz Krzysztof Serpentyń Grzegorz Jankowski Jan Bochnicuz	1570 1582 1586 1595-1600 1600-1601 1601 1602	Kryłów	ministrowie

Zbór (pracą i działalnością którego kierował patron (zwierzchnik), w przypadku Turobina był nim *Stanisław Górka*) jako najniższa pod względem administracyjno – organizacyjnym jednostka w kościele kalwińskim (wchodził w skład dystryktu (okręgu), przełożonym zboru był senior (zajmował się zewnętrznymi sprawami zboru), ale najwyższą, zwierzchnią władzę nad poczynaniami członków zboru sprawował synod. Synody w danym okręgu (dystrykcie) odbywały się zazwyczaj cztery razy do roku. Kościół kalwiński w Małopolsce (w granicach administracyjnych której zlokalizowane były wspomniane zbory) dzielił się na dystrykty: krakowski, sandomierski, zatorski i oświęcimski, *lubelski i chełmski*, czarnomorski i podlaski, bełski, wołyński i kijowski. Dystrykt lubelski i chełmski utworzony został w 1560 roku.

Nad całością spraw organizacyjnych dystryktu czuwał superintendent wybierany na urząd dożywotnio. Do jego obowiązków należało: wyświęcanie seniorów (ordynacja), zwoływanie synodów prowincjonalnych którym sam przewodniczył, sprawował także nadzór nad ogólnymi sprawami Kościoła, czytelniami, szkołami przy zborowych, drukarniami, nie posiadał jedynie władzy sadowniczej, personalnie podporządkowany był synodowi.¹⁰⁹ Funkcję superintendenta zborów małopolskich jako pierwszy sprawował urodzony w Szczebrzeszynie *Cruciger Feliks*, syn Andrzeja. W półroczu zimowym 1529/1530 rozpoczął naukę na Uniwersytecie Krakowskim – studia ukończył w 1535 roku bakalaureatem sztuk wyzwolonych. Mieszkał w Niedźwiedziu. Około 1546 roku wraz z dziedzicem tej miejscowości – Stanisławem Stadnickim przeszedł na protestantyzm; w listopadzie 1550 roku uczestniczył w I Synodzie Kalwińskim w Pińczowie. Na synodzie w Słomnikach (25. X. 1554 rok), który to synod stworzył podstawy organizacyjne kalwinizmu w Małopolsce został wybrany superintendentem.

Synody kalwińskie

rok	miejsowość	opiekunowie, dyrektor obrad	temat przewodni synodu	uczestnicy
1655	Biłgoraj		synod dystryktowy	
1647	Krasnobród	Władysław Leszczyński, wojewodzie bełzki		
1666 1682	Radzięcín	Krzysztof Drohojowski, chorąży przemyski		
13. VII 1582	Turobin - synody odbywały się do 1588 roku		rozpatrzenie sporu pomiędzy rektorem turobińskiej szkoły przy zborowej a ks. Hieronimem	Stanisław Górka, Adam Gorajski, Trojanowski, Jan (?), Zaporski, Stanisław Sarnicki, Kuczyński i inni
1560	Bychawa		odbyły się dwa synody, podczas których prowadzono dyskusje i rozpatrywano	w obradach pierwszego synodu uczestniczył Stanisław Zamoyski,

¹⁰⁹ W. Krasieński. Z dziejów Reformacji w Polsce. Warszawa 1904, t. II, s. 209 – 213 (dalej: W. Krasieński. Z dziejów Reformacji...)

			możliwość szerzenia haseł Reformacji wśród ludności wiejskiej	kasztelan chełmski, który podpisywał podjęte wówczas uchwały. <u>W synodzie drugim</u> brał udział Jan Zamoyski, wówczas 18 letni młodzieniec, który wyjeżdżał na naukę do Włoch
29. V. 1555	Lublin		synod dystryktowy, omawiano sytuację turobińskiej szkoły przy zborowej – "szkoła trwać miała dokąd by jej stamtąd siłą nie ruszono..."	

Równoległe ze zborami kalwińskimi funkcjonowały szkoły przy zborowe, m. in. w *Biłgoraju* - założona staraniem Adama Gorajskiego, utrzymywana była z dochodów zboru i dostępna dla wszystkich. Prowadzili ją nauczyciele rekrutujący się z katechetów lub alumnów przygotowujących się do stanu duchownego. W roku 1608 synod bełżycki skierował do Biłgoraja katechetę *Wojciecha Czechowica* (pracował do roku 1610), następnie *Andrzeja Jezierskiego* (1610 – 1611). W roku 1630 decyzją Zbigniewa Gorajskiego powołano na nauczyciela *Jakuba Marcellusa*. Program szkoły podobny jak w placówkach tego typu na terenie kraju. *Szczebrzeszynie, Turobinie. Szkoła w Turobinie była jedną z lepiej postawionych i utrzymanych szkół przy zborowych, gdzie rektor nauczał również podstaw wiary (katechizmu).*¹¹⁰ Powstała równoległe ze szkołą w Szczebrzeszynie, tj. ok. 1574 roku. Informacje o istnieniu w Turobinie szkoły pochodzą z zapisów synodalnych z lat 1580, 1588. szkoła i zbor, którymi opiekował się Stanisław Górka – starosta kaliski, wojewoda poznański, dziedzic Turobina istniały jeszcze w 1595 roku¹¹¹

Nie znamy dokładnie przedmiotów nauczania, zapewne na wykładach omawiane były zagadnienia z zakresu literatury, historii Polski i Reformacji w szeroko pojętym tego słowa znaczeniu, być może język łaciński, i. t. p. Pewnych informacji odnośnie szkolnictwa kalwińskiego dostarczają dane ze słynnej szkoły lewartowskiej,¹¹² gdzie nauczano: polityki, retoryki (podporządkowana była polityce, z tej racji iż w zamysłach wykładowców chłopcy, uczniowie tej szkoły powinni być przygotowani w jak najlepszym tego słowa znaczeniu do kariery politycznej, a co za tym idzie umiejętności wygłaszania stosownych przemówień *na temat różnorodnych zagadnień życia politycznego*)¹¹³, języka polskiego łacińskiego i niemieckiego. Odnośnie przekonań religijnych wprowadzono całkowitą tolerancję nie wywierając na uczniów nacisku po stronie którego ugrupowania religijnego mają się opowiadać. Skoro szkoła turobińska i szczebrzeszyńska powstały z inicjatywy braci Górków, a miejscowości te nie są zbyt daleko od siebie położone, możemy domniemywać, iż zajęcia z młodzieżą prowadzili ci sami wykładowcy, oczywiście są to tylko moje domysły.

Szkoła kalwińska funkcjonowała także w **Kryłowie**. Placówkę fundowali w roku 1593 Ostrorogowie - gorliwi wyznawcy Reformacji. Była to uczelnia wyższa (podaję za administratorem strony internetowej o Kryłowie - <http://www.krylow.info/>) która z racji pedagogicznych sukcesów, dobrego przygotowania uczniów do przyszłej pracy na rzecz dobra Rzeczypospolitej konkurowała z utworzoną rok później Akademią Zamojską. Studia w kryłowskiej uczelni trwały pięć lat. Staraniem fundatorów wykłady prowadzili najlepsi wówczas nauczyciele.¹¹⁴

Szkoła kryłowska upadła z chwilą śmierci fundatora Mikołaja Ostroroga w 1612 roku

Wykładowcy i uczniowie kalwińskich szkół przy zborowych

imię i nazwisko, funkcja	lata pracy	miejsowość	wykładany przedmiot
Walenty Goslicius, rektor	Informacje o jego pracy	Turobin	katecheza

¹¹⁰ S. Tworek. Działalność oświatowo kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI – połowa XVII w. Lublin 1970, s. 117

¹¹¹ W. Krasieński. Z dziejów Reformacji., t. II, s. 200

¹¹² Ufundowana została przez Mikołaja Firleja, wychowanka głośnego humanisty i mennonity (członka protestanckiego ugrupowania anabaptystów powstałego w XVI wieku we Fryzji, odrzucającego chrzest dzieci, przysięgę i służbę wojskowa i urzędniczą) holenderskiego Wilhelma Gnafusa, w 1585 roku. Po jego śmierci, w 1588 roku szkoła przeszła pod zarząd gminy ariańskiej. wg. Ł. Kurdybacha. "Z dziejów pedagogiki ariańskiej". Warszawa 1958, s. 21

¹¹³ Ł. Kurdybacha. "Z dziejów pedagogiki ariańskiej". Warszawa 1958, s. 30

¹¹⁴ Informacja ze strony internetowej <http://www.krylow.info/>

szkoły, dr medycyny	znajdują się w aktach synodów dystryktu lubelskiego		
Wojciech Kalisz, rektor	Bardzo krótko pracował w Turobinie (1580 ? rok)		Wykazał się znajomością organizacji szkolnictwa i metod nauczania Jana Sturma, które prawdopodobnie przeniósł na grunt turobiński
Stanisław Petrycjusz, rektor (trzeci i ostatni)	1583 – 1592 (?)	Turobin	Znawca języka i literatury rzymskiej
Jan Grzybowski	uczeń Stanisława Petrycjusza	Turobin	Późniejszy minister, senior dystryktu lubelskiego i scholar bełżycki
Franciszek Parul, rektor		Krasnobród	
Jakub Mylius, rektor	do roku 1660	Krasnobród	
Mateusz Białobocki, rektor,	w 1593 roku pełnił obowiązki rektora gimnazjum kalwińskiego w Kryłowie	Krasnobród	
Jakub Marcellus, wykładowca	1630	Biłgoraj	
Baltazar Krośniewicki (Krośniewicz), rektor gimnazjum	1601	Kryłów	Uzyskał stopień doktora na Uniwersytecie w Bazylei, gdzie poznał Mikołaja Ostroroga. Na jego prośbę od 1601 roku pełnił obowiązki rektora w Kryłowie.
Jan Mosonius, rektor gimnazjum	1609 - 1611	Kryłów	
Baltazar Pankracjusz	1611-1612	Kryłów	

słowniczek

arianie (Bracia Polscy) - radykalny odłam Reformacji w Polsce. Arianie wyodrębnili się z Kościoła kalwińskiego.

dystrykt – okręg, nazwa stosowana w piśmiennictwie protestanckim XVI – XVII wieku.

Jan Sturm – rektor akademii w Strasburgu, na opracowanym przez niego programie nauczania opierała się słynna szkoła lewartowska (vide: *Scxhola Levartowiana restituta, typis AlexII Radecii 1593, Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty*, t. XIII, Kraków 1914, s. 291)¹¹⁵.

minister – duchowny protestancki w XVI – XVII wieku.

senior – opiekun w zborze protestanckim.

superintendent – duchowny protestancki sprawujący władzę nadzorczą w stosunku do patronów (zwierzchników) zborów określonego terytorium (prowincji).

synod – zebranie duchowieństwa jednego dystryktu (okręgu)

Zaporscy – potomkowie Teodora Prochańskiego, pierwszego właściciela Zaporza (wieś w gm. Radecznicza) w 1399 roku. W roku 1547 Paweł Zaporski, pisarz ziemski zarządzał wioską, po nim właścicielem Zaporza został Jan Zaporski. W okresie Reformacji niektórzy z Zaporskich opowiadali się za protestantyzmem; prawdopodobnie brali udział w spotkaniach kalwinów z terenu Małopolski, z którymi miewał kontakty Stanisław Sarnicki, opiekun zboru w Mokrymlipiu.

¹¹⁵ Ł. Kurdybacha. Z dziejów pedagogiki ariańskiej. Warszawa 1958, s. 21 - 22

wybrana literatura do dziejów Reformacji

H. Barycz. *Dokumenty i fakty z dziejów Reformacji (Ostatnia dysputacja Braci Polskich w Lublinie, 1636 rok)* w: *Reformacja w Polsce*, t. XII, 1956

W. Krasieński. *Zarys dziejów powstania i upadku Reformacji w Polsce, t. I – II*, Warszawa 1903 – 1904 (polski przekład dzieła wydanego w latach 1838 – 1840)

J. Maciszewski. *Szlachta polska i jej państwo*. Warszawa 1986

Ł. Kurdybacha. *Z dziejów pedagogiki ariańskiej*. Warszawa 1958

A. Tokarczyk. *Ewangelicy polscy*. Warszawa 1988

Szymon Tokarzewski – co wiemy o emisariuszu ks. Piotra Ściegiennego

"Urodziłem się w majątności mego ojca Sebastjana i jako uczeń szkoły Szczebrzeszyńskiej we wspólnie znanych domach spotykałem się z ks. Ściegiennym..." - zanotował w jednym ze swych pamiętników Szymon Tokarzewski.¹¹⁶ Jego związki z ks. Ściegiennym datują się od roku 1843 – 1844, ksiądz pracował wówczas na parafii w Chodlu – jak wielką popularność zdobył wśród miejscowego społeczeństwa świadczą zapiski Szymona Tokarzewskiego w jego pamiętnikach, gdy opisuje wnętrze zajmowanego przez ks. Piotra pokoju na plebanii: "urządzenie plebani w Chodlu było równie proste jak serce kapłana, który ją zajmował"

Poznali się w Szczebrzeszynie, tutaj Tokarzewski pobierał naukę w gimnazjum. Zafascynowany głoszonymi przez Piotra Ściegiennego poglądami chętnie włączył się do współpracy - "ks. Piotr cieszył się popularnością również w pobliskim mieście Szczebrzeszynie, szczególnie wśród uczącej się młodzieży. Wśród nich znajdujemy jednego z najzapaleńszych jego agentów – Szymona Tokarzewskiego"¹¹⁷. Szymon bardzo często w przebraniu wędrownego rękodzielnika, albo chłopca przemierzał okoliczne wioski wprowadzając miejscowych chłopów w głoszone przez ks. Ściegiennego idee, podburzał wręcz wiejską ludność do wystąpienia przeciwko uciskowi możnych i zaborców. Swoje stanowisko w sprawie głoszonych idei ks. Piotr wyłożył w tzw. "Złotej Książeczce" - piśmie agitacyjnym wydanym w 1842 roku w formie bulli papieża Grzegorza XVI skierowanej do chłopów polskich.

24 października 1844 roku we wsi Krajno położonej w ziemi kieleckiej odbył się zjazd zaangażowanych w sprawę ks. Ściegiennego chłopów - "celem zjazdu było odebranie przysięgi i pouczenie uczestników spisku o terminie wybuchu (powstania) i innych szczegółach..."¹¹⁸ Ksiądz Piotr został aresztowany – w głównej mierze do jego ujęcia przyczynił się chłop z Krajna – Walenty Janic, który uczestnicząc w wiecu przekazał dokładne relacje władzom w Kielcach. Ujęto również emisariuszy księdza, w tym Szymona Tokarzewskiego – swoją gorliwość i zaangażowanie przyplącał wieloletnim zesłaniem. Ten okres w jego życiu, chociaż bardzo trudny zaowocował wydaniem kilku pamiętników, mających dziś z racji rzetelności przekazu więziennych przeżyć unikalną wartość.

Pisane systematycznie, nawet z pewną dygresją – w zbiorze opowiadań "Cienistym szlakiem" Tokarzewski wspomina swoją współpracę z ks. Piotrem w okresie chodelskim – są niezwykle frapująca lekturą. Wyłania się z niej obraz człowieka do końca wiernego młodzieńczym ideałom, do końca przekonanego o słuszności walki jaką podjął.

By przybliżyć Czytelnikowi osobę Szymona Tokarzewskiego posłużę się kilkoma cytatami z jego pamiętników, a na zakończenie niniejszego szkicu podam tytuły jego prac.

Szymon Tokarzewski zmarł 3 lipca 1880 roku – ukazała się wówczas w Warszawie klepsydra tej treści: **"Szymon Tokarzewski po pełnym cierpieniu i poświęceniu życia spoczął, oddał Bogu czystą swą duszę..."**. Zapoznajmy się pokrótce z jego konspiracyjną biografią. Według zapisów "ochrony" był buntownikiem z wyboru, wieloletnim więźniem, dwukrotnym katorżnikiem i trzykrotnym wygnańcem. Z pochodzenia szlachcic, porzucił jednak szlachetne urodzenie dla chłopskiej sprawy – został szewcem, bo jako taki miał większą możliwość agitować do powstania rzemieślników warszawskich. W latach młodzieńczych opuścił dom rodzinny by zaciągnąć się w szeregi spiskowców – z polecenia ks. Piotra Ściegiennego przemierzał ziemię kielecką, lubelską i krakowską pieszo, uświadamiając lud i przygotowując go do powstania.

Po aresztowaniu w 1846 roku więziony we Lwowie, cytadeli warszawskiej i Modlinie – w okresie późniejszym zesłany do Ust'Kamieniogorska i Omska.¹¹⁹ Współtowarzyszem więziennej niedoli Tokarzewskiego był prof Józef Żochowski jego nauczyciel matematyki ze szczebrzeszyńskiej szkoły – o tym fakcie wspomina Fiodor Dostojewski we "Wspomnieniach z domu umarłych" (s. 266). W latach sześćdziesiątych XIX wieku więziono Szymona na Pawiaku; w roku 1863 wywieziony został do Riazania, w

¹¹⁶ Sz. Tokarzewski. *Siedem lat katorgi. Pamiętnik Szymona Tokarzewskiego 1846 – 1857*. Warszawa 1918 s. 11

¹¹⁷ M. Tyrowicz. *Sprawa ks. Piotra Ściegiennego*. Warszawa 1948 s. 64

¹¹⁸ tamże, s. 80 - 81

¹¹⁹ Sz. Tokarzewski. *W ucieczce. Opowiadania*. Warszawa

rok później do Aleksandrowska n/Amurem, następnie przebywał w Irkucku...¹²⁰ Słowem jako katorżnik, a następnie jako wygnaniec przeszedł cała Syberię od Uralu do Błagowieszczeńska.¹²¹ Szymon Tokarzewski o sobie napisał: "Czym cierpiał podczas bicia? ... nie! Czym widział swoich oprawców? Nie! Całe otoczenie znikło mi z oczu. Tylko przed wzrokiem moim krążyły jakieś koła świetlne... Może w tej krwawej godzinie dusza moja odłączyła się od ciała i przebywała podówczas w jakichś regionach nadziemskich?¹²² W szkole szczebrzeszyńskiej celowałem w rysunkach¹²³ - ta umiejętność bardzo przydała mi się w Omsku, gdzie malował domy bogatych kupców. Z zesłania powrócił do Warszawy 19 lutego 1883 roku.

W opracowaniu notatek i przygotowaniu ich do druku pomagała Szymonowi Tokarzewskiemu jego żona – Halina Belima – Leszczyńska, córka kolegi z którym przebywał w cytadeli modlińskiej.

Wykaz prac Szymona Tokarzewskiego, które dostępne są w Bibliotece Wojewódzkiej im. H. Łopacińskiego w Lublinie:

- *Bez paszportu. Z pamiętników powstańca. Kraków 1910*
- *Katorżnicy. Warszawa po roku 1900*
- *Na tułactwie. Kraków 1911*
- *Pośród cywilnie umarłych. Obrazki z życia Polaków na Syberii. Warszawa*
- *Siedem lat katorgi. Pamiętnik Szymona Tokarzewskiego 1846 – 1857. Warszawa 1918*
- *O ucieczce. Opowiadania wygnańca. Warszawa*
- *Z roku 1863 i lat następnych. Opowieść w dwóch częściach. Warszawa.*

Wincenty Dawid – pedagog ze Szczepieszyna

Syn Pawła i Anny ze Skubińskich Dawidów - urodził się 1816 roku w Szczepieszynie – tutaj uczęszczał do szkoły średniej – wspomnienia Wincentego Dawida z lat szkolnych opublikowane zostały na łamach Kalendarza Lubelskiego¹²⁴ - warto przytoczyć fragment, tym ciekawszy, że informuje nas o istnieniu w Szczepieszynie prywatnej pensji dla dziewcząt prowadzonej przez Teofilę z Jaszczodołów Rederową, z którymi, chłopcy z gimnazjum mieli swoje układy - *romansowaliśmy tylko biletami, które panny gubiły przechadzając się po swym ogródku, gubiły, a następną razą odbierały porozrucane także odpowiedzi. Romansowaliśmy z imionami, niekiedy pięknie brzmiącymi, nie widząc nigdy w oczy podmiotów uwielbień nie wiedzieliśmy która z nich Lenora, Malwina, lub Marja¹²⁵ - pensja Teofili Rederowej znajdowała się w bliskim sąsiedztwie budynku szkoły.¹²⁶*

Jakie panowały w ówczesnym gimnazjum zwyczaje opisuje kolego Dawida – Czesław Szczepieszak - *dla potrzeb uczniów tokarze wykonywali gałki (kulki) z drzewa bukowego – te opatrzone były numerami nieparzystymi, oraz z drzewa grabowego – te gałki nosiły numery parzyste. Uczeń ciągnąc gałkę – los odpowiadał na określone pytanie¹²⁷ zdaniem autora wspomnień ułatwiało to przygotowanie się do egzaminu, bowiem uczniowie wyczuwali które drewno jest miękkie, które twarde i w zależności od tego przygotowywali zestaw pytań parzystych, albo nieparzystych.*

W latach 1837 – 1841 Wincenty Dawid studiował na wydziale filologicznym Uniwersytetu Petersburskiego. Po zakończeniu nauki pracował kolejno w Suwałkach i Lublinie. Zaangażowany w działalność Stowarzyszenia Ludu Polskiego¹²⁸ został aresztowany w 1844 roku jako "podejrzanego politycznie wcielono go do armii rosyjskiej i wysłano na Kukaz"¹²⁹, gdzie przebywał do roku 1853. Podczas

¹²⁰ Gazeta Polska z dnia 2 stycznia 1907 roku

¹²¹ Z przedmowy do pracy "W ucieczce. Opowiadania wygnańca"

¹²² Sz. Tokarzewski. Siedem lat katorgi ..., s. 61

¹²³ tamże s. 186 - 187

¹²⁴ W. Dawid. Notatki z życia. Szkoły szczebrzeskiej po roku 1830. Kalendarz Lubelski 1879, s. 18 - 25

¹²⁵ tamże

¹²⁶ pensja powstała jesienią 1835 roku – wykładowcami zostali nauczyciele z miejscowego gimnazjum. Program nauki obejmował : religię, języki – polski, rosyjski, francuski, niemiecki, historię, arytmetykę, rysunki i roboty ręczne. Liczba uczennic rekrutujących się z pośród córek miejscowego ziemiaństwa wynosiła: w roku 1835 – 14, 1842 – 28, 1848 – 32, 1850/1851 – 27, 1851/1852 – 16. Pensję zamknięto równolegle ze Szkoła Realną w roku 1852, wg: Z. Klukowski. Dawne Szkoły im. Zamoyskich w Szczepieszynie 1811 – 1852. Zamość 1927

¹²⁷ Cz. Szczepieszak. Po pół wieku. Wspomnienia ze szkół szczebrzeskich. Ziemia Lubelska 1906 nr 298

¹²⁸ tajna, demokratyczna organizacja niepodległościowa powstała w II połowie 1835 roku – władzę Stowarzyszenia stanowił Zbór Główny w Krakowie , następnie we Lwowie, podległy mu zbory prowincjonalne w: Rzeczpospolitej Krakowskiej, Galicji, Poznańskim, Królestwie Polskim, oraz na Litwie, wg: Słownik historii Polski. Warszawa 1969, s. 395

¹²⁹ Wielka Encyklopedia Powszechna PWN. Warszawa 1963 , t. 2, s. 831

pobytu na zsyłce Dawid obserwował życie miejscowej ludności, słuchał ich legend, podań, co zaowocowało napisaniem (uznanej dziś za czołową w jego twórczości) powieści poetyckiej *Tehe, czyli zburzenie aulu Dubby. Powieść kaukaska*. (Warszawa 1860). Rzecz dotyczy dwojga młodych ludzi, których miłość zagrożona została splotem wielu, często o podłożu polityczno – plemiennym (rodowym) wydarzeń; aul to osada górali kaukaskich.¹³⁰

Kolejną pracą z czasów służby wojskowej są *Wspomnienia z podróży i wycieczek po Kaukazie* (wydane w latach 1854 – 1855); Wincentemu Dawidowi nie obce były zmagania ludności polskiej mieszkającej w rejonie Kaukazu o przetrwanie i zachowanie własnej tożsamości, w tym utrzymanie jedynego polskiego kościoła w tych okolicach - przejęty ich losem wydał po powrocie do kraju *Wiadomości o kościółku katolickim w Diszlagarze na Kaukazie* (Warszawa 1857) - całkowity dochód ze sprzedaży opracowania przeznaczony został na potrzeby kościoła. Czytając tę informację warto zastanowić się nad moralno – patriotyczną postawą szczebrzeszyńskiego pedagoga – oddalony od najbliższych, od rodzinnych stron, służąc w armii rosyjskiej gdzie nikt go nie rozpieszczał i nie umiłował życia potrafił, a nade wszystko chciał zobaczyć, zrozumieć życie i potrzeby innych ludzi, podobnie jak on splotami różnych wydarzeń rzuconych w głąb obcego kraju

Kto wie czy nie był jednym z nielicznych, a może jedynym, który zainteresował się potrzebami małego, drewnianego kościółka w Diszlagarze.

Po powrocie do kraju podjął prace w szkolnictwie – pracował w Lublinie, Płocku, Warszawie, współpracował z redakcjami kilku czasopism, sam redagował *Wędrowca. Tygodnik poświęcony podróżom i krajoznawstwu*. Wydawał także znakomite i bardzo poczytne w ówczesnej Polsce prace z zakresu pedagogiki: *Krótką gramatykę polską* (Warszawa – Lublin 1882), *Krótką gramatykę polską dla dzieci polskich* (Warszawa 1864), *Metoda początkowego nauczania czyli przewodnik dla rodziców, początkujących nauczycieli i w ogóle dla osób kierujących pierwszą nauką dzieci* (Lublin 1868).

Największe uznanie jako pedagogowi przyniosła mu praca *Nowa mnemonika, czyli sposób ułatwiający naukę języków obcych, tudzież spamiętywanie imion własnych i cyfr w jeografii, statystyce i. t. p.* (Warszawa 1854). Na czym polegała rewelacyjność tej pracy – Wincenty dawid proponuje wykonanie tablicy złożonej z 9 kwadratów, z których kolejno ponumerowane mają odpowiednie kolory 1 Tulipanowy, 2 Narcyzowy, 3 Mchowy, 4 Różowy, 5 Liliowy, 6 Cytrynowy, 7 Koronowy, 8 Fioletowy, 9 Paliowy. Stosując powyższą tablicę do nauki obcego języka (autor jako przykład podaje język francuski) należy wyrazi rozpoczynające się od poszczególnych liter skojarzyć z nazwą koloru danego kwadratu: **1 Père/Ojciec** to jest P. R *u*każ na Paliowy i Różowy kolor i pamiętaj tylko linie poprowadzoną w imaginacji od jednego koloru do drugiego. Podobnie pamiętaj **2 Mère/Matka** to jest M. R *u*kazujący na kolor Mchowy i Różowy, **3 Frère/Brat** to jest F,R R, *u*każ na Fioletowy, Różowy i jeszcze Różowy¹³¹ Egzemplarz *Nowej mnemoniki...* dostępny jest w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie.

Wincenty Dawid zmarł 15 marca 1897 roku w Warszawie – tradycje nauczycielskie w rodzinie Dawidów kontynuował syn Wincentego – Jan Paweł Dawid.

Prawosławni i unicy na Zamojszczyźnie (XIX - pocz. XX wieku) w świetle zachowanych inskrypcji na niektórych cmentarzach.

O obecności prawosławnych (napływ tej grupy ludności na tereny Polski zaznaczył się po roku 1864, przybywali wówczas wojskowi i urzędnicy, w związku z czym zaczęły powstawać nowe parafie, m. in. przed rokiem 1875 powstała parafia prawosławna w Zamościu;¹³² w takich miastach jak: Tomaszów, Zamość, Szchebrzeszyn, Biłgoraj prawosławni stanowili od ok. 10 - 25% ogólnej liczby ludności¹³³) i unitów (ludność obrządku greko unickiego zamieszkiwała na terenie powiatów, zamojskiego i tomaszowskiego) na Zamojszczyźnie świadczą zabytki kultury materialnej (cerkwie, nagrobki zachowane na niektórych cmentarzach), źródła archiwalne, głównie Księgi Metrykalne poszczególnych parafii prawosławnych przechowywane w Archiwum Państwowym w Zamościu oraz w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie,¹³⁴ a także zachowane inskrypcje na nagrobkach, które w większej lub mniejszej ilości spotykamy

¹³⁰ W. Kopalinski. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Warszawa 1988, s. 51

¹³¹ W. Dawid. Nowa mnemonika, czyli sposób ułatwiający naukę języków obcych, tudzież spamiętywanie imion własnych i cyfr w jeografii, statystyce i. t. p. (Warszawa 1854).

¹³² J. Gawrysiakowa. Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku w świetle rejestracji ruchu naturalnego. Lublin 1992 Towarzystwo naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 67 - 73 (dalej: J. Gawrysiakowa. Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku...)

¹³³ M. Nietyksza. Rozwój miast i aglomeracji miejsko - przemysłowych w Królestwie Polskim 1865 - 1914, Warszawa 1986, s. 217 - 222, tabele nr 34 i 36

¹³⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Grekokatolicki nr 1084, s. 7 - 8; rozkład dekanatów diecezji chełmskiej obrządku greko unickiego z wyszczególnieniem jak wiele każdy ma w sobie cerkwiów i w jakim

m. in na cmentarzach w: **Biłgoraju, Cześnikach, Szczebrzeszynie, Tereszpolu, Tomaszowie Lubelskim, Zamościu**, przy czym wiadomo iż w Biłgoraju i Cześnikach funkcjonowały parafie unickie (o czym poniżej w tekście), podobnie było w Szczebrzeszynie, tutaj unickie pochówki, które zachowały się w szczątkowej formie zlokalizowane są na placu przy cerkiewnym, pochówki prawosławnych znajdują się na szczebrzeszynie cmentarzu parafialnym; informacje zachowane na inskrypcjach składają się na treść niniejszego opracowania.

Kwerenda przeprowadzona na wspomnianych powyżej cmentarzach dostarcza sporo cennych informacji, które można w pewien sposób pogrupować, są to dane odnośnie:

okresu życia zmarłych (dorosłych, dzieci, kobiet, mężczyzn)
wykonywanych zawodów, pełnionych funkcji (świeckich i cerkiewnych), dzięki czemu możemy poznać status społeczno - religijny zmarłych,
spraw bardzo osobistych (np. zmarła jako dziewica), rodzaju śmierci (zginął podczas działań wojennych, czy została зарузнана, czyli mówiąc dosłownie, zarznięta nożem (młoda dziewczyna na cmentarzu w Cześnikach),
często na nagrobkach kobiet zawarta jest informacja czyją była żoną (proboszcza, wyższego rangą wojskowego, urzędnika,) dowiadujemy się również o tym, że na Zamojszczyźnie żyły całe rodziny prawosławnych (bądź unitów) czego dowodzą pochówki na cmentarzu w Cześnikach rodzina: Шокало Бернацкие Безухъ Бучко, w Szczebrzeszynie rodzina Таланда.

Pochówki prawosławnych spotykane na zamojskich cmentarzach to często (jak w przypadku Zamościa) pochówki wojskowych, urzędników, którzy pojawili się na naszych terenach w pocz. XIX wieku wraz z dokonaniem nowego podziału administracyjnego Królestwa Polskiego, kiedy to powstał powiat zamojski i należało obsadzić zarówno urzędy gminne jak i powiatowe ludźmi znającymi język polski oraz przepisy prawne dostosowane do potrzeb ówczesnej rzeczywistości. Według badań przeprowadzonych przez Janinę Gawrysiakową ludność wyznania prawosławnego w Lubelskiem do końca lat dwudziestych XIX wieku liczyła zaledwie kilkadziesiąt osób, liczby jej zaczęły rosnąć wraz z napływem urzędników rosyjskich - wyznawców prawosławia¹³⁵

Na cmentarzu w Biłgoraju i Tomaszowie Lubelskim znajdują się pochówki Kozaków z Pułków Dońskich (13, 18, 25), którzy najprawdopodobniej stacjonowali w funkcjonujących od 1880 roku w Biłgoraju koszarach kozackich, wybudowanych staraniem mieszczanina Jana Krzosa dla dwóch sotni¹³⁶ stacjonującego w tym mieście 13 Pułku Kozaków Dońskich¹³⁷. Plac na ten cel uzyskał od władz miejskich na warunkach dogodnej dzierżawy. Rozciągał się on za ulicami Zamojską i Tarnogrodzką, po obydwu stronach drogi prowadzącej do Puszczy Solskiej, i liczył prawie 2 ha powierzchni. Plac pod zabudowę wydzierżawił Krzos od władz miejskich, za użytkowane budynki pobierał wysoki czynsz od władz rosyjskich; Kozacy przynosili także wysokie dochody właścicielom biłgorajskich restauracji i szynków.¹³⁸

Pewna ilość zachowanych inskrypcji zawiera informacje odnośnie zmarłych dzieci w wieku od kilku miesięcy do kilku lat, są to: w **Biłgoraju**: *Марія*¹³⁹ *Петровна Азева*, zmarła w wieku 9 lat. *Маня* (brak nazwiska), córka sotnika¹⁴⁰ 13 Dońskiego Pułku Kozaków (1888 - 10 kwietnia 1889 roku). Co zwraca uwagę, to wymowne w swej treści epitafium/ prośba na nagrobku Marysi: "*Mania, módl się za swoją matką*". Można by się w tym miejscu zastanawiać dlaczego nie za dwojga rodziców tylko za matkę, być może jej matka, a żona owego sotnika była już wówczas wdową, albo chorowała - tego chyba się nie dowiemy.

Kolejne dziecko prawosławnych rodziców spoczywające na cmentarzu w Biłgoraju to *Николай Зеневиць* - syn *настоятеля* (księdza). W wieku 14 lat zmarł *Александръ Шабановъ*, na jego nagrobku widnieje nieco przestarzały rosyjski wyraz *отрок* (*otrok*) stosowany na określenie kogoś w bardzo młodym wieku. Zaledwie kilka miesięcy żyła *Женя Аврамовъ* (19 luty - 18 sierpień 1897), dość wcześnie zmarło także rodzeństwo *Александръ Петровъ* (7 wrzesień 1891 - 14 czerwiec 1897) i jego siostra *Софія Петровна*

rozciąga się województwie; Chełmsko - Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny 1875 - 1905, t. I; Zbiór szczątków zespołów parafii rzymsko, grekokatolickich, prawosławnych, ewangelickich i wyznania mojżeszowego.

¹³⁵ J. Gawrysiakowa. Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku..., s. 72

¹³⁶ Sotnia, konny pododdział Kozaków odpowiadający szwadronowi

¹³⁷ Kozacy dońscy (ros. Донские казаки) – najliczniejsza grupa Kozaków w byłym Imperium Rosyjskim, ich nazwa pochodzi od rzeki Don, przepływającej przez ich terytorium.

¹³⁸ J. Markiewicz. R. Szczygieł. W. Śladkowski. Dzieje Biłgoraja. 1985

¹³⁹ Taki zapis imienia wskazuje iż osoba była pochodzenia ukraińskiego, bowiem zapis literki "i" w alfabecie rosyjskim nie występuje, tutaj "i" zapisane jest jako "и", co stanowić może dodatkowe źródło informacji, że w grupie prawosławnych żyjących w przeszłości na naszych terenach byli również Ukraińcy.

¹⁴⁰ Sotnik, dowódca sotni

(16 czerwiec 1897 - 29 czerwiec 1897).

Pochówki dziecięce znajdują się także na cmentarzu w **Cześnikach**: *Иосиф Кальмук Безухъ* zmarł 30 kwietnia 1908 roku w wieku 6 lat, chłopiec pochowany jest we wspólnej mogile z matką *Анастасией Кальмукъ Безухъ*, która również zmarła bardzo młodo, miała zaledwie 25 lat. W wieku 10 lat zmarła *Варвара Жеребец*, jej młodsza siostra *Женя* miała 7 lat, spoczywają w jednej mogile. Na cmentarzu tym znajduje się także kilka pochówków ludzi młodych w wieku 17 - 19 lat: *Михаил Самил* urodzony 14 czerwca 1912 roku zmarł w wieku 18 lat, *Анна Ремешило* zmarła 12 czerwca 1897 roku mając 17 lat, brat Anny *Александръ* miał lat 19, zmarł 16 sierpnia 1897 roku. Zastanawiające jest dlaczego oboje zmarli w tym samym miesiącu i roku z różnicą kilkudziesięciu dni.

W wieku 17 lat (26 czerwca 1895 roku) zmarł wychowanek gimnazjum, (jego nazwa trudna jest do odczytania) *Стефан Купичъ*, nagrobek ufundowała matka wraz z kolegami *Стефана*. Jak już wspomniałam wcześniej na cmentarzu w Cześnikach znajdują się pochówki rodziny *Шокало*, jedną z osób tej rodziny była *Паульина*, która w wieku 17 lat, 20 września 1911 roku została, jak napisano na nagrobku *заризана* - słowo to w języku ukraińskim oznacza dosłownie *zarżnięta*. Powstaje pytanie, na które nie umiem w tej chwili odpowiedzieć: dlaczego, przez kogo, w jakich okolicznościach zostało dokonane zabójstwo. To jedno słowo informuje nie tylko o tragicznej śmierci młodej dziewczyny, ale również o ogromnym bólu jaki przeżyli najbliżsi, tylko ludzie do głębi zrozpaczeni piszą takie słowa nie zstępując ich nieco łagodniejszym zwrotem w rodzaju: "zginęła tragicznie", czy "zmarła śmiercią tragiczną". Nasuwa mi się w tej chwili jedna myśl - warto zgłębiać tajemnice starych cmentarzy, to doskonały sposób na poznawanie lokalnej historii, poznawanie ludzkich losów. W omawianej grupie dziecięco - młodzieżowych pochówków na cmentarzu w Cześnikach znajduje się także nagrobek dzieci *священника* (proboszcza cześnickiej parafii unickiej¹⁴¹) *Смоленца - Иван* i *Иосиф*, nie podano tylko w jakim wieku zmarli.

Dziecięce i młodzieżowe pochówki znajdują się również na cmentarzu w **Szczebrzeszynie**: w wieku niemowlęcym (1 rok) zmarła (23 maja 1904 roku) *Александра Грицькь*, trzy lata żył *Федя Грекрвь* (13 października 1900 - 15 lutego 1903). Trudno odczytać całą inskrypcję na nagrobku (zapadnięty jest częściowo w ziemię) dzieci majora *Мейнь - Константина* i *Элены*, wiadomo jedynie iż *Элена* zmarła 19 maja 1870 roku. W wieku 17 lat zmarła *Софія Талада*.¹⁴²

Na szczebrzeszyńskim cmentarzu parafialnym spoczywa także wychowanka Jednoklasowej Szkoły Żeńskiej prowadzonej w pocz. XX wieku przez prawosławne mniszki w Radeczniczy¹⁴³ - *Марія Бараньчукъ* urodzona 13 czerwca 1895 roku, zmarła w dniu swoich urodzin w 1906 roku.

Kilka dziecięcych grobów znajduje się na cmentarzu zlokalizowanym wokół zamojskiej cerkwi pw. św. Mikołaja.¹⁴⁴ Są to prawdopodobnie dzieci Rosjan, którzy rezydowali w Zamościu od 1813 roku,¹⁴⁵ m. in. *Александра Шматковская* żyła od 18 kwietnia 1899 - 15 kwietnia 1900 roku. *Аня Ячиновская*, zmarła w wieku 5,5 lat 12 marca 1892 roku. Następne dziecięce pochówki to: córka sownika *Антонина Гнипорьебовна* (22 czerwiec 1893 - 7 maj 1894), *Марія Екурановна* (19 maj 1898 - 19 czerwiec 1901), *Миша Зарпикин*, żył bardzo krótko od 6 marca 1895 roku do 25 lutego 1909 roku.

Na zamojskim cmentarzu znajduje się również nagrobek ucznia II klasy prawdopodobnie Zamojskiego Męskiego Liceum, tak można by wnioskować z początkowych liter, bowiem tylko takie widnieją w tekście

¹⁴¹ Unicy, członkowie kościołów wschodnich, które zawarły z Kościołem Katolickim unię. Podpisana została na dwu kolejnych synodach w Brześciu Litewskim w czerwcu 1595 roku i w październiku 1596 roku. Wówczas za obopólną zgodą władz kościelnych (prawosławnych i katolickich) Kościół Prawosławny w Rzeczypospolitej podporządkowany został papieżowi. Unia zachowywała liturgię obrządku wschodniego i odrębność hierarchii. Przewidywała dopuszczenie biskupów unickich do Senatu, do czego jednak w praktyce nie doszło, bowiem w opozycji stanęli biskupi katolicy. Przeciwno unii występowali: ruscy chłopcy, mieszczenie, cześć prawosławnego kleru, drobna szlachta, a także niektórzy z polskich magnatów, m. in. hetman Konstanty Ostrogski. Próby wcielenia unii siłą w życie doprowadziły do zamieszek religijnych. W Rosji unię zniesiono w 1839 roku, w Guberni Lubelskiej i Siedleckiej w 1875 roku, na ziemiach Galicji wschodniej w 1946 roku. Wg. Słownik historii Polski pod red. prof. dr. Tadeusza Łepkowskiego. Warszawa 1969, s. 441

¹⁴² Prawdopodobnie jest to błąd w zapisie nazwiska bowiem w Szczebrzeszynie mieszkała rodzina Taładów, a nie Taładów

¹⁴³ Szkoła zlokalizowana była w gmachu zajmowanym przez mniszki, jej poświęcenia dokonał biskup German 1 czerwca 1902 roku. "Szkoła, wysoki, jasny budynek zbudowany został z drewna. Mieszczą się w nim sale lekcyjne, dziecięce sypialnie, stołówka, Do początku 1903 przyklasztorna szkoła była jednoklasowa. Teraz jest dwuklasowa. Zajęcia w szkole odbywają się według programu zatwierdzonego przez Synod Święty i rozpoczynają się o godzinie 8.30 rano. W szkole są cztery nauczycielki. Przełożona klasztoru, matka Afanasja nie patrząc na swoje rozliczne zajęcia związane z kierowaniem klasztorem, codziennie poświęca na nauczanie w szkole kilka godzin. Dzieci wykazują znaczne postępy we wszystkich przedmiotach objętych programem nauczania. Pięknie prowadzone są w szkole zajęcia rękodzielnicze, jak szycie, haftowanie i robienie na drutach. Na szczególną uwagę zasługuje w szkole śpiew, do szkoły uczęszcza około 115 uczennic, wliczając w to przychodzące z wiosek". wg. Pamiętna Książka Ljublińskiej Guberni. Ljublin 1903 s. 126 - 136 (przekład z jęz. rosyjskiego Regina Smoter Grzeszkiewicz)

¹⁴⁴ Wzniesiona została w latach 1618 - 1635; w roku 1720 miały w niej miejsce obrady Synodu Zamojskiego

¹⁴⁵ J. Górak. Miasta i miasteczka Zamojszczyzny. Warszawa 1990, s. 107

inskrypcji: *З М Л- Владимиръ Зеневичъ*, zmarł w wieku 12 lat (1896 - 1906). Z lat trzydziestych ubiegłego wieku zachował się nagrobek *Ireny Kastrof* (10. XI. 1931 - 21. VII. 1932), jej nazwisko zapisane zostało po polsku.

Cmentarz prawosławny w Zamościu nadal pełni swoje funkcje grzebalne na co wskazują współczesne pochówki. Podczas okupacji zapewne także były dokonywane, dopiero jednak po wyzwoleniu i w czasach nam bliższych oznaczono miejsca spoczynku zmarłych, przykładem czego jest grób rodziny Zacharow, w którym spoczywa zmarły w wieku 1 roku *Włodzimierz Zacharow* (1941 - 1942), nagrobek zupełnie współczesny znajduje się przy głównej alejce w pobliżu cerkwi.

Jeden z dziecięcych pochówków - *Боринки*¹⁴⁶ *Лукасиюка* zachował się w Tereszpolu. Borys żył niespełna rok (13 sierpień 1908 - 8 maj 1909).

Drugi rodzaj pochówków znajdujących się na w/w cmentarzach to dorośli. W grupie tej znajdują się: urzędnicy, dowódcy wojskowi, duchowni unicy, ich żony, kobiety i mężczyźni zmarli w przedziale wiekowym od dwudziestu kilku do dziewięćdziesięciu jeden lat (*Грегори Бучко* pochowany na cmentarzu w Cześnikach) lat. Najwięcej osób w wieku po dwudziestym roku życia i po sześćdziesiątym pochowanych jest na cmentarzu w Cześnikach,¹⁴⁷ **są to zmarli w wieku od 26 - 36 lat**: *Марія Бунаутуд* (zmarła 19 października 1908 roku w wieku 26 lat), *Юлия Бучко* (26 lat), 28 lat przeżył *Данил Бернацки* (zmarł w 1906 roku), *Фекла Костусяк* (z *Послайко*) zmarła w wieku 36 lat (1905 rok), **powyżej lat sześćdziesięciu**: *Адам Шокало* (zmarł w wieku 64 lat), *Марія Шокало* (62 lata), *Антонина Смоленец* (80 lat), na jej nagrobku znajdują się dodatkowe informacje, że była żoną *священника* (proboszcza)¹⁴⁸ *Іосифа Смоленьца*, który (zmarł w wieku 72 lat) spoczywa razem z nią w jednej mogile. *Іосиф Смоленец* przed objęciem posady w parafii cześnickiej pełnił obowiązki dziekana w parafii horodelskiej,¹⁴⁹ jak podaje Janusz Peter,¹⁵⁰ Józef Smoleniec przeszedł na prawosławie w roku 1875. *Николай Шокало* przeżył 69 lat; na cmentarzu w Cześnikach znajduje się kilka pochówków tej rodziny, tym jeden symboliczny poświęcony *Іоану* i *Екатерине* zmarłym w Rosji podczas wojny. 77 lat przeżyła *Екатерина Кузинска*, zmarła 11 grudnia 1889 roku. Oprócz wspomnianej rodziny *Шокало* na cmentarzu znajdują się groby członków rodziny *Бучко* - *Анна*, zmarła w wieku 61 lat 18 kwietnia 1896 roku, wspomniani wcześniej *Грегори*, *Алексеї* i *Юлия*.

Wśród członków unickiej/prawosławnej wspólnoty cześnickiej znajdowała się także rodzina *Бернацких*, wspomniany wcześniej *Данило*, *Стифан* (zmarł 6 kwietnia 1911 roku w wieku 62 lat), *Катерина Бернацка* przeżyła 84 lata zmarła 1 maja 1937 roku, zapis ten dostarcza informacji iż unicka, bądź prawosławna rodzina (co wymaga oddzielnej kwerendy w Księgach Metrykalnych) *Бернацких* była wielopokoleniową, a pochówek *Катерины* prawdopodobnie jest ostatnim z pochówków tej grupy ludności na cmentarzu w Cześnikach.

Na omawianym cmentarzu spoczywa również *Илия Купичь*, *псалмоник*, czyli czytający psalmy podczas liturgii w cerkwi,¹⁵¹ przeżył 83 lata, zmarł 22 czerwca 1908 roku. 57 lat przeżyła *Александра Зеневичъ* (zmarła 18 marca 1910 roku). W roku 1867 zmarli *Иван* i *Фекла Кальмучь*. Pozostali zmarli, pochówki których znajdują się na cmentarzu w Cześnikach to:

Николай Липовец (1907 - 1929)

Іосиф Чернецки (zmarł 1 lutego 1929 roku w wieku 64 lat)

Гавриль Гмытрукъ (15. XII. 1884 - 21. III. 1904)

Андрей Жеребец (zmarł w 1933 roku w wieku 64 lat)

Іван Козловский (26. IX. 1875 - 19. IV. 192(?)

*Марія Безух*¹⁵², *урождена Бернацкая* (z *дому Виернацка*) 1845 - 28 IV. 1909

Марія Костусек, zmarła 12 II. 1910 roku przeżywszy 76 lat

Nieco inna grupa pochówków (jeżeli chodzi o status społeczny zmarłych) znajduje się na cmentarzu parafialnym w **Biłgoraju**. Dzięki zachowanym w miarę czytelnym inskrypcjom dowiadujemy się iż spoczywają tutaj: **wojskowi** - chorąży 18 Dońskiego Kozackiego Pułku *Алексеї Андреевичъ Стануль* (20. II. 1859 - 8. V. 1888), pułkownik Wojska Dońskiego *Іван Ивановичъ Сербиновъ* (zmarł w wieku 73 lat, 10 sierpnia 1882 roku), podpułkownik *Іван Акимовичъ* (zm. 1889 roku); na cmentarzu biłgorajskim tzw.

¹⁴⁶ Zapewne zdrobnienie od Borysa

¹⁴⁷ Cmentarz po raz pierwszy odnotowany został na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego 1: 126 000, Warszawa 1839 rok, zwanej Mapą Kwatermistrzowska, wg. J. Niedźwiedz. Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego. Zamość 2003, s. 89, 658

¹⁴⁸ Wg. danych z roku 1839 w skład unickiej parafii w Cześnikach wchodziły następujące miejscowości: Cześniki, Niewirków i Majdan Niewirkowski. parafia liczyła 723 osoby. F. Rzemieniuk. Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772 - 1914. Lublin 1991, s. 224

¹⁴⁹ A. Korobowicz. Kler greko unicki w Królestwie Polskim (1815 - 1875). Rocznik Lubelski t. IX. Lublin 1966, s. 256

¹⁵⁰ J. Peter. Szkice z przeszłości miasta kresowego. Zamość 1947, s. 351

¹⁵¹ Relacja Olgi Tychończuk

¹⁵² Rodzina Bezuchów podczas II wojny światowej mieszkała także w Szczepieszynie, Bezuchowa zwracała się do jednej z mieszkanki miasta słowami: "oj Poliaczki, Poliaczki, niedługo pójdziecie na flaczki...", relacja Marii Niezgodowej ze Szczepieszyna

"starym" (zlokalizowany jest przy ulicy Lubelskiej po przeciwnej stronie obecnie używanego parafialnego)¹⁵³ znalazłam nagrobek żołnierza 25 Dońskiego Kozackiego Pułku - *Александра Золоторева*, który zmarł po zakończeniu kursu na Charków (data zgonu nieczytelna).

Na omawianym wcześniej cmentarzu parafialnym w Biłgoraju spoczywa **starosta cerkiewny**¹⁵⁴ - *Іосифат Гоздецький*, posługę w biłgorajskiej cerkwi pełnił przez 33 lata (urodzony w 1820 roku zmarł w roku 1892). **Urzędnicy** - doradca kolegialny, *Константин Францовичь Горжик* (zmarł w 1887 roku), sędzia gminny *Іван Акимовичь Левацький* (ur. 25 maja 1836 roku - zmarł 26 listopada 1893 roku), tutaj pochowana jest także jego córka zmarła 5 sierpnia 1880 roku.

Osoby starsze wiekowo na nagrobkach których podano jedynie nazwiska, daty urodzin i śmierci to: *Іван Макаревичь*, zmarł 18 sierpnia 1822 roku w wieku 63 lat, *Анна [...] Федотова* zmarła 20 stycznia 1887 roku, *Надежда [...] Чернова* zmarła 12 sierpnia 1892 roku. W wieku 25 lat zmarł *Владимирь Антоновичь Решетилловичь*.

Ciekawych informacji dostarczają również inskrypcje z nagrobków zachowanych na cmentarzu prawosławnym w **Zamościu**. Tutaj, podobnie jak w Biłgoraju znajdują się **pochowki żołnierzy** z Dońskiego Kozackiego Pułku (nr 13) chorąży *Гаврил Петровичь Дудкин* (26. III. 1876 - 19. IX. 1898), *асаул*¹⁵⁵ *Валеріан Івановичь Одноглазков* (22. XI. 1898 - 10. VII. 1884), nr 10, *Владимир Р. Никитон* (11. VI. 1886 - 7. VII. 1894), *feldfebel*¹⁵⁶ Pułku Borodińskiego, *feldfebel* 5 Korpusu Miejskiego [...] Pułku Piechoty jego Cesarskiej Mości - *Димитрий Солдянов* (15. IX. 1863 - 1892), *podchorąży* 10 Korpusu 07 Tarutińskiego Pułku Piechoty *Константин Михайловичь Плещев*, zmarł 5 maja 1910 roku w wieku 28 lat. Pomnik wzniesli żołnierze i oficerowie z jego rodzimego pułku. Wśród żołnierskiej braci spoczywa także były dowódca Zamojskiej Artylerii Fortecznej generał major *Шрейдерь*. Artylerią forteczną dowodził przez 17 lat, od 1815 roku do czasu likwidacji twierdzy po roku 1868. Żył w latach 1809 - 1871.

Na zamojskim cmentarzu znajduje się nagrobek *Наума Коваленко*, woźnego w Żeńskim Progimnazjum, zmarł 20 stycznia 1907 roku w wieku 87 lat. Woźny, zwyczajna funkcja, często pełniona w szkołach przez osoby w starszym wieku. Informacja ta nie zwróciła by mojej szczególnej uwagi, gdyby nie dwa słowa zachowane w treści inskrypcji: *Наум*, imię raczej wśród Rosjan nie spotykane, mające czysto hebrajskie brzmienie oraz słowo "szwajcar", które zarówno w języku rosyjskim¹⁵⁷, jak i jidysz¹⁵⁸ oznacza "portiera, odźwiernego". Rosjanie na pewno nie zapożyczyli tego słowa od Żydów, raczej stało się odwrotnie zważywszy na fakt iż w języku jidysz znajduje się wiele zapożyczeń z języków: polskiego, rosyjskiego, angielskiego, hebrajskiego. Zatem *Наум Коваленко* najprawdopodobniej był Rosjaninem żydowskiego pochodzenia.

Inskrypcja znajdująca się na nagrobku *Надежды Дмитревны Андреевны* zmarłej 16 stycznia 1871 roku dostarcza informacji o funkcjonowaniu w Zamościu w latach siedemdziesiątych XIX wieku Urzędu Telegraficznego, *Надежда* była pracownicą tej placówki, bowiem na jej nagrobku napisano: *Телеграфистка Замотской Телеграфной Станции*, co ciekawe napisano jeszcze coś - słowo dające wiele do myślenia - *девица (dziewica)*. Widocznie w czasach jej współczesnych świadczyło to wielkim morale zmarłej i stąd taka informacja, która przetrwała aż do naszych, powiedzmy szczerze trochę zdemoralizowanych czasów, taka samą informację napotkałam kiedyś na cmentarzu we wsi Niemce k/Lubartowa na nagrobku zmarłej w pocz. XX wieku młodej dziewczyny. Z kolei *Панкрат Петровичь Радомски* (9. VI. 1819 - 22. VI. 1899) pełnił obowiązki sekretarza gubernialnego, na nagrobku *Эфимфа Константиновича Кондратева* zamieszczono informacje, że był ostatnim radcą dworu, zmarł 18 czerwca 1880 roku w wieku 83 lat.

Na zamojskim cmentarzu pochowane są również kobiety: *Ніонія Проксевна Егоровъ*, zmarła 2 września 1860 roku w wieku 33 lat, *Ефросима Константиновна Важоская* (ur. 26. XI. 1893 - zm. 18. VII. 1937), *Эмма Александровна Храпчева*, zmarła 6 marca 1887 roku.

Kilka nagrobków prawosławnych zachowało się na cmentarzu parafialnym w **Szczebrzeszynie**, w tym pochówki rodziny *Таланда*: *Софія*, zmarła 18 kwietnia 1908 roku w wieku 17 lat, *Антон*, żył 76 lat, zmarł 27 czerwca 1897 roku, *Юлія* zmarła 24 grudnia 1923 roku w wieku 84 lat, *Leonard Talanda* - na jego nagrobku znajduje się napis w języku polskim. Pozostali szczebrzeszyńscy prawosławni spoczywający na miejscowym cmentarzu to: *Стефанида Бенедиктовна Макревичь* (7. XI. 1844 - 17. I. 1912), *Катерина Бдюхъ*, zmarła

¹⁵³ Założony został w XVIII wieku, od końca wieku XIX nie użytkowany, od roku 1977 widnieje w rejestrze zabytków województwa lubelskiego, wg. mp. Groby w pokrzywach. na starym cmentarzu w Biłgoraju będzie lapidarium i miejsce na nowe groby. Tygodnik Zamojski nr 15 (1426) z dn. 11 - 17. IV. 2002 rok

¹⁵⁴ Funkcja to do dziś funkcjonuje przy cerkwi prawosławnej, starosta cerkiewny zajmuje się buchalterią. Pobiera opłaty za: udzielenie chrztu, ślubu, dokonanie pochówku zmarłego, sprzedaje literaturę religijną, dokonuje zakupu świec i. t. p; relacja Iryny Lypowsky

¹⁵⁵ Asauł, stopień oficerski (odpowiadający stopniowi namiestnika w polskiej husarii) w wojsku kozackim występował do roku 1917. Wg. W. Kopaliński. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych. Warszawa 1988, s. 46

¹⁵⁶ Starszy sierżant, starszy wachmistrz, stopień ten różnie jest postrzegany w różnych formacjach wojskowych

¹⁵⁷ Полный Русско - Польский Словарь. П - Я. Москва - Варшава 1987, с. 747

¹⁵⁸ Pełny słownik polsko - żydowski zestawiony podług najnowszych źródeł przez Arona Marka pod red. Kolegium. Wydawnictwo Austria, Kraków 2007 (zgodnie z tekstem słownika Arona Marka z 1929 roku), s. 1476

w 1902 roku, *Олга Ивановна Будиловичь* (11. III. 1870 - 3. IV. 1913). W jednej mogile spoczywają *К.Б. Герасим Юшкин* (wachmistrz), zmarły 4 października 1887 roku i jego żona *Акулина Юшкина* (zmarła 16 listopada 1893 roku w wieku 29 lat).

Na cmentarzu w Szczebrzeszynie znajduje się także ciekawy nagrobek z racji napisanej odręcznym piśmem inskrypcji, w tekście której występuje charakterystyczna dla jęz. greckiego litera ϵ , co widoczne jest na dołączonej fotografii, trudno jest odczytać datę zgonu zmarłego (nagrobek jest zapadnięty w ziemię), być może jest to jeden z najstarszych pochówków prawosławnych w Szczebrzeszynie.

Na cmentarzu parafialnym w **Tomaszowie Lubelskim** spoczywa m. in. żona proboszcza tomaszowskiej parafii *Михалина Федосевна Герасимовичь*¹⁵⁹, zmarła w 34 roku życia 5 grudnia 1888 roku. *Марія Никитичь Трусова*, żona doradcy kolegiального *Петра Семеновича Трусова*, zmarła 11 maja 1894 roku; na jej grobie znajduje się najbardziej okazały ze wszystkich zachowanych na cmentarzu nagrobek fundowany przez męża. W Tomaszowie odnajdujemy także ślady Kozaków Dońskich, 21 kwietnia 1893 roku zmarł *Иван Степанов*, sotnik 15 Dońskiego Pułku Kozackiego, w roku 1894 zmarł podpułkownik Głuchowski Pułku *Исидор Костановичь Сальмоновичь*.

W szczątkowej formie, bo zaledwie 4 nagrobki zachowały się na cmentarzu parafialnym w **Tereszpolu**. Prawosławna parafia w Tereszpolu funkcjonowała w latach 1875 - 1915,¹⁶⁰ zatem zmarli pochowani na tutejszym cmentarzu należeli do tereszpoleskiej wspólnoty parafialnej. Są to: *Екатерина Куриска*, żyła lat 62, zmarła w 1886 roku, nauczyciel ludowy *Николай Андреевичь Лукасиук* (1838 - 11 kwietnia 1906), wspomniany wcześniej *Боринка Лукасиук*, prawdopodobnie jego syn oraz *Олена Ивановна Сенчик* (23. II. 1878 - 26. II. 1911) także nauczycielka ludowa. Nie wiemy gdzie pracowali *Олена* i *Николай* - najbliższe Tereszpola funkcjonowała założona w 1896 roku szkoła z językiem rosyjskim w Czarnymstoku,¹⁶¹ jednak w zapisach Kroniki tej szkoły nie zostały podane nazwiska *Олены Ивановны Сенчик* i *Николая Андреевича Лукасиука*, nie można więc z całą pewnością stwierdzić czy pracowali w szkole czarnostockiej.

Tylko dwa pochówki prawosławnych znajdują się na cmentarzu w Trzęsinach¹⁶² - *Јózefa Gacha* zmarłego 22 lipca 1931 roku w wieku 20 lat oraz *Michała Żłoba*, który przeżył 57 lat, zmarł 16 lutego 1930 roku. Na obydwu nagrobkach inskrypcje zapisano w języku polskim, z zaznaczeniem iż są to zmarli "wyznania prawosławnego".

Udział mieszkańców Zamojszczyzny w Rewolucji Październikowej 1917 – 1920

Polacy uczestniczący w rewolucji Październikowej przekonani byli, że ich udział w walkach stanowi niekwestionowany wkład w rozgromienie caratu, dlatego nie zabrakło polskich żołnierzy wśród szturmujących piotrogrodzki Pałac Zimowy i moskiewski Kreml, byli we Flocie Bałtyckiej i Czarnomorskiej, pod Pskowem w 1918 roku, pod Carycynem w 1918 i na Krymie w 1920 roku.

W opracowanej przez Zakład Historii Partii funkcjonujący przy Komitecie Centralnym PZPR "Księżde Polaków uczestników Rewolucji Październikowej 1917 – 1920"¹⁶³ znajduje się kilka biogramów działaczy rewolucyjnych pochodzących z Zamojszczyzny. Posiłkując się wspomnianą lekturą pragnę przybliżyć ich sylwetki Czytelnikom.

Izaak Aszkenazy – urodził się 10 sierpnia 1887 roku w Zamościu. Od wczesnej młodości zaangażował się w działalność polityczną – już jako uczeń gimnazjum w Połtuskach był członkiem kółka socjaldemokratycznego; za udział w strajku szkolnym w Puławach w 1904 roku usunięty został ze szkoły. W rok później udziela się w pracach zamojskiego Bundu¹⁶⁴ - aresztowany przebywał w więzieniach w Lublinie i

¹⁵⁹ ks. Korneliusz Gierasimowicz założył w Tomaszowie Bractwo ku czci św. Jerzego, patrona pierwszej tomaszowskiej cerkwi. Po roku 1890 Bractwo liczyło 95 osób, posiadało także herbaciarnię (z j. ros. "czajnia"); obiekt istnieje do dziś, ale pełni nieco odmienne funkcje. Na placu przy cerkiewnym zachował się pomnik upamiętniający działalność Bractwa, wg. informacji zamieszczonych na Tablicy Ogłoszeń przy tomaszowskiej cerkwi.

¹⁶⁰ W. Kołbuk. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Lublin 1998, s. 303

¹⁶¹ Kronika Szkoły w Czarnymstoku (rękopis, b/p)

¹⁶² Pod koniec XIX wieku wieś Trzęsiny i folwark liczyły 10 domów i 95 mieszkańców, w tej liczbie aż 50 prawosławnych, wg. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Wypisy dla Województwa Lubelskiego. Lublin 1974, s.398

¹⁶³ wydana została pod red. Aleksandra Kochańskiego w Warszawie W 1967 roku

¹⁶⁴ żydowska organizacja socjalistyczna założona w 1897 roku w Wilnie; bundyści opowiadali się zdecydowanie za kulturą jidysz. Przeciwni byli praktykowaniu obrzezania, wierzyli że w diasporze Żydzi mogą przetrwać jedynie jako jednostka kulturowa a nie religijna. Bardzo aktywnie uczestniczyli w organizowaniu grup samoobrony do walki z przejawami antysemityzmu – za: A. Unterman. "Encyklopedia tradycji i legend żydowskich". Warszawa 1994 s. 51

Zamościu, a od 1908 roku- 1911 na zesłaniu w guberni wołogodzkiej i w Nowej Bucharze.

W latach 1912 – 1916 Izaak Aszkenazy ukończył kursy i studia stomatologiczne w Witebsku i Charkowie – zawód dentysty wykonywał w guberni czernihowskiej. Uważany jest za jednego z współorganizatorów Czerwonej Gwardii¹⁶⁵. W roku 1917 uczestniczył w obradach Konferencji IV Zjazdu Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji (bolszewików), (SDPRR(b)) ukrywał samego Lenina i organizował nielegalne posiedzenia Komitetu Centralnego SDPRR (b) w Piotrogradzie w dniach 6 – 19 lipca 1917 roku.

Oddanie dla sprawy i rewolucji przyniosło Aszkenazemu awans społeczny – pracował na wysokich stanowiskach na terenie Związku Radzieckiego w instytucjach eksportowych (lata 1930 – 1938), przemyśle chemicznym (1939 – 1942), w arbitrażu państwowym (1942 – 1943) i budownictwie (1944 – 1951).

Michał Denkiewicz – rodem z Wierzby k/Zamościa, gdzie urodził się 3 września 1893 roku. Ukończył dwie klasy progimnazjum, oraz kursy rzemieślnicze. W latach 1912 – 1914 pracował jako stolarz i robotnik na kolei w Smoleńsku; wcielony do armii carskiej służył w jej szeregach w okresie 1914 – 1918. Uczestniczył w rewolucji 1917 roku; w lutym 1918 roku powrócił w rodzinne strony. Brał udział w powstaniu zamojskim 1918 roku – poszukiwany przez policję uciekł do Związku Radzieckiego; od stycznia – kwietnia 1919 roku pełnił obowiązki kwatermistrza w Szpitalu Wojskowym w Mińsku, gdzie przebywał do roku 1923 pracując w handlu.

Po powrocie do kraju zatrudnił się jako robotnik sezonowy i stolarz w Chełmie, następnie założył sklep. Michał Michał Denkiewicz współpracował z KPP; podczas okupacji więziony był w Oświęcimiu i Mathausen. W latach 1942 – 1945 należał do Polskiej Partii Socjalistycznej; w roku 1948 wstąpił do PZPR.

Józef Gmitrowicz - pochodził z powiatu zamojskiego, urodził się w 1898 roku – do roku 1914 pracował na gospodarstwie rodziców. Żołnierz Armii Czerwonej, od 6 września 1919 roku członek Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), a następnie pracownik sekcji polskiej tejże partii w Niżnym Nowgorodzie.

Stefan Heltman – urodzony 4 października 1886 roku w Zamościu – pochodził z inteligentkiej rodziny. W latach 1903 – 1905 kierował działalnością nielegalnych kółek gimnazjalnych pozostających pod wpływem PPS, oraz redagował młodzieżowe (hektografowane)¹⁶⁶pismo "Głos". W roku 1905 po ukończeniu gimnazjum w Radomiu rozpoczął studia na wydziale filozoficznym i przyrodniczo agronomicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. W latach 1908 – 1910 członek PPS – Lewicy; w roku 1912 rozpoczął pracę nauczyciela w powiecie ciechanowskim (Gołotczyzna). Od roku 1917 udzielał się w pracach Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny (I światowej) w Mińsku.

Stefan Heltman w latach 1917 – 1918 uczestniczył w pracach Rady Miejskiej w Mińsku. Od marca – listopada 1918 roku więziony był przez Niemców w obozie w Havelbergu. Znany jest jako autor kilku artykułów i większych prac:

- *Chłopskie partactwo czy gospodarka społeczna. Sprawa polska podczas rewolucji .(Mińsk – Moskwa 1920)*
- *Nacjonalizacja ziemi na Białej Rusi (1920)*
- *w roku 1927 ukazało się w Mińsku opracowanie jego autorstwa traktujące o roli i udziale polskich robotników w Rewolucji Październikowej – "Robotnik polski w Rewolucji Październikowej na Białorusi".*

Z Borchaczewa pochodzi **Jan Jechtoma**, urodzony w rodzinie chłopskiej 1 września 1895 roku. Otrzymał podstawowe wykształcenie, od roku 1914 służył w armii rosyjskiej, w 1917 roku znalazł się na froncie w Wołyniu; angażował się jako agitator rewolucyjny.

Po powrocie do kraju osiadł w rodzinnym Barchaczewie – od roku 1926 należał do PSL- "Wyzwolenie"; od roku 1931 do Stronnictwa Ludowego. Zmarł 21 stycznia 1941 roku.

Feliks Kapłań – urodzony 30 sierpnia 1893 roku w Zamościu w rodzinie robotniczej. Do roku 1915 pracował jako murarz w Zamościu, Ostrowcu Kieleckim, Dęblinie. Członek Socjaldemokratycznej Partii Królestwa Polskiego i Litwy; największą aktywność partyjną przejawiał w latach 1915 – 1918, uczestnik Rewolucji Październikowej.

W latach 1913 – 1930 udzielał się w pracach Komunistycznej Partii Polskiej, gdzie występował pod pseudonimami "Felek" i "Biskup"; więziony w latach 1923 – 1924, 1925, 1926, 1939. Od 1945 – 1948 członek PPR; zmarł 16 listopada 1963 roku w Warszawie.

Padyjasek Józef – absolwent elitarniej Szkoły Czerwonych Komunardów w Moskwie, gdzie skierowany został w 1922 roku. W latach 1915 – 1922 służył w Armii Czerwonej, od 11 listopada 1920 roku członek Komunistycznej Partii Rosji.

Stanisław Pintal – pochodził z Biłgoraja – urodził się 10 kwietnia 1894 roku, ukończył dwie klasy szkoły miejskiej. Żołnierz Armii Czerwonej. Z najważniejszych wydarzeń w jego życiu należy odnotować:

- *udział w II Konferencji grup SDKPiL w Rosji (maj 1918)*
- *udział na I Zjeździe Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi (1918)*
- *praca na stanowisku sekretarza Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi w Mińsku od stycznia 1919 roku*

¹⁶⁵ zbrojne oddziały robotnicze – stanowiły główną siłę uderzeniową Rewolucji Październikowej. Zorganizowane zostały w marcu 1917 roku. W okresie październik – listopad 1917 roku w szeregach gwardii znajdowało się około 200.000 osób; w marcu 1918 roku czerwonogwardziści wcieleni zostali do Armii Czerwonej.

¹⁶⁶ powielane

- *praca na kierowniczych stanowiskach w GPU¹⁶⁷ w Moskwie w latach 1924 – 1931.*

Stanisław Pintał był słuchaczem Wojskowej Akademii Lotniczej im. Żukowskiego w latach 1931 – 1935, odznaczony został Orderem Czerwonego Sztandaru i bronią honorową.

We wsi Kolonie – Podstawy urodził się 8 marca 1892 roku **Wojciech Smyk**. Pracował jako robotnik rolny w Chomęciskach; w latach 1904 – 1908 uczył się w zespole Namysłowskiego muzyki ludowej, co zaowocowało pracą w charakterze muzyka w Warszawie i ukończeniem w 1913 roku Instytutu Muzycznego. W okresie późniejszym (1918) grał w orkiestrze pułku kawalerii Armii Czerwonej w Kursku, a w roku 1920 w orkiestrze Szkoły Dowódców Korpusu Kawalerii Czerwonego Kozactwa.

Jan Smyk brał udział w walkach z oddziałami Grigoriewa i w zdobyciu Mikołajewa w 1919 roku; przebywał w niewoli u bandy Zielonego. W roku 1922 powrócił do kraju; w latach 1945 – 1954 wykładał w Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej w Katowicach.

Klemens Szubiak - urodził się 10 października 1892 roku w Biłgoraju. W latach 1915 – 1918 służył w armii rosyjskiej, pełniąc równoległe funkcję członka Komitetu Wykonawczego Piotrogrodzkiego Związku Farmaceutów Wojskowych (studiował w Instytucie Chemiczno – Farmaceutycznym, jego biograf nie podał nazwy miasta, w którym ten Instytut się znajdował) – kierował apteką nr 197 w Piotrogradzie. Od roku 1919 Klemens Szubiak był członkiem Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików); od roku 1922 pełnił obowiązki zastępcy Wojskowego Szpitala Klinicznego Akademii Medycznej w Piotrogradzie.

Kolejnym, a zarazem ostatnim z tych, których biogramy zostały podane na łamach wspomnianego wcześniej opracowania rewolucjonistów zamojskich jest **Adam Zajdel** urodzony w 7 sierpnia 1898 roku w Zamościu. Otrzymał niepełne wykształcenie podstawowe; w latach 1910 – 1915 pracował jako giser w Warszawie i Zamościu. Skierowany do prac przymusowych pracował w 1918 roku w Dęblinie jako saper – rozbrajał żołnierzy austriackich w listopadzie tegoż roku. Do 15 maja 1920 roku służył w VII Pułku WP – dostał się do niewoli radzieckiej – przebywał w obozie jenieckim w Kostromie. Jako ochotnik wstąpił do Armii Czerwonej, skąd został skierowany do słynnej moskiewskiej Szkoły Czerwonych Komunistów. Zdemobilizowany w 1922 roku pracował na stanowiskach kierowniczych w przemyśle; był słuchaczem Instytutu Podnoszenia Kwalifikacji Kadr Kierowniczych. W latach 1934 – 1935 pełnił funkcję dyrektora fabryki napojów bezalkoholowych w Stalingradzie.

Lektura powyższych biogramów nasuwa jeden wniosek – ludzie ci, często wywodzący się z ubogich chłopskich czy robotniczych rodzin dzięki zaangażowaniu w działalność polityczną potrafili "wybić" się społecznie – kończyli prestiżowe uczelnie na terenie Związku Radzieckiego, zajmowali kierownicze stanowiska w partii i zakładach produkcyjnych, gdzie ich zatrudniano.

Biblioteki zamojskie (w mieście Zamościu i powiecie) w okresie międzywojennym.

Zamość, jak przystało na miasto powiatowe był w okresie międzywojennym prężnym ośrodkiem kulturalno – oświatowym. Istniało wiele bibliotek; z uwagi na charakter prawny właściciela możemy sklasyfikować je jako : państwowe, samorządowe, społeczne , parafialne. Ukazywała się słynna "TeKa Zamojska" – kontynuacja wydawanej wcześniej "Kroniki Powiatu Zamojskiego", której redaktorem naczelnym był dr Zygmunt Klukowski, ordynator szpitala w Szczebrzeszynie. Staraniem żydowskich intelektualistów zamojskich wydawano kilka tytułów pism żydowskich: "Zamoszczer Sztyme" - funkcję redaktora naczelnego pełnili kolejno: M. Herman (1928), Hersz Friedling (1923), "Meficech Tora Wudath" – wydawał i redagował Berek Frisztman (1937), "Unzer Gajst" – red. naczelny Hersz Friedling (1928 i lata następne). Staraniem Koła Miłośników Książki ukazywało się wiele cennych publikacji (członkiem Koła... był obok dr Klukowskiego, mecenasa Rosińskiego i innych – poeta, Bolesław Leśmian. Jego poezja do dziś stanowi niegasnące źródło inspiracji dla muzyków i kompozytorów. Kompozytorka i śpiewaczka Opery Lwowskiej – Weronika Aleksandra Markiewicz (1962 – 2003) jest autorką cyklu wokalnego "W cieniu księżycy" napisanego w 2000 roku do utworów B. Leśmiana).

Najwcześniej, bo już przed I wojną światową powstała w Zamościu **Biblioteka Publiczna im. Jana Zamoyskiego**. Swą działalność rozpoczęła na nowo w roku 1916. W roku 1927 Biblioteka przeszła pod zarządek Koła Miłośników Książki.

Towarzystwo Wiedzy Wojskowej prowadziło biblioteki okręgowe i załogowe – w 1925 roku w Zamościu funkcjonowała założona staraniem tegoż Towarzystwa biblioteka załogowa przy Dowództwie Okręgu Korpusu II. W latach 1952 – 1959 funkcjonował **oddział Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego** – jego członkowie celem swojej dalszej edukacji założyli również bibliotekę; także zamojscy aresztanci mieli stały dostęp do zbiorów bibliotecznych – według spisu bibliotek oświatowych na dzień 1 stycznia 1930 roku w zamojskim więzieniu znajdowała się biblioteka.

Zamojska młodzież zrzeszona w **Związku Młodzieży Wiejskiej (ZMW)** w latach dwudziestych XX wieku zorganizowała bibliotekę przy Zarządzie Powiatowym Centralnego ZWM; z inicjatywy tegoż Związku

¹⁶⁷ Gosudarstwennoje Politiczeskoje Uprawlenie (Państwowy Zarząd Polityczny)

zakładano biblioteki w powiecie. W pracę bibliotek zaangażowana była młodzież – jej poczynania wspierały istniejące we wsiach powiatu Kółka Rolnicze, oraz instytucje samorządowe. W roku 1953 na terenie powiatu zamojskiego istniało 60 Kół ZMW, staraniem których założono 15 bibliotek. Inną organizacją młodzieżową (w powiecie) posiadającą własną bibliotekę był **Legion Młodych w Szczepieszynie**

W omawianym okresie ze zbiorów bibliotecznych korzystała również ludność wiejska, na co wskazują dane z lat 1935 – 1938 sporządzone przez **Centralne Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych w Warszawie** – istniało wówczas na terenie powiatu kolejno w latach: 1935 – 7, 1936 – 7, 1938 – 6 bibliotek. Akcje biblioteczne dla swoich członków prowadziły istniejące w Żernikach i Horyszowie Polskim **Spółdzielnie Spożyców**.

Omawiając działalność różnorodnych organizacji w zakresie organizacji bibliotek warto wspomnieć o szczepieszynskim **Towarzystwie Gimnastycznym "Sokół"**; jego członkami m. in. byli: Janina Zajdlis, Kazimiera Kapeć, Stanisław Orczyk, Jan Gwiazdowski, działalność Towarzystwa... sponsorowała rodzina Zamojskich – prawnym opiekunem był Adam Zamojski z Kozłówek. **Szczepieszynski "Sokół"** posiadał swoją bibliotekę zlokalizowaną w świetlicy znajdującej się w pomieszczeniach obecnej Szkoły Zawodowej im. Dr Zygmunta Klukowskiego.

Biblioteki o charakterze oświatowym prowadziła **Liga Obrony Powietrznej i Przeciwpożarowej** oddziały której istniały w Szczepieszynie i Zwierzyńcu, oraz **Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych** funkcjonujące w Zamościu. O tym, że społeczeństwo Zamojszczyzny żyło "za pan brat" z książką świadczy jeszcze jedna informacja – w 1930 roku w **Zwierzyńcu Związek Zawodowy Kolarzy** założył bibliotekę dla potrzeb pracowników kolei. Z bibliotek funkcjonujących na terenie powiatu trzeba jeszcze wymienić placówkę prowadzoną przez **III Zakon św. Franciszka w Radeckim**.

W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej Zamojszczyznę zamieszkiwała znaczna ilość ludności żydowskiej. Żydzi postrzegani jako "naród księgi" nie mogli się bez niej obejść, co jest rzeczą zupełnie naturalną. Swoją bibliotekę prowadziła gmina żydowska w Szczepieszynie. W Turobinie od 1929 roku bibliotekę prowadziło **Stowarzyszenie Kultur – Liga**; od roku 1913 istniała biblioteka **Żydowskiej Ligii Oświaty Ludowej** w Zamościu.

W społeczności żydowskiej funkcjonowały stowarzyszenia pod nazwą **"Biblioteka im. Icchaka Lejbusza Pereca"**, "Biblioteka im. Szolema Alejchema", czy inne; Biblioteka im. I. L. Pereca istniała w Zwierzyńcu (1927) i Skierbieszowie (1933), **im. Mendel Mojchera Sforima** w Szczepieszynie (1926), **Powszechna Hebrajska Biblioteka im. Dawida Fryszmana** w Zamościu (1924), oraz **Biblioteka i Czytelnia im. Salomona Ettingera** w Krasnobrodzie (1930). Prężnie działająca w regionie zamojskim **Organizacja Syjonistyczna** ma także niekwestionowany wkład w rozwój bibliotekarstwa oświatowego, z jej inicjatywy powstała biblioteka w Zwierzyńcu.

Ludność żydowska znana z tego, że nie ma wśród niej analfabetów to nie tylko inteligencja – gros jej przedstawicieli w przedwojennej Polsce stanowili drobni kupcy, rzemieślnicy – ci także organizowali biblioteki. I tak w roku 1926 członkowie **Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Skózanego** w Krasnymstawie założyli dla swoich potrzeb (i mieszkańców Krasnegostawu) bibliotekę. Staraniem Związku... otwarto także bibliotekę w Zamościu. Inna organizacja skupiająca żydowskich robotników – **Stowarzyszenie Robotnicze Wychowania Fizycznego "Jutrznia"** otworzyło bibliotekę w Krasnobrodzie.

Dostępne opracowania i materiały źródłowe wskazują, że organizacją bibliotek, kolportażem książek i prasy religijnej zajmowało się również duchowieństwo. Obowiązek ten nakładał na księży I Synod Diecezji Lubelskiej, który miał miejsce w roku 1928. Z terenu Zamojszczyzny posiadamy dane o istnieniu **bibliotek parafialnych** w obrębie dekanatu szczepieszynskiego (dane z 1932 roku) – biblioteki takie istniały w Goraju, Mokrymlipiu, Szczepieszynie i Tereszpolu. W dekanacie turobińskim biblioteki parafialne znajdowały się w Chłaniowie, Czernięcinie, Płonce, w dekanacie zamojskim w Krynicach i Starym Zamościu.

Oprócz bibliotek istniały wypożyczalnie książek – wiadomo na pewno iż taką, równoległą z księgarnią prowadził w Szczepieszynie **Stanisław Kimaczyński**. Została skonfiskowana przez Niemców z chwilą gdy S. Kimaczyński odmówił podpisania Volkslisty. Jak podaje jego córka – Krystyna z Kimaczyńskich Niechajowa, emerytowana nauczycielka Liceum Pedagogicznego i Ogólnokształcącego w Szczepieszynie – wykonawcą rozporządzenia niemieckich władz w Szczepieszynie odnośnie likwidacji placówki był Peter Ohly. Drugą wypożyczalnię książek przy księgarni "Przedwiośnie" w Szczepieszynie w latach trzydziestych XX wieku prowadziła **Halina Zalewska**. W okresie międzywojennym Zamość obok Lublina i Hrubieszowa należał do miast posiadających najwięcej bibliotek..

Pracą w bibliotekach zajmowali się nauczyciele, np.: Biblioteką Publiczną im. Jana Zamojskiego w Zamościu w latach 1928 – 1932 opiekowała się nauczycielka **Stanisława Lewicka**, żona K. Lewickiego, współtwórcy Zamojskiego Koła Miłośników Książek; prowadziła również bibliotekę w Państwowym Seminarium Żeńskim, udzielała się w pracach Polskiego Białego Krzyża. Pierwszą kierowniczką zamojskiej Biblioteki Publicznej była **Lidia Gałkowska** – absolwentka Wolnej Wszechnicy Polskiej. Przyszłych

bibliotekarzy kształcono na kursach bibliotecznych główny nacisk kładąc na zagadnienia dotyczące techniki pracy bibliotekarza; jednym z kursów był Kurs Bibliotekarski Instytutu Oświaty Pracowniczej w Warszawie.

Źródłem informacji o nowościach wydawniczych były katalogi firm księgarskich wysyłane do większych bibliotek – mniejsze uzyskiwały informacje albo z lokalnej prasy – przykładem jest "Tekka Zamojska", gdzie zamieszczano tytuły najnowszych publikacji; również niektóre wydawnictwa zamieszczały na ostatnich stronach swoich publikacji stosowne wykazy.

Wydawnictwo Gebethnera i Wolfa prowadziło "Biblioteczkę Uniwersytetów Ludowych i Młodzieży Szkolnej", gdzie obok autora, tytułu i kolejnego wydania podawano cenę publikacji, czy dodatkowe informacje mające zachęcić do lektury – np.: "nowela odznaczona I nagrodą na konkursie "Czasu", czy "wydał i szkicem o przyjaźni w życiu Krasieńskiego poprzedził Ignacy Chrzanowski" (rzecz dotyczy "Listów Z. Krasieńskiego do A. Potockiego"). Niektóre z bibliotek, jak wspomniana wcześniej Publiczna im. Jana Zamojskiego w Zamościu gromadziły publikacje w języku francuskim; biblioteki żydowskie obok dzieł w językach hebrajskim i jidysz posiadały w swoich zbiorach dzieła pisarzy polskich – często korzystali z tych bibliotek polscy czytelnicy, ale nie tylko. Żydzi, od lat zamieszkujący nasze tereny znali na tyle dobrze polski język by bez trudu czytać polskich autorów, co stwarzało wspaniałą okazję do poznania dzieł naszej literatury. Korzystanie ze zbiorów bibliotecznych uzależnione było od stosownych opłat. Jak podaje Jerzy Plis – wpisowe w latach trzydziestych w większości wynosiło 20 groszy, niektóre placówki wydawały abonamenty. Zebrane tą drogą środki przeznaczano przede wszystkim na zakup nowych publikacji.

Na zakończenie trochę statystyki: w roku 1937 w zbiorach Centralnej Biblioteki Powiatowej w Zamościu znajdowało się 1057 tomów, w tym 339 z zakresu literatury naukowej i popularnonaukowej, 718 tomów literatury pięknej, 166 tomów książek dla dzieci i młodzieży.

Wspomnienia Józefa Soroki i Jana Wójcika z Berezy Kartuskiej

Obóz w Berezie Kartuskiej w swym założeniu był obozem koncentracyjnym, w którym osadzano przeciwników rządu sanacyjnego, zwłaszcza komunistów. Jako taki funkcjonował od 1934 roku; ostatnich więźniów zwalniano z chwilą wybuchu II wojny światowej. Nazwę wziętą od miasta Bereza Kartuska położonego nad rzeką Jasioldą, które do roku 1939 należało do Rzeczypospolitej Polskiej, obecnie Bereza Kartuska znajduje się na terenie Białorusi.

Józef Soroka, rodem z Zamościa – działacz polityczny zaangażowany w ruch ludowy i młodzieżowym "Wici" (pełnił funkcję prezesa powiatowego) przebywał w osławionym obozie przez osiem miesięcy – od stycznia do sierpnia 1939 roku. Jego wspomnienia opublikowane w zbiorowej pracy "Bereziacy" wydanej nakładem Zakładu Historii Partii przy Komitecie Centralnym PZPR (Warszawa 1965) traktują o sytuacji politycznej na Zamojszczyźnie w latach trzydziestych XX wieku, oraz o jego osobistych przeżyciach w obozie.

W omawianym okresie Zamojszczyzna była istnym tygłem politycznym – w *organizacjach naszych na styku czterech powiatów tej części województwa lubelskiego aż kipiało...*¹⁶⁸; odbywały się manifestacje, a których do historii przeszła manifestacja ludowa w Szczebreszynie 4 czerwca 1934 roku z udziałem około 15.000 ludzi – chłopów i robotników; jak przystało na zaangażowanego w słuszną sprawę działacza politycznego Józef Soroka także w niej udział. Jego wspomnienia z tamtego okresu są cenne nie tylko ze względu na wydźwięk polityczny, ale również dlatego, że pokazują ówczesną sytuację społeczną na zamojskich wsiach – choćby taka krótka relacja: *zaledwie w dziesięć dni po burzliwej manifestacji w Szczebreszynie, na kilkanaście godzin przed moim aresztowaniem byłem we wsi Sąsiadka, gdzie wybuchł wielki pożar...*

Pobyt w Berezie Kartuskiej wspomina Józef Soroka jako "wychowywanie go na patriotę - *wystawia łeb chyba najgorszy kat Berezy, przynajmniej ja go tak oceniałem, Klusek. Przez cały czas mego pobytu w Berezie byłem jego ofiarą, wszędzie, gdzie mnie dopadł, bił, było to po prostu jego pasją.* Po wyjściu z Berezy Józef Soroka powołany został do wojska – 27 dywizji stacjonującej w Kowlu. Przed wyjazdem na front poddany został oględzinom lekarskim – *lekarz wojskowy w randze majora zwrócił uwagę na żółte pręgi na moich plecach i zapytał: "co mają znaczyć te "kielbasy" na plecach?" Odpowiedziałem mu, że to są "lekcje wychowawcze..."*

Sposób obchodzenia się z zatrzymanymi przez służbę więzienną pozostawiał wiele do życzenia, traktowani przedmiotowo, bici za najdrobniejsze przewinienie, a często bez przyczyny, wszyscy, którzy tam się znaleźli przeszli twardą szkołę życia. To, co pozwoliło im przetrwać – to niezachwiana wiara w słusność wyznawanych poglądów, którym poświęcili się bez reszty, nadzieja w lepsze jutro, sprawiedliwość, która miała kiedyś nastąpić. Obraz panujących w Berezie relacji więźniów – służba więzienna oddaje wymowna wypowiedź Józefa Soroki: *za co przyszedłeś? [rozmowa strażnika z zatrzymanym]. O ile aresztowany odpowiedział, że nie wie padał rozkaz "skłon!", i Klusek z całą siłą walił pięć pał w siedzenie . I znów pytanie:*

¹⁶⁸ cytaty ten i następne pochodzą z pracy "Bereziacy"

a teraz wiesz za co ?..., a jak więzień połapał się, że trzeba powiedzieć , że "za komunizm", wówczas Klusek z uśmiechem mówił: "trzeba ci było s...synu od razu tak mówić.

Więźniowie przebywający w Berezie Kartuskiej pracowali w różnych grupach zawodowych przy wszystkich niemal robotach na terenie obozu: w betoniarni, w pralni (*tutaj szli tacy, którzy nie mieli już sił ciągnąć nóg za sobą* - wspomina inny więzień też z Zamojszczyzny - Jan Wójcik (nr obozowy 610), w kartoflarni. Więźniowie pracowali jako szewcy, kowale, blacharze, sprzątaali pomieszczenia, w których przebywali policjanci – *można tam było czasem znaleźć w muszli klozetowej skrawek gazety. Należało go dokładnie wymyć, wygładzić, dobrze schować, aby policjanci nie znaleźli..., wieczorem zaczytywano się tymi strzępami, by skleić z nich obraz tego, co się działo na wolności.*

Najliczniejszą grupę stanowili betoniarze, osoby wyznaczone do niwelacji terenu, oraz grupa karno – ćwiczebna; strzegła ich policja uzbrojona po uszy. Jan Wójcik podaje teksty pieśni śpiewanych podczas jego pobytu w obozie: białoruskiej, która kończyła się słowami:

*Nam nie straszny gumowyje pałki,
"Padnij", "czołgaj", areszt, post,
My nie sahniom pierad faszyzmmam karki,
My jszli i budziem iści na prost.*

oraz polskiej, śpiewanej przez grupę betoniarzy, w której pracował:

*Kostki twarde muszą być w bereskiej betoniarni,
Co dzień pała płacą nam, co tydzień raport karny.
Czego stoisz, bój się Boga, komendanta pana,
Ma przyjechać delegacja, mówią z Lewiatana.*

Komendantem obozu, w okresie gdy przebywali tam Józef Soroka i Jan Wójcik był pułkownik Kamola – Kurhański (lub Kostka – Biernacki, taką wersję nazwiska podaje Józef Soroka). Więźniowie reprezentowali sobą różne ugrupowania polityczne, wywodzili się z różnych środowisk, zróżnicowani byli pod względem wieku i wykształcenia. Obok rdzennych Polaków w Berezie odsiadywali swoje wyroki Żydzi, jeden z nich – Mendel Skrobek zwolniony w 1935 roku jako pierwszy opublikował w Paryżu broszurę o straszliwych warunkach panujących w obozie.

Historia jednej fotografii. Rzec o czarnostockich Żydach.

Czarnystok rok 1939, w miejscowej szkole powszechnej, która od roku 1922 posiadała status dwuklasowej uczy się kilkudziesięciu uczniów, są w różnym wieku, w tej liczbie także czworo żydowskich dzieci, w szkole pracują nauczyciele: Eugenia¹⁶⁹ i Bolesław¹⁷⁰ Stępkowscy, Genowefa Kaszowa¹⁷¹ i Kazimierz Marian Krupa, który od stycznia 1939 roku pełnił obowiązki kierownika.¹⁷² Szkoła zlokalizowana jest w budynku pamiętającym jeszcze czasy carskie, została zbudowana w 1896 roku staraniem staraniem wójta gminy Radecznica na miejscu dawnego domu żydowskiego i kuźni - żydowska rodzinę usunięto z zajmowanej posesji. Pierwszym nauczycielem był Zbyszkow z guberni orłowskiej; za jego czasów założono przy szkole sad. Po nim pracowało trzech nauczycieli i jedna nauczycielka. Ostatnia nauczycielką w okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej była córka popa z Łaszczowa - Halina Łopatyńska, która współpracowała z Rosjanami - to za jej sprawą dwaj gospodarze: Marcin Sitarz z Wólki Czarnostockiej i Andrzej Poznański z Gorajca zostali zesłani na Sybir.¹⁷³

Mieszkańcy uprawiają swoje wstążki pól biegnące od zabudowań gospodarczych w stronę niewielkiego wzniesienia za którym znajduje się czarnostocki las ciągnący się aż pod Topólczę. W tym kompleksie znajdują się zarówno prywatne działki, które otrzymali czarnostoccy chłopci tytułem nadań serwitutowych, jak

¹⁶⁹ Zaangażowana w walkę z okupantem, była gminną kadrówką (kadrówki takie składały się od 3 – 5 osób) Ludowego Związku Kobiet; jej praca w organizacji polegała na udzielaniu pomocy rannym; kobiety zgrupowane w LZK brały udział w specjalistycznych szkoleniach wg. J. Krukowski. Moje wspomnienia z lat okupacji niemieckiej. Wrzesień 1939 - lipiec 1944 rok (maszynopis)

¹⁷⁰ Aresztowany został 30 czerwca 1943 roku, zwolniony tego samego dnia o godz. 22.00 przez dowódcę oddziału pacyfikacyjnego. 1 lipca o godz. 19.15 budynek szkoły otoczył oddział niemiecki, który nadjechał ze strony Trzęsin by go rozstrzelać, ale B. Stępkowskiemu udało się uciec. Ukrywał się w zabudowaniach Jana Smotra. We wrześniu 1945 roku został przeniesiony wraz z żoną do Błonia k/ Szczepieszyna. wg. Kronika Szkoły w Czarnymstoku

¹⁷¹ Do pracy w Czarnymstoku przyjechała w 1933 roku z Nielisza. Podczas okupacji zginęła w Zamościu. wg. Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zamościu, Inspektorat Szkolny w Zamościu 257, k. 4

¹⁷² Kronika Szkoły w Czarnymstoku

¹⁷³ Relacja Jana Misiąga , nauczyciela z czarnostockiej szkoły (żył w latach 29 III 1889 - 15 XI 1989)

i las gromadzki. Z tego lasu niektórzy wykradali drzewa, m. n. jeden z szanowanych obywateli – Jan Smoter.¹⁷⁴

Gros ludności Czarnegostoku stanowią katolicy poza małymi wyjątkami, we wsi mieszka kilka osób pochodzenia żydowskiego. Informacje o czarnostockich Żydach są bardzo skąpe, wiadomo, że w okresie międzywojennym mieszkała tutaj rodzina Kafenbaumów¹⁷⁵, w roku 1912 Bruch Kletensbaum i Chuna Kafenbaum - handlowali tytoniem i innymi drobiazgami; obydwie rodziny żydowskie wywieziono we wrześniu 1942 roku do Szczepieszyna; z Kafenbaumów ocalała Nesia i jej mąż Szloma. Niektórzy z mieszkańców pamiętają także Rywkę, która w Czarnymstoku "Rusi"¹⁷⁶ prowadziła sklep z materiałami na ubrania, czarnostockie kobiety często robiły u niej zakupy, także często na kredyt.

Jedyna pamiątka jak zachowała się po czarnostockich Żydach, a mówiąc dokładniej po żydowskich dzieciach jest fotografia wykonana 12 czerwca 1939 roku przez szczepieszynskiego Żyda – Chaima Lejzora Sztrajchera. W grupie uczniów szkoły powszechnej znajdują się: *pierwszym rzędzie od góry z lewej strony, piąty to żydowski chłopiec Mosiek*, (jego nazwiska (podobnie jak nazwisk pozostałych trzech dziewczynek niestety nie dało się ustalić), *w białej bluzce z wisiorkiem stoi jako szósta z lewej strony drugi rząd od góry, a druga od głowy nauczycielki, prawdopodobnie Fajga, druga Żydówka, jej kuzynka, szósta od lewej strony zdjęcia w drugim rzędzie od dołu klęczy (biała bluzka i krawacik, kręcone rude włosy)*¹⁷⁷ i *Szandla od prawej strony zdjęcia drugi rząd od góry.*¹⁷⁸

Fotografia posiada swoją małą "historię", otóż została przekazana Franciszce z Małyszów Kijkowej przez Fajgę z prośbą by je zachowała, bo po wojnie się spotkają i rozpoznają po tym zdjęciu. Fajga często przychodziła do Franciszki pomagając jej opiekować się dwoma małymi córkami w wieku 4 i 2,5 lat. Pomiedzy młodą mężatką, a kilkunastoletnią dziewczyną zadzierzgnęła się serdeczna nić przyjaźni.¹⁷⁹ Fajga wyjechała wraz z rodzicami z Czarnegostoku, wyjechało także kilka innych osób - *przez około pół roku kilka rodzin żydowskich ukrywało się w schronie w "Żydowym Dole". Gdzie mam obok pole (w pogórze by wykopany schron). Tata [Michał Kijek] dowoził im jedzenie i ubrania jadąc z bronami czy pługiem by nie było podejrzeń sąsiadów. Do tych rodzin przychodzili kuzyni ze Smorynia, Budów [Komodziańskich] i z Gorajca z Grądku. Po pewnym czasie pod osłoną nocy mój Tata wywiózł, ile osób nie pamiętam do kolei i (mieli załatwione lewe papiery i ucieczkę z Polski) do Szczepieszyna,*¹⁸⁰ czy przeżyli – trudno na to pytanie odpowiedzieć. Wspomniana powyżej Rywka zginęła, zginęli także inni, co najbardziej bolesne zdradzeni przez kogoś z Czarnegostoku. Michał Kijek i jego żona Franciszka już nie żyją. Pozostała fotografia, właściwie dwie, bo jedną przechowuje do dziś Teresa Siemczyk, druga jest w posiadaniu mojej mamy, Marianny Smoter.

Kiedy myślę o tej fotografii i oglądam na niej twarze czarnostockich dzieci (w tym mojej mamy), dziś wiekowych starszków, niektórzy z nich już nie żyją, twarze żydowskich dzieci, które prawdopodobnie nie doczekały wolności przypominam sobie fragment mojego wiersza

*pozostaną po nas garstki słów
włosy we wietrze utopione
łza na nieobecny policzku
pamięć...*

napisałam go na wieść o śmierci ludowej poetki z Błonia, Franciszki Borytowej, ale myślę, że oddaje moje uczucia nie tylko w stosunku do p. Franciszki, lecz także do wszystkich, o których myślę, piszę, których znam tylko z opowieści, ze słyszenia...

¹⁷⁴ Do Wysokiego Sądu Pokoju w Szczepieszynie. Prośnienie o zasądzenie 36 zł (rękopis) o treści:

Dnia 14 lutego 1923 roku część włościan wsi Czarnystok posiadających 203 morgi lasu pobranego na serwitut wybrali nas jako pełnomocników (Wojciech Kołcon, Kazimierz Malec i Jan Furlepa) do występowania przed właściwymi Sądami w obronie samowolnego zabierania lub kradzieży drzewa. No w miesiącu listopadzie r. b. pozwany Smoter zajeżdżał do tegoż lasu i ściął jodłę grubości 18 cali które to drzewo wartuje 36 zł. Na dowód naszej prośbie powołujemy się na świadka mieszkańca wsi Wólki - Czarnostocki gm. Radechnica Grzegorz Banach. Po wysłuchaniu świadka Upraszamy Wysokiego Sądu Pokoju zasądzić u pozwanego na rzecz tej części gromady wsi Czarnystok która jest w posiadaniu tego lasu 36 zł za drzewo. A także Upraszamy zasądzić u pozwanego kosztów sądowych. Podpis, Wojciech Kołcon i Jan Furlepa i K. Malec nie piśmienny po ich prośbie podpisał M Fink(?) 25 Listopada 1924 (zapis zgodny z oryginałem).

¹⁷⁵ Relacja Stanisława Zybały z Radechnicy

¹⁷⁶ Część wioski nazwana tak prawdopodobnie dlatego, iż w czasach zaborów istniała stacja kozacka (relacja Stanisława Kwiatkowskiego); inna wersje głosi, że w przeszłości mieszkało tutaj sporo prawosławnych

¹⁷⁷ List Teresy Siemczyk, córki Franciszki Kijkowej z dnia 10. VI. 2011 roku, Biłgoraj (dalej: List Teresy Siemczyk...)

¹⁷⁸ Relacja Marianny Smoter

¹⁷⁹ List Teresy Siemczyk...

¹⁸⁰ Tamże

Fundatorzy radecznickich kapliczek.

Tereny gminy Radecznica, pełne urokliwych zakątków, miejsc do zadumy nad sobą i życiem kryją także wiele skarbów natury "duchowej" – są to krzyże, kapliczki i figury przydrożne fundowane w początkach ubiegłego stulecia (niekiedy wcześniej)¹⁸¹ i w czasach nam bliższym. Niektóre z tych fundacji mają szczególną wymowę, wzniesione zostało jako votum dziękczynne za ocalenie życia, za zdrowie, czy jako prośba o ochronę przed morowym powietrzem, o czym informują zachowane napisy, zawierające oprócz treści dziękczynnej, albo prośby także nazwiska fundatorów i datę wystawienia. Wykonano je przeważnie w kamieniu, ale trafiają się także drewniane krzyże i kapliczki; krzyże z czasów nam bliższych wykonane zostały z metalu.

Niewiele z nich zachowało pierwotny wygląd, większość była wielokrotnie malowana, w przypadku figur bielona wapnem w kolorze białym błękitnym, zielonym, czy różowym. Odnośnie malowania figur należy dodać iż odnawianie ich ma miejsce co roku na początku maja, na skutek czego zbyt duża warstwa farby "wygasza" pierwotne kształty obiektów, często zamalowane są napisy, co czyni trudnym, a często wręcz niemożliwym odczytanie nazwiska fundatorów czy daty, takim przykładem jest jedna z figur przydrożnych w miejscowości Wólka Czarnostocka na pograniczu z Czarnymstokiem. Wiodącym akcentem dekoracyjnym są niewielkie figurki, rzeźby świętych, Jezusa czy Matki Bożej oraz obrazki umieszczone we wnęce za szkłem.

Najstarsze z zachowanych w obrębie administracyjnych granic gminy Radecznica kapliczek i figur przydrożnych znajdują się w Gorajcu Starej Wsi, Trzęsinach, Gorajcu Zastawie, Czarnymstoku "Rusi", Radeczniczy, Zaporzu. W Gorajcu – Starej Wsi w pobliżu kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny¹⁸² zlokalizowana jest tzw. "biała figura" - z jej powstaniem związana jest legenda iż we wnętrzu zamurowana została dziewczyna, która złożyła ofiarę ze swego życia celem powstrzymania grasującej w okolicy morowej zarazy. Druga wersja głosi, że figurę ufundowano na pamiątkę poległych mieszkańców Gorajca biorących udział w odsieczy wiedeńskiej w 1685 roku pod wodzą Hieronima Żaboklickiego, dzierżawcy Jana "Sobiepana" Zamoyskiego".¹⁸³ Istnieje jeszcze jedna wersja głosząca iż Gorajec położony był na szlaku bursztynowym który znakowano tego rodzaju obiektami.¹⁸⁴

Drugim wiekowym obiektem jest kapliczka domkowa z początków XIX wieku w Trzęsinach. (na pomalowanych na biało biało drewnianych balach tuż przy wejściu można odczytać wycięte nożem daty: 1803, 1824, 1864). Prawdopodobnie wędrowni pielgrzymi z tamtych lat zostawili po sobie tego rodzaju pamiątkę. Kapliczka zlokalizowana jest na obrzeżach cmentarza (idąc od strony Żelebska). Jak głosi podanie w tym miejscu spoczywał podczas swojej wędrówki do pobliskiej Radeczniczy św. Antoni. Za jego sprawą wytrysnęło spod pobliskiej skarpy źródło. Wdzięczni mieszkańcy pobudowali kapliczkę. Zdarzyło się raz, że kobiety z okolicznych wsi (Trzęsiny, Żelebsko) zaczęły prac w źródle, wtedy woda zaczęła wysychać, kiedy przestały wróciła do normalnego stanu. Podczas okupacji w kapliczce ukrywała się Żydówka, o czym wspominają mieszkańcy Trzęsin, nie pamiętają jednak jej nazwiska.

Kolejny wiekowy obiekt, znajdujący się w Gorajcu Zastawie to krzyż kamienny na postumencie, zwieńczony małym krzyżykiem metalowym na którym widnieje wycięty z blachy ptak, gołąb, symbol pokoju; zważywszy na fakt iż krzyż postawiony został w roku, w którym wybuchło powstanie styczniowe, a

¹⁸¹ Na stronie 112 Kroniki Gminy Radecznica prowadzonej przez Stanisława Zybałę zachowała się fotografia nieistniejącej już kapliczki z II połowy XVII wieku fundowanej jako "kaplica w większym zgromadzeniu zakonników"; w jej miejsce wzniesiony został obecny kościół pw. św. Antoniego w Radeczniczy. Prawdopodobnie z przełomu XVIII – XIX wieku pochodzi fragment drewnianej figury, który zachował się w Wólce Czarnostockiej. Obiekt nie istnieje w rejestrze zabytków; relacja Stanisława Zybały.

¹⁸² Pierwsza wzmianka o gorajeckiej parafii pochodzi z XVIII wieku - podobno w 1700 roku przeniesiono parafię Mokrelipie do Gorajca. Kościół był drewniany, zlokalizowany na miejscu stanowiącym obecnie plac Stanisława Różańskiego. Budynek spłonął. Bliższych danych brak. Decyzję o budowie kościoła podjęli mieszkańcy za namową swego kapłana - kanclerza Kurii Biskupiej w Lublinie - ks. Wojciecha Olecha. Wybrano Komitet w składzie: Stanisław Szałata, Józef Ruszczak, Jan Stępnik, Stefan Padziński, Józef Stafisz, Jan Flis, Władysław Szczepanek, Piotr Skrzypa, Piotr Czyrw, Stanisław Krukowski, Michał Małyś, który stał się odtąd odpowiedzialny za wszelkie czynności i prace związane z budową kościoła. Mieszkańcy Gorajca przeznaczili na ten cel działki ziemi, by można było pobudować kościół, plebanię, zorganizować cmentarz, oraz aby przyszły proboszcz miał trochę ziemi na założenie jakiegoś gospodarstwa. Darczyńcami byli: ks. Wojciech Olech - darował 53 arów ziemi, Jan Stępnik - 18 Jan Wujec – 25, Tadeusz Paszko - 10 arów 14. Budowa kościoła przypadła na lata 1956 – 1957. wg. Kronika parafii Gorajec (rękopis) opracowana na podstawie danych, które zebrał z różnych źródeł ks. dr Wojciech Olech, kanclerz Kurii Biskupiej w Lublinie (egzemplarz dostępny w kancelarii parafialnej w Gorajcu), dalej: Kronika parafii Gorajec...

¹⁸³ Kronika Parafii Gorajec ...

¹⁸⁴ Relacja Zofii Sykały, kierownik Gminnej Biblioteki Publicznej w Radeczniczy

mieszkańcy gminy Radecznica zorganizowani przez radecznickiego bernardyna Ojca Hilarego brali w nim udział,¹⁸⁵ gołąb jest jak najbardziej wskazanym elementem dekoracyjnym o głębokiej patriotycznej wymowie Krzyż został ufundowany 19 sierpnia 1863 roku przez Andrzeja Wiśniewskiego.

Z roku 1883 pochodzi Krzyż zlokalizowany przy wejściu do kapliczki św. Antoniego w Radeczniczy ("na wodzie"). Pierwotnie był to pomnik wzniesiony przez radecznickich włościan tytułem wdzięczności dla cara Aleksandra za uwłaszczenie chłopów w 1864 roku - umieszczony na postumencie napis brzmiał: *Carowi Aleksandrowi wdzięczni włościanie za uwłaszczenie chłopów Krzyż ten stawiają*. U stóp krzyża znajdował się wizerunek św. Aleksandra Newskiego. Po roku 1915 obiekt został spolonizowany.¹⁸⁶

Na uwagę zasługuje figura św. Apolonii znajdująca się w miejscowości Zaporze. Najstarsza fotografia tego obiektu ze zbiorów rodziny Rucińskich (obiekt usytuowany jest na polu będącym własnością tej rodziny) znajduje się w *Kronice Gminy Radecznica*, nie wiadomo jednak w którym roku została wykonana. Na zdjęciu jest także ostatni z rodu Rucińskich¹⁸⁷ - Bogdan. Rucińscy mówią, że replika tej figury znajduje się pod Cecorą, albo odwrotnie - ta w Zaporzu jest repliką tej z Cecory.¹⁸⁸ Czas jej budowy jest nieznan.

Około roku 1900 została wzniesiona kapliczka murowana w Czarnymstoku "Rusi"¹⁸⁹ w miejscu dawnego kościoła unickiego¹⁹⁰. Obiekt budował Stanisław Paszko z Teodorówki¹⁹¹; do niedawna znajdowała się w kapliczce rzeźba Michała Archanioła wykonana przez Aleksandra Prokopa ze Smorynia, obecnie przeniesiona została przez ks. Juliana Brzezickiego do kościoła pw. św. Jana Chrzciciela w Trzęsinach.

Pozostałe figury na terenie gminy Radecznica zlokalizowane w poszczególnych miejscowościach datują się od roku 1905 do czasów nam współczesnych. Są to m. in.: **w Czarnymstoku** (od strony Trzęsin) - Figura kamienna, fundowana przez Stanisława Kozłowskiego w 1921 roku¹⁹² - *Któryś cierpiął za nas rany, Jezus Chryste zmiłuj się nad nami. Matko Boska przyczyń się za Nami*.

Figura kamienna. We wnęcie za szkłem figurka Matki Bożej, na krzyżu kamiennym ukrzyżowany Jezus. Figurę (1908 rok) fundowała Rodzina Ducherów.¹⁹³

Figura kamienna zwieńczona metalowym krzyżem z wizerunkiem Jezusa wystawiona R[oku] P[łańskiego] 1908. Fundatorzy Zofia Krafczyk, Józef Żybura i Franciszek. We wnęcie postać Matki Bożej. Napis: *Boże błogostaw Nam*. Figurą opiekuje się Kazimierz Mazur.

Figura kamienna. Pamiątka mieszkańców wsi Czarnystok 1910 R. Napis: *Pod Twoją obronę uciekamy się Święta Boża Rodzicielko. Boże błogostaw Nas*. Figura zwieńczona jest metalowym krzyżem z wizerunkiem Jezusa. We wnęcie rzeźba Pana Jezusa, poniżej w dolnej wnęcie obrazek Matki Bożej Częstochowskiej. Pod tą figurą śpiewałam majówki z moją babcią Marianną z Mikszów Smotrową w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku.

Figura kamienna z 1909 roku fundacji Marcina Łosiewicza – Kłaniam się Panie Jezus Chryste; nie wiem co

¹⁸⁵ o. A. Chadam. Pamiętam dotąd te zimowe wieczorne gawędy. Kalendarz Seraficki na rok 1939. Radecznica

¹⁸⁶ S. Zybala. Kronika Gminy Radecznica (rękopis) cz. II, s. 151

¹⁸⁷ Z rodziny Rucińskich pochodził Czesław - urodził się 22 maja 1891 roku w Zaporzu. Nauki ogólnokształcące pobierał w domu i na różnych kursach. Przyswojoną w ten sposób wiedzę uwierzytelniał egzaminami w szkołach państwowych jako ekstern. Praktyki zawodowe jako rolnik odbywał w gospodarstwach rolnych okolicznych ziemian. W sierpniu 1915 roku zaciągnął się do Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego – służył w I Brygadzie, stąd skierowano go do obozu w Szczypiornie, gdzie przebywał od stycznia 1918 roku do 1920. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości służył w wojsku polskim; w listopadzie 1920 roku został przeniesiony do rezerwy. Czesław Ruciński odznaczony był Krzyżem Walecznych i Krzyżem Niepodległości- pozostał w stopniu starszego ułana. (W 1922 roku ożenił się z Idą Kolinkówną, nauczycielką z Radeczniczy, urodzoną w Kołomyi 24 maja 1896 roku, zmarła 24 września 1974 roku w Zaporzu. W roku 1956 napisała szkic monograficzny o Radeczniczy, maszynopis którego przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Publicznej Gminy Radecznica - relacja Zofii Sykała, kierownik Biblioteki Publicznej Gminny Radecznica). Po zorganizowaniu sobie życia rodzinnego włączył się w nurt życia społecznego – uczestniczył w ruchu spółdzielczym, w 1926 roku przyczynił się do zorganizowania we wsi ochotniczej straży pożarnej, której był wieloletnim prezesem. W 1927 roku został wybrany wójtem – na tym stanowisku zastała go wojna 1939 roku. Na krótko odsunięty od władzy, z nadania hitlerowskiego 16 października 1939 roku pozostał na urzędzie do 30 lipca 1944 roku. (relacja Stanisława Zybaly).

¹⁸⁸ Relacja Stanisława Zybaly

¹⁸⁹ "Ruś", to część wioski nazwana tak prawdopodobnie dlatego, iż w czasach zaborów istniała tutaj stacja kozacka (relacja Stanisława Kwiatkowskiego); inna wersje głosi, że w przeszłości mieszkało sporo prawosławnych

¹⁹⁰ Czasy tegoż kościoła pamięta, niestety zachowany w części drewniany krzyż, który znajduje się w obejściu ludowego poety Władysława Koczota, mieszkającego po sąsiedzku ze wspomnianą kapliczką

¹⁹¹ Relacja Stanisława Kwiatkowskiego

¹⁹² Stanisław Kozłowski posiadał młyn wodny zlokalizowany na rzece Gorajec, obrabiał m. in. proso. Relacja Marianny Smoter

¹⁹³ Relacja Teresy z Kijków Siemczykowej

może oznaczać dalszy napis "P M O (?) Świąt". We wnęce figurka Matki Bożej.

Figura kamienna fundacji Rodziny Sas (d. 11. VIII. 1962) – *Boże błogostaw Nam i chroń nas od wszelkiego zła.*

Dzielcach (od strony Zaburza)

Figura kamienna, we wnęce niewielka rzeźba Matki Bożej *Pod twoją obronę uciekamy się Święta Boża Rodzicielko. Boże błogostaw Tych fundatorów. Dziełce 1906.*

Krzyż drewniany (1944. 06. V.)

Figura Matki Bożej fundowana w okresie międzywojennym przez Jana Biziora. *Z fundacją było tak* opowiada Józef Bizior, mieszkaniec Dzielec – *podczas i wojny światowej Jan został powołany na front, gdy powrócił w 1919 roku po czterech latach nieobecności w domu ufundował figurę, prawdopodobnie jako votum wdzięczności za przeżycie wojennej zawieruchy.*

Gorajcu – Zagrobli (od strony Wólki Czarnostockiej)

Figura kamienna fundacji Katarzyny Kołcon (1910 rok) zwieńczona metalowym krzyżem z wizerunkiem Jezusa ukrzyżowanego – *Pod Twoją obronę uciekamy się Święta Boża Rodzicielko.*

Figura kamienna w kształcie krzyża z ukrzyżowanym Jezusem (15 maj 1948), we wnęce za szkłem figurka Matki Bożej – *Boże błogostaw Nas.*

Figura kamienna. We wnęce figurka Matki Bożej, pod daszkiem na krzyżu ukrzyżowany Jezus. Figurę fundowała Rodzina Charkotów lub Nawrockich.¹⁹⁴

Figura kamienna, w zwieńczeniu kamienny krzyż na nim (pod daszkiem) ukrzyżowany Jezus, we wnęce figurka Matki Bożej. Fundatorzy: Stanisław Olech i żona Stanisława (25 VIII 1951 R.) - *O Mario bez grzechu poczęta opiekuj się Nami.*

Kapliczka św. Jana Nepomucena. Jej lokalizacja w pobliżu przepływającej przez wieś rzeki o nazwie Gorajec jest w pełni uzasadniona, bowiem św. Jan Nepomucen postrzegany jest jako patron mostów, opiekun tonących, ten który chroni pola przed suszą i powodzią. Fundatorami kapliczki byli Marianna i Michał Sykała w okresie międzywojennym. Z kapliczką związana jest pewna przykra historia, otóż pierwotna rzeźba świętego, zapewne wiekowa i przedstawiająca znaczną wartość artystyczną została w 2002 roku skradziona. Staraniem sołtysa wsi Wojciecha Sykały (który zainicjował akcję odbudowy kapliczki) artysta rzeźbiarz Ryszard Sobaszek z Biłgoraja wykonał nową figurkę św. Jana Nepomucena, kapliczkę wykonał Stanisław Charkot z Gorajca Kolonii. Potrzebne środki finansowe oraz drewno zebrali mieszkańcy wsi: Gorajec Stara Wieś, Gorajec Zastawie i Gorajec Zagrobli. W roku 2004 nową kapliczkę wraz z (odtworzoną wiernie na podstawie fotografii znajdującej się w *Kronice Parafii Gorajec*) rzeźbą świętego ustawiono na miejscu poprzedniej.

Gorajcu Starej Wsi (od strony Podborcza)

Figura kamienna. We wnęce niewielka rzeźba św. Antoniego z Dzieciątkiem na ręku, lilią w drugiej ręce. Napis częściowo zatarty, wiadomo jedynie że figura została ufundowana przez Stanisława Wawszcza dnia 23 kwietnia 1911 roku.

Figura kamienna zwieńczona niewielkim metalowym krzyżem z wizerunkiem Jezusa, we wnęce za szkłem figurka Matki Bożej, krzyżyk (pasyjka), figurka Pana Jezusa. Zastanawia napis : *Unia 15 – XI. 1929 rok.* Figurę ufundowali Michał i Magdalena Szpuchy wdzięczni za ocalenie od pożaru w czasie I wojny światowej w 1914 i [19] 15 roku - *Boże Błogostaw Ludowi Twojemu.* Obecnie figurą opiekuje się Józef Szpuga oraz pozostali członkowie rodziny, w tym najstarsza wnuczka Michała i Magdaleny - Krystyna Wypych¹⁹⁵. Gdy jest obchód pół (tzw. poświąc) ludzie wraz z księdzem modlą się pod tą figurą. Z członków rodziny Szpucha żyje jeszcze najstarsza z nich Anna, ma już poza siedemdziesiąt lat.¹⁹⁶

Figura kamienna. We wnęce figurka Matki Bożej. Fundator Franciszek Komornik (1913 rok) – *Któryś za nas cierpiał rany, Jezu Chryste zmiłuj się nad nami.*

Gorajcu – Zastawie (od strony Gorajca – Starej Wsi)

¹⁹⁴ Relacja Wojciecha Charkota

¹⁹⁵ Relacja Józefa Szpugi

¹⁹⁶ Relacja anonimowa

Figura kamienna pomalowana na biało z zielonym ornamentem. Fundowana 7 maja 1931 roku przez Jana i Marię Szabatów. We wnęce pomalowanej na niebiesko, gdzie zaznaczono gwiazdy na niebie, figurka Matki Bożej, krzyż (pasyjka), figurka Pana Jezusa - *Któryś cierpiał za nas rany, Jezu Chryste zmiłuj się nad nami. Błogosław Boże Ludowi Twojemu*. Figurą opiekuje się Stanisława Szabat (synowa).

Figura kamienna zwieńczona krzyżem, z wizerunkiem Jezusa. We wnęce krzyż (pasyjka). Na cokole poniżej figurka Matki Bożej. Fundatorzy Jakub i żona Agnieszka Szczepanki, 1919 rok - *Boże zmiłuj się nad nami*.

Figura kamienna zwieńczona postacią a Matki Bożej w biało błękitnych szatach, wzniesiona przez mieszkańców wsi Gorajec (1910 r.) - *Boże błogosław nas. Maryjo Królowo Nieba i Ziemi módl się za nami*. W 2010 roku uroczystości obchodzone stulecie postawienia figury. Proboszcz prowadził modlitwę dziękczynną.¹⁹⁷

Współczesna kapliczka drewniana na kamiennym cokole z rzeźbą św. Antoniego z Dzieciątkiem i liliami w dłoniach. Na daszku kapliczki niewielki metalowy krzyż.

Latyczynie

Kapliczka murowana fundacji Jakóba Jaskóły pw. Najświętszej Marii Panny zlokalizowana w dawnym Uściu¹⁹⁸ przy granicy z Latyczynem¹⁹⁹

Figura z 1906 roku znajdująca się przy drodze z Chłopkowa przez Latyczyn do Radecznic²⁰⁰

Kamienny krzyż fundacji Andrzeja Tuzina i Andrzeja Woźnicy z 1911 roku.

Mokremlipiu

Kapliczka domkowa z XIX wieku.²⁰¹

Podborczu (od strony Dzielec)

Figura kamienna fundacji Wincentego i Antoniny Komorników (lata 1957 lub 1958).²⁰²

Krzyż metalowy (na wzniesieniu), fundowany ok. 2009 roku przez Adolfa Gąsiora, wykonany został przez Zbigniewa Krzyszcza - *początkowo w tym miejscu stał krzyż drewniany, trójramienny (bardzo stary), opowiada Aniela Gąsior. Jak głosi dawna wieść, opowiadali mi o tym mi jeszcze mój dziadek (Wypych Jan)²⁰³ i ojciec (Wypych Stanisław), takie krzyże stawiano na czterech rozstajach dróg by usunąć grasujący w okolicy pomór (w najbliższej okolicy stały jeszcze takie trzy krzyże). Gdy krzyż uległ zniszczeniu postawiliśmy na jego miejsce nowy, nikt z mieszkańców wsi nie wiedział co zrobić ze starym, tym zniszczonym, wtedy ks. Michał Radej, b. proboszcz parafii Gorajec²⁰⁴, do której należymy, kazał zabrać do domu i spalić. Ten krzyż, który teraz jest tutaj początkowo miał stać w Gorajcu, ale nie wszyscy byli co do tego zgodni, zatem zabraliśmy go do Podborcza. Jest to wspólny krzyż dla całej wsi, jak odbywa się poświęcanie pól ksiądz modli się pod krzyżem, dzieci śpiewają majówki. Starsi, odkąd jest parafia idą na majówkę do kościoła w Gorajcu.*

Figura kamienna fundacji Jadwigi Biziorowej, c. Antoniego i Anny Komorników (1911r.) zwieńczona niewielkim metalowym krzyżem z wizerunkiem ukrzyżowanego Chrystusa. We wnęce za szkłem figurka Matki Bożej Fatimskiej - *Boże zmiłuj się nad nami*.

Figura kamienna przedstawiająca prawdopodobnie św. Jana Nepomucena (rzeźba jest dość zniszczona i trudno ustalić kogo przedstawia). Nazwisko fundatora nieczytelne, wiadomo, że to był Jan. Rok 1911. Obiekt zlokalizowany obok przystanku autobusowego.

Figura kamienna (na wzniesieniu, przy drodze biegnącej w stronę Gorajca Stara Wieś fundacji Józefa Wójtowicza (dnia 20 września 1905 roku) - *Panie Jezu Chryste zmiłuj się nad nami*.

¹⁹⁷ Relacja anonimowa

¹⁹⁸ Uście położone jest obecnie w granicach administracyjnych Radecznic

¹⁹⁹ S. Zybala. Kronika Gminy Radecznic. cz. II, s. 32

²⁰⁰ Tamże, s. 35

²⁰¹ S. Zybala. Kronika Gminy Radecznic. cz. II, s. 87

²⁰² Relacja Józefa Komornika

²⁰³ Wypych Jan podczas okupacji wywieziony został na roboty do Niemiec, gdzie stracił zdrowie, u schyłku swojego życia był sparaliżowany, zmarł w 1962 roku, relacja Anieli Gąsior

²⁰⁴ Ks. Michał Radej zmarł 23 maja 2011 roku, pochowany jest na cmentarzu w Gorajcu

Podlesiu Małym

Pochodząca z roku 1901 kamienna figura wzniesiona w ogrodzie Marianny i Wojciecha Łukasików – napis znajdujący się na niej brzmi: *Boże błogostaw Rodzinie i wiosce*²⁰⁵

Radeczniczy (od strony Zaburza)

Kamienna kapliczka z figurą Chrystusa Frasobliwego.

Krzyż duży, metalowy, zlokalizowany przy tzw. "placu wolności". Jest to lokalna nazwa, bowiem, jak opowiada Stanisław Zybała, emerytowany bibliotekarz i regionalista, w miejscu tym zbierają się mieszkańcy Radeczniczy na spotkaniach religijnych takich jak majówki, poświęcenie pól, krótko mówiąc jest to miejsce manifestacji religijnej wolności i stąd zapewne tak nazwa.

W przeszłości nieopodal tego krzyża znajdował się drewniany, z który związana jest ciekawa historia. Ponownie powołałam się na Stanisława Zybala: otóż radecznicze matki, które miały problem ze swymi niemowlętami podczas tzw. "plączek" (często występująca w tym okresie życia u niemowlaków kolka) robiły szmacianą kukłę mającą wyobrażać dziecko, po wykąpaniu niemowlaka w kąpielinach (woda po umyciu) zanurzały owa kukłę, a następnie z kukłą i kąpielinami przychodziły pod ten krzyż. Wylewały kąpieliny, odmawiały stosowną modlitwę, a może czyniły jakieś czary, tego nie wiadomo i podobno po tych zabiegach dziecko przestawało płakać.

Kapliczka "na wodzie" ufundowana ku czci św. Antoniego w roku 1828. Stanowi miejsce spotkań nie tylko mieszkańców Radeczniczy, którzy przychodzą tutaj prosić o wstawiennictwo św. Antoniego w sprawach zdrowia, rozwiązania różnych problemów, ale również jest często odwiedzana przez osoby, które znalazły się tutaj przejazdem. Kapliczka zbudowana została na wodzie, jest to staw z niewielką wysepką na której znajdują się figura świętego Antoniego; woda posiada właściwości lecznicze. Wnętrze kapliczki opisy cudownych uzdrowień, oraz obraz jej patrona.

Zaburzu (od strony Dzielec)

Kamienna figura fundacji Jana i Honoraty Magdziarzów (1982 rok) - *Boże składamy prośbę o błogosławieństwo dla Ludu Twego. O fundacji figury Honorata Magdziarz opowiada: początkowo mieszkaliśmy w bardzo starym domu, który częściowo spłonął, chyba od awarii instalacji elektrycznej, postanowiliśmy z mężem zbudować nowy dom, ale najpierw podjęliśmy decyzję, że ufundujemy figurę. Poczuliśmy się wtedy duchowo lepiej i robotą szła nam bardzo dobrze.*

Kapliczka na drzewie (stara lipa) zrobiona przez kogoś z rodziny Ferenców, zlokalizowana jest na terenie ich posiadłości. Jest to stara kapliczka, jak opowiada Magdziarz Maria. Od dawna mieszkańcy Zaburza śpiewają pod nią majówki, kiedyś śpiewała m. in. Monika Kołton, były ustawione ławki.

Zaburzu (od strony Gorajca Starej Wsi)

Figura kamienna, fundacji Agnieszki Tetlak (1908). We wnęce figurka Matki Bożej. Gdy ktoś we wsi umrze jego ciało wyprowadzane jest z domu pod tą figurę, a następnie odwożone do kościoła. Figurą opiekuje się p. Walczakowa²⁰⁶.

Figura kamienna w kształcie obelisku, w górnej części krzyż z wizerunkiem Jezusa ukrzyżowanego. Po czterech rogach kamienne słupki, co wskazuje na to iż w przeszłości była ogrodzona. Jak odnotował w *Kronice Gminy Radecznicza* Stanisław Zybała – jest to obelisk zgody komasacyjnej z 1938 roku²⁰⁷

Figura kamienna (12. VI. 1949). W górnej części krzyż, we wnęce za szkłem figurka Matki Bożej – *Boże błogostaw Nas.*

Zakłodziu

Figura kamienna w kształcie krzyża w Zakłodziu - ufundowana została przez Zofię Krasula (primo voto Polak) w latach trzydziestych XX wieku; najprawdopodobniej był to rok 1933, a na pewno przed 1939 rokiem. Nie była ona ufundowana w jakiegokolwiek intencji ale dlatego, że po komasacji ludzie zaczęli się osiedlać w Zakłodziu Góra (przedtem mieszkali w Zakłodziu Dół nad rzeką Por) i nie było tam żadnej kapliczki ani figury. Obecność kapliczki w owym czasie była potrzebna chociażby do zorganizowania pogrzebu, ponieważ w czasie tzw. "wyprowadzenia" zmarłego z domu kondukt pogrzebowy szedł właśnie do figury i tam się modlił -

²⁰⁵ S. Zybała. Kronika Gminy Radecznicza. cz. II, s. 43

²⁰⁶ Relacja Marii Magdziarz

²⁰⁷ Kronika Gminy Radecznicza cz. II, s. 182

dopiero potem dopiero wszyscy szli do kościoła na właściwy pogrzeb²⁰⁸.

Zaporzu (od strony Radeczniczy)

Figura Matki Bożej, u jej stóp kula ziemiska i wąż na kamiennym postumencie. Fundatorzy Antoni i Zofia Kazankowie Olejawscy (1907 r.).

Figura Matki Bożej (stoi na kuli ziemskiej, pod stopami wąż), we wnękach za szkłem fotografia Chrystusa Króla (2) i Matki Bożej (1) – *O Maryjo bez grzechu poczęta módl się za nami wszystkimi grzesznymi.*

Alfabet biłgorajski.

Prezentowany poniżej "alfabet biłgorajski" to zbiór kilkudziesięciu różnotematycznych haseł ukazujących przeszłość Ziemi Biłgorajskiej.

A - B

algierka

nazwa kaftana (dłuższego niż normalny), jakie nosiły biłgorajskie kobiety w początkach XX wieku - miał kołnierz, klapy i mankiety białe wyszywane różową włóczką

Bartoszewski Konrad "Wir"

Porucznik AK, komendant Rejonu Józefów; jego oddział stoczył wiele walk z Niemcami. 25 lutego 1943 został aresztowany wraz z Hieronimem Miącem, ps. "Korsarz", naczelnikiem Urzędu Pocztowego w Józefowie. Osadzeni zostali w józefowskim areszcie gminnym. Odbili ich partyzanci po brawurowej akcji. Za karę Niemcy rozstrzelali na oczach mieszkańców tej miejscowości jego rodziców, siostrę, ich dom zrównali z ziemią.

Bielak Antoni

Pochodził z Domorowa (pow. biłgorajski), urodzony w 1889 roku. Nie ukończył żadnej szkoły samodzielnie zdobywając wykształcenie. Pracował na roli. Przed wybuchem Rewolucji Październikowej powołany został do armii carskiej; od października 1917 roku pracował jako milicjant w Permie (miasto w Rosji nad rzeką Kamą, u stóp gór Ural stanowiących granicę między Europą a Azją). Od października 1919 roku członek Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików).

Bień Paweł

(16. 01. 1828 – 21. 10. 1886) – pochowany jest na cmentarzu w Puszczy Solskiej. Rzeźbiarz ludowy. Jego dziełem są znane na terenie Biłgorajszczyzny świątki znajdujące się w miejscowych kapliczkach, m. in. w Banachach, na pograniczu Bidaczowa i Łazor. Jedna z rzeźb Pawła Bienia Matka Boża Bolesna w 1938 roku trafiła do Muzeum Etnograficznego w Krakowie

Biłgoraj

Miasto położone nad rzeką Ładą na skraju Puszczy Solskiej w obrębie Kotliny Sandomierskiej. Założone zostało w XVI wieku przez Adama Gorajskiego. O wywodzeniu się rodziny Gorajskich, protoplastą której był Dymitr z Goraja od szlachty ruskiej - bojarów świadczy dziś nazwa jednej z dzielnic Biłgoraja – Bojary. Prawa miejskie wraz z przywilejem na jarmark i targi otrzymał Biłgoraj z rak Stefana Batorego w roku 1578. W roku 1699 staraniem ówczesnego właściciela miasta – Marcina Szczuki powstał pierwszy kościół parafialny. Kolejny obiekt sakralny ufundował w 1755 roku Eustachy Potocki – wzniesiono wówczas barokowy kościółek, przebudowany u schyłku XIX wieku został zniszczony przez Niemców podczas bombardowania Biłgoraja w 1939 roku. Odbudowany po wyzwoleniu, pełni dziś funkcje kościoła parafialnego.

Biłgoraj zasłynął jako prężny ośrodek sitarsko – przetakarski; poczynając od XVII wieku całe rodziny biłgorajan trudniły się tym rzemiosłem. Z wytworzonymi sitami i przetakami wędrowali w Polskę. Wytworzyli własny, specyficzny język, na ślady którego możemy dziś natrafić w opracowaniach etnograficznych. Pamiątki po biłgorajskich sitarzach przechowywane są w miejscowym muzeum – Zagrodzie Sitarskiej. W roku 1860 w mieście było: 3. 215 Polaków, 1.804 Żydów. W wieku XIX wartość rocznej produkcji sit i przetaków wynosiła 40.000 rubli; domów murowanych było 483. Oprócz warsztatów sitarskich w Biłgoraju funkcjonowała fabryka kapeluszy; wyrabianiem sit zajmowali się także miejscowi Żydzi – były to sita tzw. "niemieckie", lepsze gatunkowo od polskich.

O Biłgoraju pisał Ignacy Krasicki "zaszczyt jego wieloraki, słynny w sita i przetaki...". W latach trzydziestych XIX wieku istniały w mieście dwie parafie – grecko - unicka, administratorem której był Elias

²⁰⁸ Relacja Jan Polaka z Zakłodzia, wnuka fundatorki figury

Sajkiewicz, oraz obrządku łacińskiego, która zarządzał Antoni Płaszkiwicz. Po stłumieniu powstania styczniowego władze zaborcze za wszelką cenę dążyły do likwidacji obrządku unickiego chcąc by unicy przechodzili na prawosławie – ci protestując zmieniali swój obrządek na łaciński; w parafii Biłgoraj w omawianym okresie na takie posunięcie zdecydowały się aż 304 osoby. Jedną z parafianek Biłgoraja obłożono karą 25 rubli, które musiała płacić co tydzień dotąd aż nie powróci do obrządku unickiego.

Biłgoraj był dużym skupiskiem ludności żydowskiej – tutaj żył i pracował dziadek Isaaca Bashevisa Singera ze strony matki – Mordechaj Zylberman. Do miasta przybył ok. 1883 roku – 12 stycznia 1884 roku naczelnik powiatu biłgorajskiego zatwierdził jego wybór na rabina, funkcję tę sprawował do roku 1913. W początkach XX wieku miasto zamieszkiwało ponad 3500 Żydów, znajdowała się synagoga, trzy domy modlitwy, szkoła żydowska, kilkanaście chederów, dwa cmentarze. W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej w Biłgoraju znajdowało się sporo Żydów – "ich domy stały w rynku. Biedne i brzydkie. Rynek wyłożony był kamieniami. Targi odbywały się w czwartki. Przy ul. Kościuszki (dawnej Tarnopolskiej) znajdowały się zabudowania bogatych Żydów, bardzo ładne, drewniane..." (relacja Haliny Różańskiej)

W latach 1916 – 1918 z inicjatywy koła Polskiej Macierzy Szkolnej zorganizowano pięć bibliotek. Z roku 1919 pochodzą informacje o istnieniu w Biłgoraju Szkoły Handlowej; w powiecie – Teodorówka funkcjonowała Szkoła Rolnicza Ludowa Żeńska. W roku 1936 gmina żydowska posiadała własną bibliotekę.

Z chwilą wybuchu wojny miasto zostało zbombardowane i zniszczone. W Biłgoraju (lub Dylach, istnieją dwie wersje) funkcjonował w 1944 roku obóz pracy dla przesiedlonej ludności, gdzie Niemcy dopuścili się wielu zbrodni. Na terenie miast i powiatu aktywnie zaznaczyli swoją obecność partyzanci z Gwardii Ludowej, Armii Ludowej, Armii Krajowej i Batalionów Chłopskich - ich walkę i poświęcenie upamiętnia wzniesiony staraniem mieszkańców miast pomnik. Pamiątki z przeszłości Biłgoraja przechowywane są w Muzeum Regionalnym. Z zabytków warto wymienić wzniesiony ok. 1830 roku pomnik Ignacego Krasickiego, fundatorem którego był właściciel majątku Różnówka – Nowakowski, przyklasztorne zabudowania OO. Franciszkanów z końca XVIII wieku.

biłgorajska szkoła przy zborowa

Założona staraniem Adama Gorajskiego, utrzymywana była z dochodów zboru (kalwińskiego) i dostępna dla wszystkich. Prowadzili ją nauczyciele rekrutujący się z katechetów lub uczniów przygotowujących się do stanu duchownego. W roku 1608 synod bełżycki skierował do Biłgoraja katechetę Wojciecha Czechowica – pracował do roku 1610, następnie Andrzeja Jezierskiego (1610 – 1611). W roku 1630 decyzją [Zbigniewa?] Gorajskiego powołano na nauczyciela Jakuba Marcellusa. Program szkoły podobny jak w placówkach tego typu na terenie kraju.

biłgorajska służba medyczna w okresie okupacji

Dyrektor - dr Stanisław Pojasek, lekarze - Michał Kowalik, Andrzej Muranowicz (pracował od roku 1942), Walerian Szczepankiewicz (od 1942 roku), Roman Szymański, Stefan Szmidt, studenci medycyny – Tadeusz Błachuta, Joachim Juhnke, Lucjan Kopeć, Zbigniew Krynicki, personel pomocniczy - siostry zakonne, przełożonymi których były: Alojza Zielińska (do 24. IV. 1942 roku) oraz Symplicja Pietrzniak.

biłgorajskie kapliczki

Kompendium wiedzy na temat biłgorajskich kapliczek (zlokalizowanych w samym mieście Biłgoraju i na terenie powiatu) stanowi praca Krzysztofa Garbacza "*Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych*" (Zielona Góra 2009). Poniżej wykaz najstarszych kapliczek z omawianego regionu sporządzony na podstawie podane pracy.

Andrzejówka – kapliczka z 1935 roku

Andrzejówka – Bukowa – krzyż z daszkiem z 1909 roku

Biłgoraj – kamienna figura z 1699 roku, za jej fundatora uważany jest Marcin Szczuka o czym świadczy zachowana na jednej z bocznych ścian inskrypcja...*MS, starosta wąwolnicki...*

- krzyż żelazny na kamiennym cokole z XIX wieku, na którym w początkach ubiegłego stulecia mieszkańcy Biłgoraja zawiesili tabliczkę z napisem "*Chwała bohaterom 1863 roku*"
- figura s. Jana Nepomucena z zachowaną inskrypcją:

Bogu na chwałę Wiekowi

na Pamięć dla Honoru S. Jana

Obywatele Biłgorajscy Sebastyan y Maryanna

Grabińscy Stanisław y Franciszka Józefy y

Doroły Grabińscy Stanisława Zofia Mazurkowie

y inni przykładni do tej Fundacyi, za staraniem

IDX Sebastyana Szczerkowskiego

Ręką zaś Aug. Kuczyńskiego te Postument

wystawili Roku 1821

Biłgoraj – Puszcza Solska – kapliczka z 1860 roku na cmentarzu; kapliczka domkowa z 1894 roku także znajdująca się na miejscowym cmentarzu

Biłgoraj – Sól – w zbiorach Muzeum Lubelskiego zachowało się zdjęcie kapliczki z 1934 roku, autorstwa J. Świeżego (nr. negatywu: 4968)

Ciosmy – kapliczka domkowa z 1892 roku; fotografia z 1938 roku przedstawiająca krzyż wykonany przez Franciszka Ciosmaka w 1851 roku, zachowana w zbiorach Muzeum Lubelskiego

Dąbrowica – krzyż "morowy" z 1848 roku

Dąbrowica – Ciosmy – kaplica kłódowa poświęcona powstańcom 1863 roku

Korytków Duży – kapliczka słupkowa z 1848 roku; kamienna figura Chrystusa z 1907 roku

Korytków Mały – Andrzejówka – kapliczka z 1837 roku

Majdan Stary - kapliczka kłódowa z 1918 roku

Potok Górny – kapliczka domkowa z 1898 roku

Tarnogród – kamienna figura św. Jana Nepomucena z 1848 roku

biłgorajscy działacze Polskiej Partii Socjalistycznej

PPS rozwinęła swoją działalność w Biłgoraju na przełomie XIX i XX wieku. Organizatorem był adwokat Wincenty Bubko, który został sekretarzem Powiatowego Komitetu Wykonawczego PPS w Biłgoraju. Skład osobowy Komitetu stanowili ponadto: Seweryn Rutański, Bolesław Zarzycki, Jan Głogowski. Czynniki biłgorajscy działacze PPS to: Jan Jabłoński, Antoni Markiewicz, Stanisław Nahajski, Józef Stryjecki, Kazimierz Szul.

biłgorajskie placówki finansowe okresu międzywojennego

W latach dwudziestych ubiegłego stulecia w Biłgoraju funkcjonowały placówki finansowe, założycielami których byli miejscowi Żydzi:

- Biłgorajski Bank Spółdzielczy – utworzony został w 1925 roku, obowiązki prezesa pełnił Josef Wajzman
- Bank Udziałowy w Biłgoraju – powstał w 1928 roku, na prezesa wybrano Icka Wirnera
- Bank Kupiecki – utworzony został w 1929 roku, jego działalność trwała zaledwie trzy lata – "prowadził on podejrzane transakcje finansowe, nie miał obrotów, nie cieszył się zaufaniem ludności ani żydowskiej, ani polskiej".

biłgorajskie urzędy okupacyjne

Utworzone zostały po opanowaniu miasta przez Niemców, którzy uczynili z Biłgoraja siedzibę powiatu wchodzącego w skład dystryktu lubelskiego: Starostwo Powiatowe (Kreishauptmanschaft), Wydział Powiatowy (Gemeindeverband), Agronom Powiatowy (Kreislandwirt), Urząd Pracy (Arbeitsamt), Urząd Techniczny, Urząd Skarbowy, Inspektorat Szkolny, Sąd Grodzki. W Biłgoraju posiadały swoje siedziby powiatowe komendy różnych rodzajów policji: Gestapo (Geheime Staatspolizei), czyli Tajna Policja Państwowa, Policja Kryminalna (Kripo), Żandarmeria, Pomocnicza Policja Porządkowa (Sonderdienst), Policja Leśna (Vertschuttkommando), Policja Polska (granatowa), Policja Ukraińska, Policja Żydowska. W mieście stacjonował także oddział Policji Ochronnej Schuttpolizei (Schupo), oraz garnizon Wermantu.

Bin Szymon

Prezes biłgorajskiego Judenratu; w sierpniu 1940 roku wraz z vice prezesem Hillelem Janowerem odmówił wytypowania grupy Żydów do obozu w Bełżcu, oraz utworzenia Policji Żydowskiej – obydwaj wraz z pozostałymi członkami Judenratu zostali rozstrzelani.

Blumberg Ignacy

Pierwszy burmistrz miasta Józefowa powołany na stanowisko nominacją króla saskiego Fryderyka Augusta z dnia 15 marca 1811 roku. Mieszkańcy Józefowa na jego uposażenie zebrali kwotę w wysokości 300 złotych rocznie, z tego 100 chrześcijanie i 200 złotych Żydzi.

Błazik Franciszek

(1927 – 2005), mieszkał na terenie powiatu biłgorajskiego; podczas wojny udzielał pomocy potrzebującym, często przechowywał zagrożonych aresztowaniem.

Bogdanowicz (...)

Ostatni z biłgorajskich sitarzy – według przeprowadzonych przez studentów Zakładu Etnografii i Etnologii UMCS badań (1951 rok) "trudnił się tkaniem siatki na krojściach (zamienna nazwa krosen), miał wówczas 60 lat, był kaleką, mieszkał na przedmieściu Biłgoraja – Bojarach.

Bojarski Michał

Proboszcz unicki, tereszpolski. Urodził się w 1806 roku, był synem parocha (duchownego unickiego), ukończył 5 klas szkoły średniej w Szczebrzeszynie; wykształcenie duchowne otrzymał w Chełmie w 1831 roku. Prawosławie przyjął w 1875 roku; zmarł w 1878 roku.

Borsuk Bolesław

Wieloletni sołtys wsi Lipowiec (gm. Tereszpol), zmarł w 2008 roku.

Bractwo św. Anny

Utworzone zostało 8 maja 1598 roku przy kościele tarnogrodzkim z inicjatywy arcybiskupa lwowskiego Dymitra Solikowskiego za pozwoleniem biskupa przemyskiego. Celem działalności Bractwa... było umacnianie wiary członków oraz dbałość o ich morale.

Brandt Jan

Właściciel majątku Smoryń (powiat biłgorajski), z zamiłowania etnograf, z przekonania wielki patriota i społecznik. Podczas I wojny światowej zajmował się przemytem broni - gdy Rosjanie zbliżali się do Smorynia wysadził skład broni zlokalizowany w obrębie zabudowań na jego posesji. Jan Brandt jest autorem szkiców etnograficznych publikowanych na łamach miesięcznika geograficzno – etnograficznego "Wisła": "*Lud z okolic Smorynia w pow. Biłgoraj*" (Wisła 1903, t. XVII, s.511), "*Przemysł drobny w powiecie biłgorajskim*" (Wisła 1902, t. XVI, s.326).

budziarze"

Trochę złośliwe określenie używane w odniesieniu do mieszkańców wsi Zastawie k. Goraja, gdzie w okresie międzywojennym i w pierwszych latach po wyzwoleniu istniała bardzo licha (tzw. "budy") zabudowa. "Dopiero po wyzwoleniu zaczęli podpalać te budy i brać odszkodowanie by postawić przyzwoity dom" (relacja Tomasza Misy z Goraja). Być może (są to tylko domysły) mieszkańcy Zastawia w odniesieniu do gorajaków, trochę bogatszych, sytych używali nazwy "sutry", które to określenie funkcjonuje w Goraju do dziś. (*Tomasz Misa*)

Bukowina k/Biłgoraja

Wieś należąca do Akademii Zamojskiej, dochody czerpane tytułem opłat czynszowych przez miejscowych włościan, oraz dochody z dzierżawy miejscowej karczmy stanowiły uposażenie dla siedmiu profesorów zamojskich. Roczny dochód uzyskiwany przez akademię wynosił 1400 złotych – rektor Akademii razem z kwestorem "kontrolowali zarządzanie wsią i godzili spory gromadzkie".

Bukowa – miejscowość w pow. biłgorajskim, istniał tutaj założony na początku okupacji obóz pracy dla Żydów

Butler Antoni, hr.

Właściciel Radzięcina (pow. biłgorajski); lokował Frampol (Marek Butler fundował dla kościoła we Frampolu rokokowe ołtarze), oraz Białą Ładę.

Butler Franciszek

Właściciel dóbr Radzięcin (powiat biłgorajski), w roku 1705 założył wioskę Frampol – w roku 1735 uzyskała prawa miejskie.

Bzdziuch "Twardowski" Franciszek

(13. 07. 1906 – 26.02. 1979), skrzypek i założyciel orkiestry dętej (1951 rok) w Aleksandrowie (pow. biłgorajski). Pierwotny skład założonej przez niego orkiestry stanowili: Jan Bzdziuch (syn założyciela) – tenor, Grzegorz Bzdziuch (z Aleksandrowa III) – klarnet, Stanisław Nowak – klarnet, Tomasz Przytuła – trąbka, Jan Nizio – klarnet, Franciszek Muca – bębenek i trąbka, tenor, Jan Torba (Tarnowski) – tenor, Roman Przytuła – bębenek, Bronisław Sokal – trąbka, Adam Seroka – trąbka. Pierwszy występ orkiestry miał miejsce podczas Świąt Wielkanocnych 1954 roku.

C

"cebularze"

Lokalna nazwa stosowana na określenie mieszkańców Goraja, a to z tej racji iż w przeszłości (okres międzywojenny) wiele osób, głównie kobiet handlowało czosnkiem i cebulą. Od "cebularzy" wzięła swoją nazwę gazeta "Cebulanka" (czyli Lokalne Nowiny Gorajskiej Gminy, dwumiesięcznik Kółka Dziennikarskiego działającego przy Gminnym Ośrodku Kultury w Goraju), ukazująca się od maja 2009 roku pod red. Marty Miszczak, dyrektor Gminnego Ośrodka Kultury.

cech sitarski biłgorajski

Powstał na początku XVIII wieku, w roku 1720 biłgorajscy sitarze otrzymali przywilej nadany im przez Katarzynę Szczucką; kolejny dokument regulujący działalność cechu to "*Dekret dla cechu sitarskiego z 1746 roku*" (obszerna treść dekretu została opublikowana w XVIII tomie "Prac i Materiałów Etnograficznych", Wrocław 1961, s. 296 – 299). W roku 1827 (wg. informacji zebranych przez Jana Brandta) w Biłgoraju pracowało 343 sitarzy, w roku 1920 sitarze założyli stowarzyszenie pod nazwa "*Stowarzyszenie Wytwórców*

Sit w Biłgoraju" – pierwszym prezesem został Stanisław Znak.

Chyliczkowski Jan, ks.

(24. X. 1830 Warszawa – 3. VI. 1902 Brześć Kujawski). Ukończył Seminarium Duchowne i Akademię Duchowną w Warszawie. Święcenia kapłańskie otrzymał 27 maja 1854 roku, w latach 1855 – 1858 pełnił obowiązki katechety w II Gimnazjum Realnym w Warszawie.

Obecność ks. Jana Chyliczkowskiego na Zamojszczyźnie datuje się od roku 1859, został wówczas proboszczem parafii św. Bartłomieja Apostoła Goraju. Gdy wybuchło powstanie styczniowe ks. Jan nie pozostał obojętnym wobec rozgrywających się wydarzeń – w maju 1863 roku udzielił na swojej plebanii schronienia mjr. Waliszowi i kpt. Stępnickiemu ze sztabu płk. Marcina Borelowskiego, gdy przeprawiali się przez Goraj. Aresztowany i skazany za ten czyn przez najwyższe instancje sądu wojennego (Audytoriat Polowy) na karę śmierci ocalał dzięki łasce Namiestnika hr. Fiodora F. Berga (1790 – 1874, ostatni namiestnik carski w Królestwie Polskim), który z uwagi na młody wiek skazanego (ks. Chyliczkowski liczył wówczas 33 lata) zamienił wyrok na zsyłkę w głąb Syberii. W styczniu 1864 roku ks. Jan Chyliczkowski wywieziony został do Wołogdy, a następnie Krasnojarska. Na zesłaniu zbierał informacje, gromadził materiały etnograficzne o mieszkańcach krasnojarska i okolic, co zaowocowało wydaniem po powrocie do kraju interesującej pracy *"Syberia pod względem etnograficznym, administracyjnym, rolniczym i przemysłowo – handlowym"* (Włocławek 1898), ks. Jan jest także autorem *"Kazań pasyjnych"* (Warszawa 1890). Z zesłania ks. Chyliczkowski powrócił po 20 latach, nie mógł jednak na mocy decyzji władz zaborczych sprawować posługi kapłańskiej na terenie diecezji lubelskiej i warszawskiej wobec czego rozpoczął prace w diecezji kujawsko – kaliskiej). Zmarł w Brześciu Kujawskim.

"Coraz krótsza pamięć"

Tytuł wystawy zorganizowanej przez Muzeum Wsi Lubelskiej w 1987 roku w lubelskim salonie PP Desa przy Krakowskim przedmieściu 58 w Lublinie, na której prezentowano przedmioty codziennego użytku (opakowania po artykułach spożywczych, butelki, opakowania po artykułach aptecznych, opakowania po środkach czystości, artykuły piśmienne i papiernicze, szkło stołowe i galanterijne, fajans, porcelanę, meble, ubiory, judaika, obrazy i. t. p.). Wśród prezentowanych eksponatów z terenu Zamojszczyzny znalazły się: butelka szklana po alkoholu, sygnowana (skrót) "J. Oster", Zamość, gięte krzesło wyprodukowane w Fabryce WYROBÓW DRZEWNYCH W ZWIERZYŃCU, założonej przez Ordynację Zamoyską w 1884 roku, narzędzie stolarskie z Goraja (okres międzywojenny)

D

Depczyński Wincenty, ks.

(20. 03. 1905 Krasnystaw – 30. 01. 1979 Lublin). Ukończył Gimnazjum im. Władysława Jagiełły w Krasnymstawie, w roku 1929 Seminarium Duchowne w Lublinie. W roku 1950 uzyskał doktorat z prawa kanonicznego na katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w roku 1963 otrzymał godność szambelana papieskiego. Od 6 listopada 1951 roku – 10 lipca 1977 roku pełnił obowiązki dziekana i proboszcza parafii Tarnogród. Ks. Wincenty Depczyński jest ponadto autorem kilku prac, niektóre z nich, jak: "Historia parafii Tarnogród" ukazały się drukiem. Opracował ponadto: *"Historię parafii Krzeszów"*, *"Historię osady Krzeszów nad Sanem"*, *"Katalog kapłanów diecezjalnych i niediecezjalnych zmarłych w latach 1918 – 1978, którzy pracowali w diecezji lubelskiej"* oraz *"Martyrologium duchownych diecezji lubelskiej, zakonników oraz duchownych poza diecezjalnych nękanych w miejscach kaźni na terenie Lubelszczyzny w latach 1939 – 1945"*. W roku 1970 nakładem Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Tarnogrodzie ukazała się praca ks. Depczyńskiego *"Tarnogród 1567 – 1967. Monografia historyczno – gospodarcza"* stanowiąca cenny przyczynek do poznania dziejów Tarnogrodu (egzemplarz dostępny jest m. in. W Miejskiej Bibliotece Publicznej w Tarnogrodzie).

Domański Eugeniusz

(1913 – kwiecień /maj 1940), oficer Batalionu Korpusu Pogranicza "Ostróg". Jeniec Kozielska, zginął w Katyniu. Eugeniusz Domański pochodził z Korytkowa Dużego (pow. biłgorajski)

Dubiel Marianna

Rodem z Frampola, członek Zarządu Gminnego Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, członkini Armii Krajowej – w okresie okupacji pracowała jako sanitariuszka, po zakończeniu wojny w Ośrodku Zdrowia we Frampol

Dyle k/Biłgoraja

Wieś w powiecie biłgorajskim, w początkach XIX wieku istniał tutaj browar, którego roczna wartość produkcji wynosiła 4. 520 rubli. Ponadto we wsi funkcjonowała gorzelnia, wiatrak, piec, w którym wypalano wapno ok. 250 korcy tygodniowo. Podczas okupacji znajdował się tutaj mały obóz karnej pracy w kamieniołomach, zatrudniani Żydzi ginęli masowo.

Dziduch Jan (ur. 23. XI. 1893 Sól, pow. biłgorajski – zm. w Oświęcimiu). Żołnierz armii rosyjskiej, ułan I Pułku Ułanów Krechowickich. W 1918 roku wybrany został na wójta gminy Sól, w 1922 roku otrzymał mandat z listy Polskiego Stronnictwa Radykalnego. Od roku 1918 sprawował w swojej gminie funkcję wójta. W roku 1922 otrzymał mandat poselski z listy Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego (ChSR); w kwietniu 1925 roku został wiceprezesem Zarządu Naczelnego ChSR. Od roku 1931 należał do Stronnictwa Ludowego. Aresztowany podczas okupacji przez Niemców zmarł w Oświęcimiu.

E - F

"Echo Biłgorajskie"

Miesięcznik oświatowy – społeczny wydawany przez Powiatowy Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Biłgoraju. Czasopismo redagowane było przez Konrada Lindnera i Juliana Sobotę. "Echo..." drukowano w drukarni Sejmiku Powiatowego w Zamościu, od września 1928 roku przemianowano je na "Głos Zamojszczyzny".

frampolski ośrodek tkactwa

Za początek jego funkcjonowania uważa się rok 1773, kiedy we Frampolu rozpoczął swoją działalność cech tkaczy. Przedmiotem produkcji było: płótno lniane, obrusy, serwety; szczególnym uznaniem cieszyły się frampolskie obrusy; jak podawał na łamach "Tygodnika Zamojskiego" Krzysztof Czubara - płótno produkowano we Frampolu przez około 250 lat!

Frayman Moszko

Żyd tarnogrodzki, ok. 1823 roku władze miejskie odkupiły od niego grunt zlokalizowany nad strumykiem (od tarnogrodzkiego rynku prowadziła do niego nienazwana uliczka), na którym pobudowano dla potrzeb miasta bydłobójnię.

fundatorzy, budowniczy i projektanci obiektów sakralnych (kościóły i cerkwie) na terenie powiatu biłgorajskiego; tekst opracowany na podstawie pracy J. Niedźwiedzia "Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego", Zamość 2003

Abrek Andrzej – prof. Akademii Zamojskiej, w latach 1674 – 1765 wybudował w Bukowinie drewnianą kaplicę.

Błacha Adam – około 1903 roku wybudował w Dąbrowicy (pow. biłgorajski) małą, drewnianą kaplicę.

Dulewski Baltazar – w 1782 roku z jego fundacji wybudowano w Goraju murowany kościół.

Górka Stanisław – przed rokiem 1561 wybudował w Goraju drewniany kościół, który uległ zniszczeniu podczas pożaru miasta w 1561 roku.

Mańczykowscy Tobiasz i Dorota – w roku 1705 wystawili murowaną kaplicę przy kościele w Goraju.

Pawłowski Mateusz, ks. - w 1732 roku rozpoczął w Biłgoraju budowę kościoła (istnieje do dziś), jego dzieło dokończył w 1755 roku Eustachy Potocki.

Zienkiewicz Jan – w latach 1790-1793 wybudował cerkiew unicką w Biłgoraju.

Furmanek z Pochwatów Katarzyna

(12. IX. 1906 – 23. VIII. 1953), długoletnia nauczycielka w Teodorówce, pochowana na cmentarzu w Radzięcinie.

Fus Andrzej

W roku 1934 przy współudziale Tomasza Bulicza zorganizował we wsi Bukowina (gm. Biszczka, pow. Biłgoraj) oddział Stronnictwa Ludowego. Tajną prasę bukowińskim politykom dostarczali Michał Fus (pochodzący z Różańca) i Dubiel (pochodzący z Majdanu Siennickiego).

G

"Goraidos"

Utwór poetycki Sebastiana Klonowica poświęcony rodowi Gorajskich

Goraj

Dawna posiadłość Dymitra z Klecia, herbu "Korczak", która otrzymał z nadania Ludwika Węgierskiego (XIV w.). Od tej chwili podpisywał się jako "Dymitr z Goraja", a sam Goraj rządził się prawem magdeburskim i stał się ważnym (obok Kraśnika) punktem handlowym na obszarze południowo wschodniej Polski.

gorajska biblioteka parafialna

Istniała (co odnotowano w historii parafii) w czasach dawnej Rzeczypospolitej – jej księgozbiór zarówno w przeszłości jak i w wieku XX był raczej skromny.

gorajskie "Towarzystwo Wstrzemięźliwości"

Zorganizowane zostało w latach czterdziestych XIX wieku przez proboszcza Goraja – ks. Matraszka. Metody, jakie ks. Matraszek stosował celem powstrzymania włościan od picia alkoholu były nieco szokujące – kijem, gwałtem do tego napędzał aby parafianie przysięgali, że nigdy w swoim życiu wódki pić nie będą. Oskarżony przed władzami gubernialnymi, które natychmiast rozwiązały Towarzystwo... zaprzestał działalności.

Gorajski Adam

Syn Jana Gorajskiego i Anny z Osmólskich. Wczesną młodość spędził na dworze hetmana Jana Tarnowskiego, następnie służył w wojsku w randze rotmistrza. W latach 1579 – 1584 z bratem Piotrem podróżował poza granicami kraju; odwiedził Bazyleję, Wittenbergę. Aktywny działacz kalwiński, po roku 1575 został przywódcą kalwinów lubelskich (w jego kamienicy w Lublinie po roku 1570 zorganizowano lubelski zbor kalwiński). W roku 1581 otrzymał godność seniora dystryktu [lubelskiego kalwińskiego]. Po lokacji Biłgoraja zorganizował miejscowy zbor, następnie odebrał biłgorajskim katolikom kościół, gdzie założył nowy zbor. Przed rokiem 1595 z jego inicjatywy powstał kolejny zbor kalwiński, tym razem we wsi Rzeczyca. Adam Gorajski ożeniony był z Katarzyną ze Słupeckich, z małżeństwa tego urodziło się dwoje dzieci: Teofila (wydana za podkomorzego kijowskiego Samuela Hornostaja) oraz Zbigniew - odziedziczył po ojcu dobra we włości radzieckiej i miasto Biłgoraj. Adam Gorajski zmarł w 1602 roku.

Gorajski Zbigniew

Syna Adama i Katarzyny ze Słupeckich Gorajskich. W 1607 roku rozpoczął naukę w gimnazjum w Gdańsku, w roku 1613 przebywał na protestanckim uniwersytecie w Heidelbergu, w roku 1615 w Bazylei, z końcem 1616 roku w Lejdzie. Brał udział w wyprawie chocimskiej (1620 rok). Żonę - Teodorę Leszczyńską, c. Rafała wojewody bełskiego poślubił 26 lutego 1629 roku. 19 kwietnia 164(?) roku Adam Gorajski został mianowany kasztelanem chełmskim. Z małżeństwa z Teodorą urodziło się troje dzieci: Adam, Teodor (od jego imienia wzięła nazwę wieś Teodorówka, lokowana w XVII wieku) – obydwaj poświęcili się służbie wojskowej, oraz Rafał – stolnik lubelski.

gorajski zbor kalwiński

Zbor kalwiński w Goraju istniał w okresie przynależności miasta do rodziny Firlejów (pocz. XVII wieku); taka wzmiankę znajdujemy w *"Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich..."* pod red. Filipa Sulimierskiego (Warszawa 1881, t. II). Opiekunem gorajskich kalwinów był Jan Firlej, (ok. 1521 – 1574), marszałek wielki koronny, który oficjalnie pełnił rolę przywódcy i protektora kalwinów małopolskich.

Gorajski Aleksander h. Korczak

Syn Iwona vel Iwana (w Szczebrzeszynie zwano go "Iwonią") z Klecia, bratanek Dymitra z Goraja od którego otrzymał Goraj, zmarł w 1448 roku. W latach 1409 – 1411 brał udział w walkach z Krzyżakami; w bitwie pod Grunwaldem stał u boku takich rycerzy jak: Mszczuj ze Skrzynna h. Łabąż, Mikołaj Powąła z Taczowa. Ostatnie zachowane o Aleksandrze Gorajskim wiadomości pochodzą z 1448 roku – występował wówczas jako świadek przy sporządzaniu aktu sądowego we Lwowie.

Grabiński Andrzej

Pierwszy właściciel pobudowanej w 1810 roku zagrody sitarskiej przy ul. Nadstawnej 32 w Biłgoraju (obecnie muzeum biłgorajskich sitarzy). Poza budynkiem mieszkalnym w obejściu znajdują się: drewnutnia, dwukomorowy spichlerz, wozownia – wiata, budynek inwentarski (w przeszłości istniały jeszcze dwie obszerne stodoły, które nie zachowały się do dziś).

Grodzicka Zofia

Żona oficjalisty z folwarku w soli k. Biłgoraja, w latach 1911 – 1914 prowadziła (w pomieszczenia folwarcznych) tajne komplety z historii polskiej.

"groszówki"

Nazwa jaka stosowano w odniesieniu do ubogich dziewczyn z Biłgoraja i okolic, które przyjmowały się do pracy u biłgorajskich sitarzy – praktyka trwała sześć lat – przez pierwsze trzy pracowały za darmo, w okresie późniejszym "za każde utkane płócienko (spód sita) gospodyni wypłacała im jeden grosz...

"Guaria"

Pod taką nazwą figuruje w *"Atlasie I. A. Jabłonowskiego"* wydany w 1772 roku w Londynie zamek królewski Goraj (inaczej zwany Ładą).

Horosiewicz Michał

Nauczyciel w tarnogrodzkiej szkole unickiej, pracował w latach 1851 (?) - 1864, pobierał 60 rubli pensji.

język "w okrętkę"

Tak nazywali biłgorajscy sitarze swój zasób słów, którymi posługiwali się jeszcze w latach pięćdziesiątych XX wieku. Nazwa "w okrętkę" tłumaczy się jako język niezrozumiały, wyprowadzający w pole słuchaczy. Skład leksykalny "okrętkowego" języka wywodzi się z wielu krajów Europy do których docierali sitarze sprzedając swoje wyroby – Rumunia, Rosja, Włochy, Niemcy. Kilkanaście słów (30) z tego zapomnianego dziś języka zebrał i opublikował Michał Pękalski w XVIII tomie, cz. I "Prac i Materiałów Etnograficznych" (Wrocław 1961 s.281); oto kilka z nich: *wódka – parucha, złodziej – repik, paszport – motyl*.

józefowska drukarnia hebrajska

Założona została w 1820 roku w Józefowie przez rodzinę Waxów, w zakładzie zatrudniano ponad sto osób. Hebrajskie druki z Józefowa sprzedawano w Moskwie i Stambule, drukarnia funkcjonowała do roku 1860. Przyczyny upadku były dwie: konkurencja drukarzy warszawskich, oraz nałożona przez władze carskie cenzura; nie pomogła nawet pomoc ze strony Zarządu Dóbr Ordynacji Zamoyskiej.

Jurikwa Iwan

Komendant powiatowy (biłgorajski) policji ukraińskiej. Wspólnie z oddziałem policji ukraińskiej Włodzimierza Darmochwałą z Tarnogrodu → "**Siczowyje Stryki**" brał czynny udział w pacyfikacji wiosek: Potok Górny, Dąbrówka i Zagórki – Ukraińcy spalili wówczas 68 gospodarstw, zginęło 18 osób, w tym ks. Nowosad.

K

Kaczmarczyk Julian ps. "Lipa"

Jeden ze współorganizatorów "Straży Chłopskiej", która skupiała w swoich szeregach ludowców z powiatu biłgorajskiego, tarnobrzesckiego i niżawskiego. Kaczmarczyk dowodził oddziałem, który wszedł w 1944 roku w skład I brygady Armii Ludowej

Kaminer Max

Biłgorajski drukarz okresu międzywojennego; w jego drukarni tłoczono: ogłoszenia w języku polskim, anonse, biuletyny.

Kawa Szczepan

Mieszkaniec Długiego Kąta (pow. biłgorajski), działacz społeczny, współorganizator straży pożarnej w Długim Kącie - prowadził kronikę oddziału; odznaczony *Złotym Znakiem Związku OSP*.

Kowal Aniela

Współzałożycielka Zespołu Śpiewaczego w Rudzie Solskiej, mieszkała w Soli k. Biłgoraja. Zmarła w 2008 roku.

kozackie koszary

Wybudowane zostały w Biłgoraju w roku 1880 staraniem mieszczanina Jana Krzosa dla 13 pułku Kozaków dońskich. Plac pod zabudowę wydzierżawił Krzos od władz miejskich, za użytkowane budynki pobierał wysoki czynsz od władz rosyjskich; Kozacy przynosili także wysokie dochody właścicielom biłgorajskich restauracji i szynków.

Kozłow Grigorij

Strażnik komendy powiatowej w Biłgoraju, żył w latach 1834 – 1906, pochowany na cmentarzu w Biłgoraju.

Kronberg Nuta

Właścicielka drukarni hebrajskiej w Biłgoraju (okres międzywojenny), w której tłoczono dzieła wyłącznie o tematyce religijnej w języku hebrajskim przede wszystkim na eksport, "jak i pożytek krajowy" – biłgorajskie druki znane były na terenie całej Europy.

Krzaczek Stefan, ps. "Bruzda", "Gruda"

Nauczyciel z Tereszpoła, podporucznik. Pełnił obowiązki zastępcy komendanta Placówki Tereszpol. Jego wspomnienia z czasów okupacji opublikowane zostały w III tomie Wydawnictwa Materiałów do dziejów Zamojszczyzny do dziejów Zamojszczyzny w latach wojny 1939 – 1944 (Zamość 1946) (*relacja Romualda Kołodziejczyka*)

Kulpa Ludwik

Mieszkał w Józefowie (pow. biłgorajski). Żołnierz AK, sędzia sportowy i zasłużony działacz Ludowego Związku Sportowego na Lubelszczyźnie. Zajmował się boksem, pchnięciem kulą, podnoszeniem ciężarów. W 1959 roku zajął III miejsce w ogólnopolskim konkursie "Mister Polonia".

kultury archeologiczne występujące w obrębie Płaskowyżu Tarnogrodzkiego

Najstarsze znaleziska archeologiczne na terenie Płaskowyżu Tarnogrodzkiego (pod nazwą tą rozumiemy część Kotliny Sandomierskiej rozciągającej się na wschód od Sanu do krawędzi Roztocza, w obrębie której zlokalizowany jest Tarnogród i okoliczne miejscowości) pochodzą z IX tys. p. n. e, są to narzędzia krzemienne **kultury świderskiej** (paleolit schyłkowy – miejscowości: Pawlichy, wschodnia część Różańca (tzw. Jaminszczyzna)

- kultura wołyńsko – lubelskiej ceramiki malowanej (okolice Woli Różanieckiej)
- kultura amfor kulistych (okolice Różańca)
- kultura pucharów lejkatych (okolice Korchowa, Kolonia Bukowina Wschodnia, Kamionka)
- kultura trzciniecka (okolice Tarnogrodu, m. in. Księżpol)
- kultura łużycka (epoka brązu) – tereny położone pomiędzy Tarnogrodem a Wola Różaniecką

Kwiatkowski Maciej, ks.

Proboszcz parafii Radzięcin, 21 listopada 1852 roku dokonał aktu poświęcenia założonego cmentarza, co upamiętnia obelisk (Chrystus na krzyżu na wysokim postumencie) fundowany przez Macieja Kotylę. Ks. Kwiatkowski zmarł 17 października 1882 roku w wieku 82 lat, pochowany jest na cmentarzu w Radzięcinie.

L

ładowiska

Wyodrębnione miejsce w lasach, na polanach, gdzie partyzanci oczekiwali na zrzuty broni, amunicji, lekarstw, oficerów i instrukcji dalszych działań; samolotami przywożona także chorych i rannych. Organizacją ładowisk zajmowali się głównie partyzanci radzieccy, którzy pojawili się na terenach Zamojszczyzny z początkiem 1944 roku; szczególnie silne ugrupowanie istniało w powiecie biłgorajskim – zorganizowane przez nich ładowiska istniały na terenie gminy Łukowa i Aleksandrów.

Ledóchowski Stanisław

Podkomorzy krzemieniecki; 26 listopada 1715 roku stanął na czele konfederacji tarnogrodzkiej skierowanej przeciwko Augustowi II, który dążył do ograniczenia swobód szlacheckich. Po blisko rocznych utarczkach z królem konfederaci uzyskali wyłączność kierowania polityką, zmusili jednocześnie króla do wycofania wojsk saskich z terenu Polski.

Lewin Szmul Lejb

W okresie międzywojennym był właścicielem folwarku Smoryń, który w 1928 roku został rozparcelowany i część wsi Buczyn. W drugiej połowie XIX w. wydzielono z folwarku Smoryń nowy folwark Buczyn. Należał on do A. Kamińskiego. W 1905 r. folwark obejmował 98 ha oraz 5 domów z 27 mieszkańcami, został rozparcelowany przed I wojną światową. W 1921 r. Kolonia Buczyn liczyła 21 domów i 72 mieszkańców. Kolonia powstała przed 1905 r. W tym roku liczyła 12 domów i 72 mieszkańców.

Lipowiec

Wieś położona w administracyjnych granicach gminy Teresopol. Początkami sięga XIX wieku – wieś powstała w obrębie dóbr Ordynacji Zamoyskiej. W 1921 roku mieszkało tutaj 769 osób. W roku 1840 Lipowiec należał do unickiej parafii w Terespolu. Najdawniejsze dzieje wsi nie są dokładnie znane. Z relacji najstarszych mieszkańców (rozmowa przeprowadzona w październiku 2010 roku) - Anny z Koziarów Szeptuchowej Feliksy z Kurów Czajkowej i Jana Borsuka dowiadujemy się iż podczas działań I wojny światowej mieszkańcy wsi zostali wywiezieni do Rosji. Przebywała tam m. in. rodzina Koziarów – Rozalii i Wojciech zmarli w Rosji, do kraju powróciła 2 letnia Anna pod opieką starszej siostry Haliny. W Rosji przebywał także z rodzicami kilkuletni Leonard Kur.

W okresie międzywojennym w Lipowcu istniała szkoła powszechna (klasy I – IV), uczęszczali do niej m. in. Jan Borsuk, Michał Popko, Leon Sirko, Józef Małysz, Józef Borsuk, Tadeusz Kur, Jan Gnida, Adam Sirko, Józef Pacyk, Tadeusz Kalita, Stanisław Terejko, Feliksa Kur. Jan Mazur prowadził niewielki, wielobranżowy sklepik – "w torby by wszystko zabrał" (wyraził się na ten temat Jan Borsuk). We wsi byli Badacze Pisma Świętego - Pieczykolan Józef i jego syn Edward. Obecnie (stan na rok 2010) w Lipowcu mieszkają dwie "badaczki" Pisma Świętego – Feliksa z Kurów Czajkowa i Aniela Mielnik (gdy wstąpiły do ugrupowania religijnego duchowa opiekę sprawował nad nimi (...) Łazorczyk). Było także dwóch (z tego, co pamięta Jan Borsuk) dwóch prawosławnych – Konstanty Popko i (...) Duleba. W 1938 roku niektórzy z mieszkańców (m. in. rodzina Grelów (do dziś żyje we wsi najstarsza z nich Karolina z Grelów Grabowska (stan na rok 2009), Rugałów, Borsuków) otrzymali ziemię za serwitut, grunta te były zlokalizowane za tzw.

"Brodzką Górą" w administracyjnych granicach gminy Szczepleszyn – tam powstał Kolonia Lipowiec. Obecnie w Kolonii mieszka kilkanaście osób, zabudowań jest niewiele. Większość mieszkańców to ludzie starsi, już na emeryturze. Wioska się wyludnia.

Lipowiec został wysiedlony w okresie Wielkanocy 1943 roku. Początkowo przetrzymywano wszystkich w obozie przejściowym w Zamościu, następnie zostali wywiezieni na roboty do III rzeszy; poszczególne rodziny zostały rozwiezione po całym Niemczech. Jan Borsuk pracował w majątku pod adresem: *Austria Dolna, Osterburg, Post Grosirnik Niderdonau*. Wywieziony został do Niemiec z całą rodziną jako 18 letni chłopiec – jego matka Antonina z Antoników wywodziła się z Czarnegostoku. Męża jego siostry Katarzyny – Michała Olecha (z Gorajca) wywieźli Niemcy do Oświęcimia, gdzie zginął. Na robotach w Niemczech znalazła się także rodzina Czajków – Leonard z żoną Feliksa i dwojgiem małych dzieci - Czesławą i o dwa lata starszym Marianem (ur. w 1938 roku). *Pracowaliśmy w gospodarstwie* (wspomina Feliksa Czajka w październiku 2010 roku liczyła sobie 96 lat). *Mąż na polu, ja w obejściu przy krowach. Nasz gospodarz był w porównaniu z innymi dobrym Niemcem; tam urodziła nam się druga córka – Danusia*. Zofia Kur oraz aresztowany wcześniej Józef Kur – rodzice Feliksy z Kurów Czajkowej, a także Koziara Anna, początkowo Niemcy zostawili ją wraz z kilkoma młodymi dziewczynami do dojenia krów. Gdy przybyli wysiedleni z okolic Hrubieszowa chłopcy (na gospodarstwie Borsuków pracował niejaki Opiela) – Anna i jej koleżanki zostały wywiezione na roboty. W Lipowcu partyzantów nie było, do organizacji należeli jedynie dwaj młodzi ludzie – Józef Borsuk (został ranny w bitwie pod Osuchami, przeżył, po wyzwoleniu wyjechał do Gdańska) oraz Bolesław Głina, który zginął na froncie. Podczas wojny w Lipowcu Niemcy zabili dwie Żydówki – ktoś naskarżył, że są we wsi. Kobiety często przychodziły do rodziców Jana Borsuka, gdzie mogły się ogrzać i zjeść coś ciepłego. Po wyzwoleniu (ok. 1946 roku) zorganizowano we wsi oddział straży pożarnej. Prezesem został Jan Borsuk; pierwsi lipowieccy strażacy to: Sirko Tadeusz, Sirko Leon, Małysz Julian, Kapuśniak Stanisław, Gnida Jan, Gnida Marian. Strażacy postawili drewnianą remizę.. Istniał także sklep prowadzony przez małżeństwo Czajków. Funkcjonowała szkoła, w której przez jakiś czas pracował Mikołaj Berezowski z żoną (przeniesiony później do Gorajca). Wieloletnią nauczycielką w Lipowcu była także Danuta Kitowska.

(relacje Jan Borsuka, Feliksy z Kurów Czajkowej, Anny z Koziarów Szeptuchowej, Marii Lisowskiej)

lokacje Gorajskich

Prace osadnicze w okolicach Goraja (rodowej siedziby rodu Gorajskich nadanej w 1377 roku Dymitrowi z Klecia i jego bratu Iwoni przez Ludwika Węgierskiego) rozpoczął Adam Gorajski i jego bracia w II połowie XVI wieku, na południe od wsi Radzięcín i Wola Radzięcicka, po uprzednim wykarczowaniu puszczy (1578). Powstały wówczas wsie Rzeczyca i Kąty na lewym brzegu Polskiej Łady, oraz Sokołówka na prawym brzegu. Kolejno lokowane wsie to: Gromada, Dąbrowica, Oleandrów (od końca XVI wieku przemianowano nazwę na Sól).

M

Małek Jacek

Świątkarz, ur. ok. 1810 roku we wsi szewce k. Uścia i Bukowej – zm. 3. III. 1886 we wsi Uście. Wykonał wiele rzeźb, które zachowały się w dobrym stanie, m. in. u Jana Ciosmaka w Ciosmach przechowywany jest jego krucyfiks mając wysokość 28 cm.

Markiewicz Edward, ps. "Kalina", mjr

(6. VI. 1899 – 24. VI. 1944), komendant Obwodu Biłgorajskiego ZWZ – AK w okresie XI. 1941 – XII. 1942, inspektor Zamojskiego Inspektoratu AK w okresie XII. 1942 – VI. 1944. Dowódca zgrupowania partyzanckiego AK – BCh, poległ w bitwie pod Osuchami. Pochowany na cmentarzu w Zwierzyńcu.

Markiewicz Władysław, ps. "Skala", kpt.

Kwaternistrz Obwodu Biłgorajskiego ZWZ – AK, urodzony w listopadzie 1889 roku, zamordowany przez gestapo 9 września 1943 roku. Pochowany na cmentarzu w Zwierzyńcu.

"marysieczka"

Tak nazywały biłgorajskie kobiety krótki kaftan wyszywany różową włóczką, z białymi mankietami. Był nieco krótszy od algierki → algierka

Mazur Bolesław

(1928 – 2005), członek Batalionów Chłopskich, mieszkaniec Smorynia (powiat biłgorajski).

Mietlicki Maksymowicz Fiodor

Urzędnik biłgorajskiego urzędu skarbowego, zmarł 28 kwietnia 1906 roku, pochowany jest na cmentarzu w Biłgoraju.

"Miszka Tatar"

Zbiegły z niemieckiej niewoli oficer radziecki – jego prawdziwe nazwisko brzmiało Michaił Atamanow; dowodził oddziałem wchodzącym w skład Grupy Operacyjnej Gwardii Ludowej im. Tadeusza Kościuszki. Zginął podczas walki z oddziałem niemieckim pacyfikującym Józefów 1 czerwca 1943 roku.

N

najstarsi kapłani gorajscy

Parafię gorajską erygowano w 1379 roku, zarządzało nią wielu administratorów. Najstarsi z nich to: prawdopodobnie (co do końca nie zostało ustalone) ks. Wojciech Mazgaj – Okręglicki Jego działalność przypadła na lata 1582 – 1610, ks. Wawrzyniec Starnigiel (1610-1625), od roku 1589 pełnił funkcje rektora Akademii Zamojskiej. W roku 1609 przyjął święcenia kapłańskie otrzymując nominację na prałata i kustosza, w roku 1620 został infułatem zamojskim, ks. Jakub Skwarski (1625 – 1634) – jego staraniem utworzono w Akademii Zamojskiej (po roku 1647) katedrę prawa kanonicznego, ks. Paweł Nosiłowski (1634 – 1641), ks. Walenty Czerwieński (1641 – 1664), ks. Wojciech Zagórski (1664 – 1684), ks. Jan Różeński, kanonik zamojski, dziekan urzędowski, parafia gorajską zarządzał w latach 1684 – 1693, ks. Stanisław Dębski (1693 – 1695), ks. Walenty Walerian Tuszowski, kanonik i deputat łucki, scholastyk ołycki. Funkcje gorajskiego proboszcza pełnił w latach 1695 – 1705, ks. Maciej Pawłowicz (1705 – 1721), ks. Jan Kanty Niewieski (1721 – 1736) – obydwaj pełnili funkcje rektorów Akademii Zamojskiej, byli również kanonikami Kolegiaty Zamojskiej, ks. Jędrzej Misiewicz (1736 – 1740), ks. Józef Łukasiewicz (1740 – 1749), ks. Baltazar Dulewski – urząd plebana objął 11 lipca 1749 roku, dziekan infułat i scholastyk Kolegiaty Zamojskiej. Dzięki jego staraniom pobudowano w Goraju w latach 1779 – 1782 murowany kościół ks. Jan Ziomkowski – pracował w Goraju przez 27 lat, ks. Antoni Paschalski – 1828 rok, w rok później przeniósł się na własną prośbę do parafii Biała, ks. Kazimierz Matraszek (1829 – 1857).

nazwa Frampol

Nazwa Frampol wywodzi się od imienia jego założyciela – Franciszka Butlera. Z chwilą powstania Frampola (1705 rok) miejscowość pozostawała pod zarządem wójta, dopiero w roku 1773 sukcesor F. Butlera Jan Wisłocki ustanowił władzę municypalną oraz zatwierdził działalność cechów: tkackiego, szewskiego i garncarskiego. Prawa miejskie Frampola potwierdził przywilejem z dnia 1 grudnia 1789 roku Stanisław August. W roku 1870 Frampol przemianowany został na osadę. Do dzisiaj na określenie mieszkańców Frampola z racji znacznej ilości funkcjonujących przed laty warsztatów tkackich używane jest określenie "motki" (anonimowa relacja z Goraja).

nazwa miasta Biłgoraj

Istnieją dwie wersje co do znaczenia nazwy miasta: "Bił Goraj Tatarów", lub nazwa o charakterze topograficznym powstała przed założeniem miasta – "goraj", co oznacza miejsce górzyste, przedrostek "Bieł" (podany w dokumencie lokacyjnym) można tłumaczyć jako "biały", mógł być użyty celem odróżnienia nowo lokowanego miasta od istniejącego już od 1377 roku Goraja (podaję za Ryszardem Szczygłem. Dzieje Biłgoraja. 1985, s. 25).

nazwa Tarnogród

Nazwę miasta Tarnogród prawdopodobnie należy wywodzić od Stanisława Tarnowskiego, który zabiegał o jego lokację u króla Zygmunta Augusta. Miasto powstało na mocy przywileju lokacyjnego z maja 1567 wydanego przez króla na sejmie walnym w Piotrkowie. Tarnogród – "gród Tarnowskich" (moja luźna interpretacja – RSG)

Nierod Paweł

Gorajanin, były kanonier. Służbę wojskową odbywał w głębi Rosji. Po wywiązaniu się z wojskowego obowiązku zdecydował się na stałe osiedzić w Rosji. Do końca swoich dni mieszkał we Władykaukazie.

O

oddział im. M. Szczorsa

Dowodzony przez Wasyla Wołodina ps. "Wołodnia", brał udział w wielu bojowych działaniach na terenie Zamojszczyzny: wykoleił pociąg towarowy na linii Krasnobród – Zamość (27 marca 1943 roku), zaatakował kolumnę samochodów żandarmerii niemieckiej jadącej z Biłgoraja do Tereszpolu i udaremnił karną ekspedycję (28 marca 1943 roku), stoczył potyczkę z Niemcami pod Obroczą (24 kwietnia 1943 roku), zniszczył urządzenia kolejowe stacji Klemensów (2 maja 1943 roku).

"obiadek"

Tak w XIX wieku nazywano w Biłgoraju stypę pogrzebowa, oprócz osób biorących udział w uroczystościach pogrzebowych podejmowano także biednych – zastawiano dla nich stoły na podwórzu i obdzielano jałmużną.

obrońcy Józefowa

Na takie miano zasłużyli partyzanci z oddziałów Armii Krajowej: "Korsarza" (Hieronima Miąca), "Wara" (Włodzimierza Hascewicza), Batalionów Chłopskich: "Burzy" (Antoniego Wróbla) oraz oddziału Gwardii Ludowej dowodzonego przez legendarnego "Miskę Tatara" (Umera Achmałę Adamowa), który zginął w potyczce z Niemcami podczas obrony Józefowa 1 czerwca 1943 roku.

"odnowiony" statut cechowy

Dokument normujący podstawy organizacyjne cechu biłgorajskich sitarzy nadany przez Konstancję Marię Szczuczynę, starościankę wąwolnicką, dziedziczkę Biłgoraja. Zredagowany i spisany został w Kurowie dnia 20 czerwca 1730 roku; nazwa "odnowiony" wzięta się stąd, iż był to kolejny ze statutów nadanych biłgorajskim sitarzom.

organizacje społeczno – kulturalne w Goraju w okresie międzywojennym

Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej – powstało z inicjatywy instruktora Władysława Kostrzewy w lutym 1935 roku. Pracami stowarzyszenia kierował tymczasowy zarząd z prezesem Paulinem Józwiakowskim.

Związek Rezerwistów – Skupiał byłych żołnierzy legionów; w 1934 roku członkowie Związku zorganizowali przedstawienie amatorskie oraz zabawę taneczną.

Mizrahi – Oddział organizacji syjonistyczno – ortodoksyjnej, powstał w marcu 1933 roku z inicjatywy Szyi Hajtlera, liczył 15 członków. Skład zarządu stanowili: prezes – Jankiel Rozenzon (z zawodu handlarz, ortodoksa), sekretarz – Szyja Hajtler (handlarz, ortodoksa), skarbnik – Moszek Lejba (z zawodu był piekarzem, bezpartyjny). Gorajski oddział Mizrahi istniał zaledwie rok z racji małego zainteresowania tego rodzaju działalnością wśród społeczności żydowskiej. Mizrahi reaktywowano w 1935 roku.

Hechaluc Pionier – organizacja o charakterze kulturalnym, jej członkowie stawiali sobie za cel upamiętnianie działalności osób zasłużonych dla kultury żydowskiej. Jednym z takich przedsięwzięć było zorganizowanie przez tarnogrodzki oddział Hechaluc Pionier akademii ku czci zmarłego poety Brenera; organizowano także spotkania chanukowe. Hechaluc Hamezrak – siedziba stowarzyszenia znajdowała się przy ulicy Frampolskiej. Skład Zarządu stanowili: Lejba Zac (na co dzień wyjmował się jako furman, Aron Degen (krawiec, jego działalność stała pod znakiem zapytania, bowiem władze powiatowe biłgorajskie podejrzewały go o przynależność do Komunistycznej Partii Polski), Mordka Wajs (uczeń stolarski), Sruł Bromberg (uczeń krawiecki), Herszek Zysman (robotnik). W okresie międzywojennym istniało również w Goraju Koło Ligii Morskiej i Komunalnej, jego działalność odnotowano już w roku 1935 (brak jest konkretnych informacji odnośnie zakresu działań i składu osobowego)

ośrodki garncarstwa w powiecie biłgorajskim (do II połowy XX wieku)

Banachy – jednym z garncarzy był (...) Gonciarz; w tej miejscowości garncarze przestali uprawiać swoje rzemiosło przed I wojną światową.

Bidaczów Stary – prekursorem garncarstwa był osadnik z Galicji o nazwisku Welc. Za jego sprawa i przy wydatnej fachowej pomocy garncarstwo rozwijało się w Bidaczowie Starym dość szybko – jeszcze w latach 1939 – 1944 czynnie pracowało 15 garncarzy, w roku 1848 w Bidaczowie był tylko jeden garncarz.

Bidaczów Nowy – rozwój garncarstwa na terenie tej wsi datuje się od lat siedemdziesiątych XIX wieku – konkurencje dla miejscowych twórców stanowili starsi po fachu koledzy z Bidaczowa Starego. Wg. danych z roku 1961 we wsi pracowali trzej garncarze: Jan Dzido, Jan Welc, Franciszek Wilczak.

Biszcz – prawdopodobnie garncarstwo w Biszczy zapoczątkował garncarz z Ukrainy, który przeprowadził się do Biszczy ze wsi Budziarze.

Budziarze – znajomość garncarstwa do wsi przynieśli garncarze z Bidaczowa Nowego, pochodzenia ukraińskiego – ostatni z nich zakończył prace w roku 1930.

Bukowa – garncarstwem zajmowało się kilka osób, ostatnią ze znających sposób wytwarzania była kobieta, która już w roku 1948 nie zajmowała się czynnie garncarstwem z powodu złego stanu zdrowia.

Chmielek – początki garncarstwa w Chmielku sięgają roku 1925, przybył wówczas do wsi garncarz Franciszek Grab rodem z Bidaczowa; wywieziony przez Niemców na roboty zmarł.

Ciosmy – we wsi było dwóch braci garncarzy – po ich śmierci córka jednego (po mężu Futka) kontynuowała rodzinne tradycje. Obecnie ośrodek jest nieczynny.

Dereźnia – Zagrody – znany w powiecie biłgorajskim ośrodek garncarstwa, które rozwinęło się tutaj jeszcze w XVIII wieku. W roku 1912 podupadły zawód dźwignął przybyły z Bidaczowa Nowego Andrzej Czyż; jako

ostatni garnki toczył w roku 1946 Wawrzyniec Wlaz.

Frampol – frampolski ośrodek garncarstwa funkcjonował w od 1773 roku do początków XX wieku; przed I wojną światową we Frampolu pracowali tylko Z i B Głowa (ojciec z synem)

Goraj - dowodów na istnienie garncarstwa w Goraju dostarczają dokumenty: Mapa Poglądowa Królestwa Polskiego (w opracowaniu Wójcickiej) z roku 1885, Mapa cechów Lubelszczyzny opracowana przez M. Walewską na wystawę w Lublinie w 1956 roku.

Kolonia Sól – ośrodek garncarstwa funkcjonował w latach 1937 – 1946, pierwszym garncarzem był Kazimierz Koper z Bidaczowa Starego, który zamieszkał we wsi w roku 1937.

Krzyszów – początki garncarstwa sięgają połowy XVIII wieku, w pocz. XIX wieku w Krzeszowie pracowało sześciu garncarzy, w roku 1924 już tylko jeden – Józef Cieplichowicz, zmarł w 1930 roku.

Łazory – w pocz. XX wieku pracowało we wsi dwóch garncarzy – Lewkowicz i Lejman, obydwaj zmarli podczas I wojny światowej.

Sieraków – ośrodek funkcjonował do II połowy XIX wieku, ostatnim sierakowskim garncarzem był Gonciarz, zmarł przed II wojną światową.

Sól – ośrodek nieczynny, ostatni garncarz – Jan Bień zmarł w czasie II wojny światowej

Tarnogród – ośrodek garncarski w Tarnogrodzie przestał istnieć w XIX wieku.

Ujście – garncarstwem zajmowały się tylko kobiety, swoja działalność zakończyły w XIX wieku

Wola Dereźniańska – początki garncarstwa datują się od roku 1920, wtedy miejscowy handlarz ceramiką – Franciszek Kmieć namówił do osiedlenia się we wsi i zajęciem toceniem garnków Jana Bienia z Bidaczowa Nowego, który przyuczył innych do zawodu. W latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku w Woli Dereźniańskiej pracowali dwaj garncarze – Jan i Józef Kmieciowie.

Wólka Biska – w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku we wsi pracowali dwaj garncarze – Franciszek Welc i Andrzej Wróbel.

P

partyzanci z gminy Biszczka

opracowano na podstawie wspomnień Sebastiana Mirka z Bukowiny (rękopis wspomnień dostępny w Bibliotece Miejskiej w Tarnogrodzie)

imię i nazwisko	pseudonim	miejsowość z której pochodził	inne informacje
Józef Strzałka Andrzej Sztrangel	"Zagłoba"	Biszczka	
Deryło		Lipiny	
Pułapa		Zamch	
Józef Leśniak		Kolonia (miejsowość położona pomiędzy Bukowina a Biszczką)	w jego domu odbyło się spotkanie organizacyjne (1940)
Stanisław Malec (?) Piotr Szymanik		Luchów Górny	
Sebastian Łuszczek Sebastian Mirek Andrzej Szymanik Jan Koszel Roch Niedzielski Michał Klecha		Bukowina	młynarz kował żołnierz kampanii wrześniowej żołnierz kampanii wrześniowej brat sołtysa wsi Bukowina uczeń Seminarium w Leżajsku

Pejach Adolf

Urodzony w Biłgoraju w 1885 roku. Pracował jako szewc we Lwowie, Warszawie i rodzinnym Biłgoraju (lata 1901 – 1907, 1910 – 1914). W latach 1907 – 1910 służył w armii carskiej, w latach 1914 – 1918 w 138 Pułku Piechoty. Pełnił ponadto funkcję adiutanta w Niżniegorodzkim Gubernialnym Komisariacie Wojskowym (1918 – 1920). W okresie sierpień 1931 – sierpień 1938 członek wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii Bolszewików) – do dyspozycji Komitetu Centralnego tej partii pozostawał do roku 1944.

Pękalski Michał

Regionalista, jako jeden z pierwszych po zakończeniu działań wojennych rozpoczął gromadzenie zabytków archeologicznych z terenu Płaskowyżu Tarnogrodzkiego → **kultury archeologiczne występujące w obrębie Płaskowyżu Tarnogrodzkiego**. Zgromadzone są w zbiorach Muzeum Rzemiosł Ludowych w Biłgoraju. W roku 1957 na łamach " *Materiałów Starożytnych*" (t. 1, 2) zostało opublikowane jego opracowanie " *Znaleziska neolityczne z okolic miasta Biłgoraja*" .

Pintal Stanisław

Urodzony 10 kwietnia 1894 roku w Biłgoraju, ukończył II klasowa szkołę wiejską. Pełnił funkcję gońca kolejno w: Zwiemigorodce w guberni kijowskiej przed rokiem 1915, od roku 1915 w Izwójłowskim Zapasowym Pułku gwardii w Piotrogradzie. Po rewolucji lutowej uczestniczył jako przewodniczący Komitetu Żołnierskiego w rozbrajaniu kadetów w Piotrogradzie. Brał udział w zdobyciu centrali telefonicznej w Piotrogradzie. Z ważniejszych wydarzeń w życiu Stanisława Pintala należy odnotować: udział w II konferencji SDKPiL w Rosji (maj 1918), udział w I Zjeździe Komunistycznej Partii Rosji (KPR) (bolszewików), praca na stanowisku sekretarza komitetu KPR (b) w Mińsku od 1919 roku, praca na stanowisku zastępcy przewodniczącego Cz K- GPU (Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kонтrewolucją i Sabotażem) Białorusi w latach 1921 – 1923, praca na stanowisku zastępcy członka Centralnego biura KPR (b) w latach 1921 – 1924; był ponadto słuchaczem Wojskowej akademii Policji im. Żukowskiego w latach 1931 – 1935, odznaczony został orderem Czerwonego Sztandaru i bronią honorową. W 1937 roku padł ofiarą prowokacji, aresztowany 21 sierpnia tegoż roku doczekał się rehabilitacji w 1953 roku.

Piramowicz Jan

Pierwszy biłgorajski lekarz, osiedlił się w mieście w połowie XIX wieku; brak stosownego zaplecza medycznego w postaci apteki utrudniał w dużym stopniu leczenie – pierwsza apteka w Biłgoraju została otwarta dopiero w 1860 roku. W roku 1872 Jan Piramowicz został lekarzem powiatowym.

Pojasek Stanisław

(28. VIII. 1898 w miejscowości Święty Stanisław, pow. Halicz, zmarł 26. I. 1967 w Biłgoraju). Absolwent Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu im. j. Kazimierza we Lwowie. W roku 1928 uzyskał dyplom lekarza medycyny. Patriota, społecznik, znakomity chirurg i doskonały organizator. Położył ogromne zasługi dla rozwoju szpitala w Biłgoraju i służby medycznej na terenie powiatu biłgorajskiego.

powiat biłgorajski

Utworzony został w roku 1842, był jednym z dziesięciu powiatów przynależących administracyjnie do guberni lubelskiej – jego część składowa stanowił południowo – zachodni obszar powiatu zamojskiego. W 1866 roku jego obszar wynosił 2647 km², liczba mieszkańców (wg. danych z 1878 roku) wynosiła 80. 335. Na terenie powiatu zamieszkiwali: katolicy, unicy, Żydzi, prawosławni, protestanci, istniały 4 małe browary, 1 gorzelnia i 6 fabryk - doskonale rozwijało się sitarstwo → **rynki zbytu biłgorajskich sitarzy**. W 1878 roku na obszarze powiatu funkcjonowało 19 szkół podstawowych; administracyjnie powiat dzielił się na: miasto Biłgoraj, 3 osady miejskie (Józefów, Krzeszów i Tarnogród (Frampol i Goraj znalazły się w powiecie zamojskim), 14 gmin wiejskich: Aleksandrów, Babica, Biszczka, Krzeszowska - Huta, Książpol, Kocudza, Krzeszów, Łukowa, Majdan Sopocki, Potok Górny, Puszcza Solska, Sól, Tarnawatka i Różaniecka Wola. Po utworzeniu w 1912 roku guberni chełmskiej przyłączono do niej powiat biłgorajski. Po odzyskaniu niepodległości Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w 1919 roku przyjął ustawę o wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego - powiat biłgorajski stał się jednym z 19 powiatów województwa lubelskiego. 1 stycznia 1923 roku do powiatu biłgorajskiego włączono gminy Frampol i Goraj przynależące dotychczas do powiatu zamojskiego. 1 kwietnia 1927 roku zmieniono granice gmin wiejskich Sól, Aleksandrów i Puszcza Solska oraz rozszerzono granice miasta Biłgoraja (przyłączono doń wsie Bojary i Rożnówka z gminy Puszcza Solska). 1 kwietnia 1930 roku zniesiono gminę Goraj (włączono ją do gminy Frampol) i dokonano zmiany granic gmin wiejskich Frampol i Puszcza Solska rozporządzenie to cofnięto z dniem 29 lipca 1939 roku. W okresie okupacji niemieckiej (1939 - 1945) powiat biłgorajski wchodził w skład Generalnego Gubernatorstwa jako część dystryktu lubelskiego.

powiat tarnogrodzki

Jako jednostka administracyjna istniał bardzo krótko - 1810 -1842, obejmował miasta: Krzeszów, Frampol, Goraj, Janów i Biłgoraj, stolicą powiatu był Tarnogród. W 1842 powiat przemianowano na okręg. Na skutek reformy administracyjnej w Królestwie Polskim w roku 1866 zniesiono okręg tarnogrodzki (wraz z odebraniem praw miejskich Tarnogrodowi) a z południowo - zachodniej części powiatu zamojskiego utworzono powiat biłgorajski z siedzibą w Biłgoraju.

prasa biłgorajska okresu międzywojennego

W okresie międzywojennym w Biłgoraju ukazywały się następujące tytuły:

Gazeta Urzędowa Powiatu Biłgorajskiego - ukazywała się od roku 1919, dość krótko ze względu na brak

funduszy.

Gazeta Biłgorajska – pierwszy numer ukazał się 1 kwietnia 1921 roku, była organem urzędowym Wydziału Powiatowego sejmiku biłgorajskiego, ukazywała się w latach 1912 – 1922, redaktor – Konstanty Dąbrowski.

Trybuna – wydawca i redaktor Wacław Skakuj, wyszły tylko trzy numery, pismo niezależne.

Echo Biłgorajskie - ukazywało się od 1928 roku, redaktorzy Romuald Lindner i Julian Sobota. Miesięcznik społeczno – oświatowy; kolejne nazwy pisma: Głos Zamojszczyzny - kolportowany był na terenie powiatów: biłgorajskiego, zamojskiego i tomaszowskiego, w roku 1931 Głos... przemianowany został na kwartalnik pod nazwą Ognisko Zamojskie.

Ziemia Biłgorajska – ukazywała się od roku 1933

Nowe Życie - pismo Komitetu Dzielnicowego Komunistycznej Partii Polski, red. Naczelny Antoni Pierścionek, red. odpowiedzialny Marian mazur, autor artykułów zamieszczanych na łamach pisma.

program nauczania w szkole początkowej w Goraju w roku szkolnym 1968/1969

zakres tematyczny programu nauczania	ilość dzieci/przedział wiekowy	nazwisko i imię
program nauczania obejmował znajomość: modlitw i katechizmu czytania i pisania zdań po polsku i rosyjsku rozwiązywanie ćwiczeń arytmetycznych z użyciem czterech podstawowych działań opanowanie tabliczki mnożenia	32 dzieci w wieku od 7 – 15 lat, w tej liczbie dzieci liczące sobie kolejno:	
	6 lat (jedno dziecko)	Józefa Misówna
	7 lat (czworo dzieci)	Jaroszyńska Zuzanna, Głuszczyński Wojciech, Misa Jan, Mołdawski Feliks
	8 lat (dwoje dzieci)	Kuraśka Marianna, Misa Stanisław
	9 lat (troje dzieci)	Misa Łukasz, Franczak Stanisław, Bracha Wawrzyniec
	10 lat (pięcioro dzieci)	Mazurkówna Antonina, Rybicki Wincenty, Łukasik Franciszek, Mazurek Ignacy
	11 lat (sześcioro dzieci)	Kalinowska Franciszka, Kejko Józef, Bracha Antoni, Bracha Stanisław, Dziubanka Zuzanna, Sowa Antoni
	12 lat (pięcioro dzieci)	Gołębicka Jadwiga, Gora Jan, Łukasik Antoni, Omiotek Antoni, Omiotek Paweł
	13 lat (troje dzieci)	Kapica Józef, Kalinowski Franciszek,
	14 lat (jedno dziecko)	Misa Paweł
	15 lat (jedno dziecko)	Sowina Marianna

przywilej lokacyjny Biłgoraja

Wystawiony został w kancelarii króla Stefana Batorego we Lwowie 10 września 1578 roku, opieczętowany pieczęcią wielką koronną. Na mocy tegoż przywileju Adam Gorajski mógł założyć i zbudować "na nowym korzeniu miasto nazwane Biełgoraj" → **nazwa miasta Biłgoraj**

"Przykra Górka"

Lokalna nazwa pochodząca z okolic Smorynia (pow. biłgorajski), którą mieszkańcy wsi określają miejsce gdzie zlokalizowany jest cmentarz żołnierzy poległych podczas I wojny światowej. Według ustnych przekazów mieszkańców Smorynia (dane z lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia) przez dłuższy czas na

cmentarz przyjeżdżała na jeden z grobów rodzina z Krakowa. Cmentarz położony jest 800 m. na zachód od wsi, przy trasie od Smorynia do Frampola, poza zabudową, po lewej stronie tej trasy, obok lasu sosnowo – dębowego. Najprawdopodobniej cmentarz powstał po 1915 r., choć niewykluczone, że dopiero w 1918 roku po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Ma on układ prostokąta o powierzchni 3,5 ara, z symetrycznie rozlokowanymi mogiłami zbiorowymi. Na cmentarzu znajduje się 6 mogił zbiorowych, obwiedzonych betonowymi opaskami. Na mogiłach są metalowe krzyże z tabliczkami "żołnierz nieznan". Na mogile centralnej krzyż żelazny (do niedawna drewniany) upamiętniający założenie cmentarza. Na cmentarzu pochowani są żołnierze armii rosyjskiej i austriackiej polegli w czasie I wojny światowej. Cmentarz ogrodzony jest metalową siatką przy metalowych słupkach, na podmurowaniu. (*relacja ks. Juliana Brzezickiego z Trzęsin*)

R

"Radosne"

Uroczystość powitania biłgorajskich sitarzy powracających z dalekich wędrówek – miała miejsce podobnie jak pożegnanie ("Żałosne") przy figurze św. Jana Nepomucena na peryferiach miasta. Na powitanie wracających sitarzy żony przygotowywały obfity posiłek, na który (wg. relacji z lat osiemdziesiątych XIX wieku) składały się: zamorskie przysmaki, ruskie ryby, wino węgierskie, przeróżne bakalie – pośród tych pyszności zdecydowanie królował krupniczek – mieszanina miodu, wódki i korzeni.

Rejman (...)

Sekretarz gminy Biszczka aresztowany przez Niemców na skutek donosu policji ukraińskiej utworzonej przez okupanta w obręb gminy.

Roguska – Bartoszevska Janina, ps. "Nina"

(1921 - 1999), żona Konrada Bartoszevskiego "Wira", żołnierz AK, sanitariuszka. Współorganizowała szpital leśny (kryptonim 665) w Trzepietniaku k. Aleksandrowa. Po wyzwoleniu (lata sześćdziesiąte XX wieku) pracowała w Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Lublinie; m. in. z jej inicjatywy zorganizowano w Lublinie telefon zaufania. Pochowana jest na cmentarzu przy ul. Lipowej w Lublinie.

Romanowski Mieczysław

Adiutant płk. Marcina Borelowskiego "Lelewela", urodzony w 1843 roku w Żakowie na Pokuciu. Poeta, autor tragedii "*Popiel i Piast*", powieści poetyckiej "*Dziewczę z Sącza*" (Lwów 1861), rozpraw historycznych: "*O legionach polskich*" (1861) i nieukończonych "*Jakub Jasiński*". Gdy wybuchło powstanie styczniowe przedostał się do Królestwa by wziąć udział w walce - zginął pod Józefowem 24 kwietnia 1863 roku.

Romański Stanisław

W 1868 roku instalował w kościele parafialnym w Goraju 10 głosowe organy, które zostały umiejscowione na murowanym chórze wspartym na dwu filarach z lekko wysuniętą częścią środkową. Organy remontowano w 1927 i 1975 roku.

Rzeczniowska Waleria

Właścicielka (jedna z pierwszych) tarnogrodzkiej apteki (ok. 1900 roku) zlokalizowanej w rynku; dokładnej daty powstania apteki nie udało się ustalić.

"Rzeczpospolita Józefowska"

Nazwą tą podczas okupacji określano miasteczko Józefów wraz z okolicznymi wioskami, zlokalizowane na skraju dużych kompleksów leśnych w powiecie biłgorajskim, bowiem tutaj w sposób szczególny rozwinął się Ruch Oporu.

rynki zbytu biłgorajskich sitarzy

Eksport biłgorajskich sit datuje się od XVII – XVIII wieku, gotowe wyroby sprzedawane były na terenie Europy Zachodniej (Niemcy, Skandynawia), w krajach Orientu (Persja, Turcja). W okresie zaborów, gdy Biłgoraj znalazł się pod zaborem rosyjskim większość produkcji przeznaczana była do sprzedaży na terenie Rosji (Moskwa, Petersburg, Kijów, Odessa, Krym). Jak podaje autor informatora o muzeum biłgorajskich sitarzy (Zagrodzie Sitarzkiej) Jerzy Waszkiewicz, najdalej (co potwierdza zachowana dokumentacja) dotarły biłgorajskie wyroby do "dalekiej środkowoazjatyckiej Buchary".

S - Sz

Segelman Szaja

Dzierżawca dochodów propinacyjnych w Józefowie. Wnosił z tego tytułu roczne opłaty do kasy Ordynacji Zamojskiej w wysokości 510, a następnie 450 rubli.

"Siczowyje Stryłki"

Oddział nacjonalistów ukraińskich stacjonujących od 1941 roku w Tarnogrodzie. Obowiązki dowódcy pełnił Włodzimierz Darmochwała, stąd mieszkańcy Tarnogrodu nazywali ich "darmochwałcami" lub "gwardią Darmochwała". Ukraińcy sami nazywali siebie "Siczowyje Stryłki". Oddział liczył ok. 70 osób, umundurowany był na wzór SS, na furazerkach nosili odznaki w postaci trupich czaszek, na rękawach mundurów naszyte na czarnym tle litery SD (Sicherheitsdienst, służba bezpieczeństwa).

Smoryń

Wieś w powiecie biłgorajskim. Pierwszymi właścicielami Smorynia byli Skrzyccy - wiadomo, że w roku 1885 roku funkcjonował browar, w którym do produkcji piwa używano chmielu – kupowano go w kraju, lub sprowadzano zza granicy. Wytwarzane tutaj piwo kupowali m. in. Stafiszowie, którzy prowadzili sklep w Gorajcu. Kolejnym właścicielem wsi został Jan Brandt. Brandt często przyjeżdżał do Mokregolipia, gdzie na folwarku ordynackim dzierżawionym przez Konstantego Świdzkiego odbywały się narady włościan – członków PPS – u z okolicznych wsi. Podczas I wojny światowej wraz z przyjaciółmi zajmował się przemytem broni, którą ukrywano w starym magazynie po piwie; gdy do Smorynia zbliżali się Rosjanie cały skład wysadzono w powietrze. Po śmierci Brandta jego majątek odkupiła wraz z zabytkowym dworkiem rodzina Makowskich. Żona Makowskiego, Honorata została podczas II wojny zamordowana przez grasujących w okolicy bandytów, prawdopodobnie została zgwałcona i rozstrzelana – jej grób znajduje się na cmentarzu w Trzęsinach. Dworek zachował resztki dawnej świetności – znajduje się w nim duża bawialnia, kuchnia, kilka pokoi. Piece kaflowe z cegły zdobionej ciekawym ornamentem; duża weranda z kolumnami (stan na lata siedemdziesiąte XX wieku). W miejscu dzisiejszej szkoły znajdowały się czworaki.

Sokołówka – losy mieszkańców wsi

Najstarsze wzmianki o Sokołówce pochodzą z połowy XVI wieku. Do jej powstania przyczyniła się rodzina Gorajskich – w obrębie ich dóbr wieś pozostawała do roku 1665. U schyłku XIX wieku we wsi (zresztą obecnie też niewielkiej) znajdowało się 27 domów, w tej liczbie 24 włościańskie, 234 mieszkańców, w tym 226 katolików i 8 prawosławnych. Funkcjonował browar przynoszący rocznie 1200 rubli dochodu. Według danych z okresu międzywojennego we wsi był także młyn.

W okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej mieszkańcy Sokołówki, głównie młode kobiety wyjeżdżały w celach zarobkowych za granicę, jedną z nich była Rozalia Miksza. Na terenie Niemiec, gdzie pracowała wespół z mieszkankami wsi Gorajec urodził się jej syn – Bronisław. Gdy Rozalia zmarła (nie znam przyczyny jej zgonu) chłopca przywiezły do kraju gorajeckie kobiety. Wychowywał się przy rodzinie, gdy dorósł pracował jako parobek, m. in u gospodarza Kruszyńskiego w Czarnymstoku, tutaj zaprzyjaźnił się z kuzynem – Feliksem Smoter, synem swej ciotki Marianny z Mikszów Smotrowej. W czasie okupacji, albo tuż po wyzwoleniu Bronisław wyjechał na Zachód, później dostał się do Australii, gdzie założył rodzinę i zamieszkał do końca swoich dni. W latach siedemdziesiątych ubiegłego przyjechał w rodzinne strony – był również w Czarnymstoku. Niektórzy z mieszkańców wsi zajmowali się drobnym handlem, jedną z takich osób był Wincenty Miksza. Wincenty jeździł swoim koniem i furmanką do Zwierzyńca skąd przywoził w beczkach piwo do szynku we Frampolu prowadzonego przez miejscowego Żyda.

We wsi była szkoła, nauczycielka tutaj pracująca to (...) Miazgowa – szkoła mieściła się w domu Chołoty, w Sokołówce pracowała tylko przez rok, później do wsi przyjechała (...) Gładyszowa. Wcześniej (przed rokiem 1937) pracował (...). Mazurek. Szkoła funkcjonowała również w czasie okupacji. Po wyzwoleniu przeniesiono szkole do budynku gminnego.

W pierwszych dniach wojny przy remizie w Sokołówce stacjonowało wojsko - żołnierze obawiali się niemieckich nalotów dlatego wybrali Sokołówkę, a nie Frampol. Przez wioskę przemieszczało się wielu uciekinierów – jeden z wojskowych, major wychodził na szosę i tych uciekinierów, szczególnie policjantów ścigali jego żołnierze. Do tej jednostki stacjonującej przy remizie wstąpił wcześniej Mazurek (rodem z Frampola), wstąpił też jeden z mieszkańców wsi – Andrzej Bielak. Walczyli pod Biłgorajem, Bielak został ranny pod Bidaczowem. Opiekowała się nim młoda dziewczyna, później przyprowadził ja do domu, do Sokołówki, ożenił się z nią...

W czasie wojny kilku chłopów zabrali Niemcy do obozu w Zwierzyńcu, m. in. Kazimierza, Leona i Andrzeja Futymów. Niemcy wystali z obozu delegata do wsi, aby do zatrzymanych w Zwierzyńcu dołączyły ich rodziny. Niektórzy pojechali, jak Stecowa do męża z dziećmi. Rozwieźli ich później gdzieś po wioskach, już do Niemiec nie wystali. Część rodzin pracowała pod Zamościem w Janowicach. Tam było gospodarstwo rolne. Z tych Janowic to niektórzy jakoś się wykupywali i po kryjomu wracali do domu. Żydzi byli w Sokołówce, jeden z nich o nazwisku Sontag posiadał sklep? W 1942 roku Niemcy zaczęli ściągać wszystkich Żydów z okolicznych wsi do Frampola. To było 2 listopada – Niemcy zrobili akcję, zabierali żydowskie rodziny do Bełżca. Z Sokołówki dostał się do niemieckiej niewoli Tadeusz Miksza. Był w lagrach, bo nie podpisał jakiegoś zobowiązania i nie pracował u Bauera. Dostał się do Anglii. Był w wojsku Andersa. Jak wrócił w 1945 roku, to było gdzieś na Wielkanoc, niektórzy z "czerwonych" wołali za nim "andersiak", "andersiak"... Szczególnie dokuczał mu Józef Odrzywolski, on pracował w Gminie. Nie bardzo się obydwaj z Mikszą znosili.

(Marian Tarka, Regina Smoter Grzeszkiewicz)

Spalony Waclaw ps. "Słoma"

Pierwszy organizator konspiracji w Biłgoraju i pierwszy komendant Służby Zwycięstwu Polsce, a następnie Związku Walki Zbrojnej, syn byłego carskiego zesłańca, zginął w Oświęcimiu 1941 roku. Społeczeństwo Biłgoraja oddało mu hołd poświęcając płaskorzeźbę na pomniku zlokalizowanym w parku "Solidarności" przy ulicy T. Kościuszki.

stary cmentarz biłgorajski

Zlokalizowany przy ul. Lubelskiej w Biłgoraju, założony został w XVIII wieku, pochówków dokonywano do końca XIX wieku. Formalne zamknięcie obiektu miało miejsce w 1959 roku. Na cmentarzu znajdują się pochówki sitarzy biłgorajskich, fundatorów figury św. Jana Nepomucena przy ul. Zamojskiej, spoczywają tutaj wybitni mieszczaństwo biłgorajscy, m. in. Malewscy, Grabińscy. W roku 2003 rozpoczął się remont cmentarza, na którym wydzielone zostaną miejsca na ossarium (pochówki szczątków odkopanych podczas remontu) lapidarium – tutaj zostaną zgromadzone wszystkie zniszczone pomniki oraz kolumbarium, gdzie będą składane urny z prochami zmarłych po kremacji.

Stronnictwo Ludowe (Tarnogród)

Utworzone zostało 15 marca 1931 roku z połączenia Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) "Wyzwolenie", PSL "Piast" i Stronnictwa Chłopskiego; Stronnictwo liczyło 150 osób. Do najaktywniejszych członków zaliczyć należy: prezesa Jakuba Larwę, Andrzeja Grucę, Jana Fedora, Michała Magocha, Jana Mazura, Michała Mulawę, Antoniego Lisa, Franciszka Osucha i Jana Szymaniuka. Członkowie tarnogrodzkiego Stronnictwa Ludowego w 1937 roku uczestniczyli w strajku chłopskim zorganizowanym na terenie Majdanu Sieniawskiego

Stutzpunkte

Punkty pomocnicze niemieckich urzędów pracy (Arbeitsamtów), powstały w okresie styczeń – marzec 1941 roku. Organizacyjnie podlegały zamojskiemu oddziałowi pracy utworzonemu w 1940 roku w Biłgoraju. Stutzpunkte znajdowały się w: Szczepieszynie, Krzeszowie, Zwierzyńcu i Tarnogrodzie.

"Szatan w Goraju"

Powieść Isaaca Bashevisa Singera, napisana w 1933 roku, traktuje o żydowskich mieszkańcach Goraju w okresie powstania Chmielnickiego (1648), kiedy podczas pogromu straciło życie ok. 30 % miejscowej ludności żydowskiej.

Szozda Waclaw, plut.

(26 listopada 1911 – data śmierci nieznana). Urodzony w Biłgoraju, jego rodzicami byli Aniela z Brzezińskich i Władysław Szozda. Waclaw ukończył Uniwersytet im. Jana Kazimierza we Lwowie. Uczestniczył w wojnie obronnej 1939 roku, prawdopodobnie zamordowany został przez Rosjan

Szubiak Klemens

Urodził się 10 października 1892 roku w Biłgoraju, studiował w instytucie Chemiczno – Farmaceutycznym w Sewastopolu. W latach 1915 – 1918 żołnierz w armii rosyjskiej; w okresie 1917 – 1918 członek Komitetu Wykonawczego Piotrogradzkiego Związku Farmaceutów Wojskowych – kierował apteką nr 197 w Piotrogradzie. Od września 1919 roku członek Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), następnie zastępca komisarza Wojskowego Szpitala Klinicznego Akademii Medycznej (Piotrogród, do roku 1922).

Szymański Stanisław, inż

Nadleśniczy w nadleśnictwie tereszpolskim, położył duże zasługi w latach trzydziestych ubiegłego wieku w pozyskiwaniu żywicy; pierwsze próby jej pozyskiwania przeprowadzono w 1935 roku na obszarze 5. 81 ha lasów ordynackich - średnio otrzymano 430 kg żywicy z 1 ha lasu.

T

tajna oświata (Biłgoraj)

Rozwijała się w Biłgoraju w okresie zaborów, w roku 1869 nauczaniem języka polskiego zajmowali się: mieszkanka Biłgoraja, Stępniowa oraz 14 letni chłopiec Marcin Iwańczyk. W początkach XX wieku tajne komplety z historii Polski prowadziła Dygulska (matka sekretarza Sądu Pokoju) w swoim domu przy ul. Nadstawnej. Na zajęcia uczęszczało kilkoro dzieci, m. in. Jan Markiewicz, Roman Dudziński, Stanisław Skowierzak, Jan Michalski, Kazimierz Węgrzyn.

tarnogrodzka szkoła parafialna

Istniała już przed rokiem 1629. Podczas pożaru miasta w 1629 roku budynek szkoły wraz z kościołem i

zabudowaniami plebańskimi uległ zniszczeniu, odbudowany został w latach trzydziestych XVII wieku. W roku 1744 placówkę wizytował biskup Sierakowski. Bakalarzami w tarnogrodzkiej szkole byli m. in. Piotr Giszowski (1628), Jakub Michał Buczyński, który celem podniesienia swoich kwalifikacji zapisał się w 1710 roku do klasy retoryki Akademii Zamojskiej; jego nazwisko figuruje w "Albumie studentów Akademii Zamojskiej 1595 – 1781" przechowywanym w zbiorach Archiwum państwowego w Lublinie (nazwa zespołu akt Trybunał Zamojski, sygn. 6, s. 278). Program nauczania w tarnogrodzkiej szkole parafialnej (podobnie jak w innych tego typu placówkach na terenie całego kraju) określany był przez synody diecezjalne. Priorytetem była nauka religii, znajomości ewangelii, żywotów świętych, ale uczono także czytania, pisania, deklinacji, koniugacji oraz, co było istotną sprawą języka łacińskiego.

tarnogrodzkie bractwa religijne

Najwcześniejsze bractwo religijne pod nazwą "Bractwo Świętej Anny" powstało w Tarnogrodzie w XVI wieku. W okresie międzywojennym na jego potrzeby, a także na potrzeby istniejących tzw. "Kótek Żywego Różańca" wydawano czasopisma: "Kółko Różańcowe" oraz "Róża Duchowna" – obydwa ukazywały się do 1948 roku.

Tereszpol

Wieś gminna w powiecie biłgorajskim. W obrębie granic administracyjnych gminy Tereszpol zlokalizowane są wsie: Tereszpol Zorenda, Tereszpol Kukielki, Tereszpol Zygmunty, Zahart, Lipowiec, Bukownica, Szozdy, Panasówka. Tereszpol założony został ok. 1690 roku na obszarze dóbr Ordynacji Zamoyskiej – nazwa pochodzi od imienia Teresy Potockiej (województwo braclawskie, wdowa po Janie Gnińskim wojewodzie pomorskim), żony ordynata Tomasza Józefa Zamoyskiego. Naturalne bogactwo wsi i okolic stanowią lasy, dlatego już w II połowie XVIII wieku istniał tutaj tartak ordynacki, w roku 1800 odnotowano 2 folwarki, 6 młynów, w tym trzy na rzece Ratnicy, 1 folusz, 3 austerie, co świadczy o obecności na tych terenach ludności żydowskiej, 6 karczem i 1 tartak. Wiadomo, że w 1795 roku w Tereszpolu znajdowała się drewniana cerkiew parafialna p. w. św. Praksedy (unicka wówczas parafia Tereszpol znajdowała się w obrębie dekanatu szczebrzeszyńskiego, w jej skład – dane z roku 1840 wchodziły wsie: Tereszpol, Hedwiżyn, Bukownica, Szozdy, Sochy, Czarnostok, Trzęsiny i Lipowiec). W roku 1851 w miejsce drewnianej wzniesiono cerkiew murowaną. W roku 1919 biskup lubelski Marian Fulman erygował parafię rzymsko-katolicką, na kościół zaadoptowano byłą cerkiew. W okresie międzywojennym Tereszpol był całkowicie drewniana wioską – zabudowania były kryte słomą, przez środek wioski biegła droga wykładana tłuczonym kamieniem pochodzącym głównie z Tereszpolu Kukielki. Funkcjonowało kilka sklepów, największy prowadzony był przez Skubisza, znajdował się nieopodal tartaku – "tutaj głównie koncentrował się wiejski handel, tam się szło po naftę, smarówkę do wozu. Pieczywo kupowało się też, chociaż nie w takich ilościach jak teraz" – W miejscowej szkole obowiązki kierownika pełnił (...) Zielonka, w 1938 roku miał zorganizować wycieczkę do Lwowa, nic jednak z tego nie wyszło. Zajęcia lekcyjne odbywały się w domach prywatnych, m. in. u Skóry, Kapuśniaka. Nauczyciele to: Łętowski, także pełnił obowiązki kierownika szkoły, Kusyk (kierownik), Kuźmianka, Kusykowa, Grudzińska (?). Było sześć klas, a kto chciał się jeszcze dalej uczyć, to chodził przez dwa lata do szóstej klasy. Przy szkole znajdowała się biblioteka dla dzieci. We wsi były dwa tartaki, jeden jeszcze z czasów ordynackich, właścicielem którego był Michał (?) Wolanin, drugim zarządzał wasąg, później Kościk – ten tartak, który obecnie funkcjonuje w Tereszpolu powstał już po wojnie. Przed wojną powstała Straż Pożarna, strażacy posiadali jakiś sprzęt, istniał Dom Strażaka i prężnie działająca przy oddziale orkiestra. Gazety jako takie nie były we wsi kolportowane. Obowiązki wójta w przedwojennym Tereszpolu pełnił Szuper. Podczas okupacji Tereszpol nie był wysiedlany. 17 września 1939 roku Niemcy zbombardowali wioskę, zginęło wówczas 13 osób, w tym 3 letnia Irena Litwin, która prawdopodobnie zmarła ze strachu. Zginął także 16 letni Antoś Wasąg. Inne osoby z Tereszpolu, które zginęły podczas okupacji to:

imię i nazwisko	wiek	data śmierci, miejscowość
Jerzy Łasiewicki	16 lat	zginął 3 lipca 1943 roku
Bronisława Żołdak	25	1 czerwiec 1943 roku
Franciszek Żołdak	33	1 czerwca 1943 roku, Sochy
Adam Grela	28	zginął podczas bombardowania Tereszpolu 17 września 1939 roku
Piotr Bury		zastrzelony przez Niemców w 1939 roku
Antoni Cielica	19	1939
Bronisława Pieczykolan	18 lat	zginęła podczas bombardowania Tereszpolu 17 września 1939 roku
Weronika Marzec	21 lat	zginęła tragicznie 14 kwietnia 1944 roku

Wielokrotnie podczas okupacji Niemcy robili w Tereszpolu obławy, kilkakrotnie udało się uniknąć wywiezienia Edwardowi Litwin. Do Batalionów Chłopskich należeli m. in. Stefan i Piotr Litwinowie oraz ich szwagier także o nazwisku Litwin. Piotr i Stefan podczas jednej z obław zostali zabrani przez Gestapo. Zanim odtransportowano ich na Majdanek Niemcy zaprowadzili Stefana do miejsca gdzie była ukryta broń – musiał podać dokładną lokalizację, został przy tym zбитy do nieprzytomności – syn Edward po ubraniu rozpoznał zmasakrowanego ojca. 8 kwietnia 1944 roku rozstrzelano ich na Majdanku. Po tym incydencie okazało się iż z Majdanku wrócili dwie osoby – Niemcy nikogo stamtąd nie wypuszczali, a więc wiadomym było, że to właśnie oni zdradzili. Gdy Stefan Litwin przebywał na Majdanku jego żona Ewa z Wasągów Litwin w jakiś sposób dotarła do Lublina i wtedy podał on gryps, dzięki czemu wiadomym się stało dla pozostałych członków Organizacji kto zdradził. Wyrok na jednym z nich, Górskim, został wykonany przez tereszpolskich partyzantów, razem z oskarżonym zginęła jego żona, ponieważ odgrażała, że pójdzie gdzie trzeba...

Po wyzwoleniu w Tereszpolu utworzono posterunek Milicji Obywatelskiej – jednym z milicjantów (1946 rok) został Edward Litwin. Krótko był w milicji, bowiem w 1949 roku w tajemnicy przed przełożonymi wziął w Milanowie (pow. parczewski) ślub kościelny. Ktoś usłużny doniósł. Trzeba było pożegnać się milicją... Staraniem Edwarda Litwina sporządzona została **Księga Pomordowanych z terenu gminy Tereszpol**. Dokument dostępny jest w Urzędzie Gminy w Tereszpolu. (relacje *Elżbiety Litwin, Edwarda Litwin, Michała Kamińskiego, Romana Skóry*)

tereszpolska parafia unicka

Informacje o istnieniu unickiej cerkwi w Tereszpolu pochodzą z pocz. XVIII wieku – w 1759 roku istniała we wsi drewniana świątynia pw. św. Praksedy; Tereszpol znajdował się w dekanacie szczebrzeskim. W skład tereszpolskiej parafii unickiej wchodziły miejscowości: Tereszpol, Hedwiżyn, Bukownica, Szozdy, Sochy, Czarnystok. Cerkiew w Trzęsinach istniała przed rokiem 1875 (przy cerkwi znajdowała się jednoletnia szkoła cerkiewna), rozebrano ją pod koniec XIX wieku.

Towarzystwo Pomocy Przeciw Nędzy Wyjątkowej

Funkcjonowało w Biłgoraju w okresie międzywojennym – założone zostało przez miejscową ludność żydowską. Nazwa wskazuje jak bardzo dużo musiało być w żydowskiej społeczności tych, którzy egzystowali w wyjątkowo trudnych warunkach – przypomnijmy w początkach XX wieku miasto zamieszkiwało ponad 3500 Żydów. Budynek Towarzystwa... nie zachował się do dziś.

Towarzystwo Szkolne (józefowskie)

Powstało w 1818 roku w Józefowie, celem jego działalności było utworzenie szkoły elementarnej; pracował w niej jeden nauczyciel.

twórcy ludowi z powiatu biłgorajskiego

Ich lista zweryfikowana przez Ministerstwo Kultury i sztuki dostępna jest w zbiorach Muzeum Lubelskiego O/Etnografii, gdzie przechowywane są również ankiety twórców ludowych.

Bołociuch Ewa – pisankarstwo (Tereszpol – Kukielki)

Czyżo Michał i Dzido Józef - garncarstwo, tworzyli na przełomie XIX/XX wieku (Bidaczów Nowy)

Gura Aniela (1919 – 2005) - Aleksandrów

Ferenic Agata (Lipiny Dolne) i Figiel Katarzyna (Pszczelne?) - tkactwo, strój ludowy, tworzyły na przełomie XIX/XX wieku

Gębicz Tadeusz - plastyka obrzędowa (Radzięcín)

Iwańczyk Aleksandra - rzeźba (Korytków Duży)

Kleban Agnieszka - plastyka obrzędowa, pisanki (Tereszpol Kukielki) - w ankiecie twórczyni zapisano: " pisanki twórczyni bardzo się podobały, toteż zamawiała je cała wieś".

Kmieć Antoni - garncarstwo, ceramika (Wola Dereźniańska)

Koper Kazimierz - garncarstwo (Sól k/Biłgoraja)

Korczul Rozalia - tkactwo, strój ludowy (Kocudza)

Kryga Maria - malarstwo (Budziarze)

Lewkowiczowie - Franciszek, Józef, Kazimierz - garncarstwo i ceramika (Bidaczów Stary)

Lewkowicz Anastazja - tworzyła na przełomie XIX/XX wieku - tkactwo i strój ludowy (Bidaczów Nowy)

Malec Stanisław - meble (Andrzejówka)

Markowicz Wojciech - plecionkarstwo (Bidaczów Nowy)

Marzec Józef - rzeźba (Dąbrowica) - zdobył II Nagrodę w temacie rzeźba, jego wytwory znajdują się w Muzeum Regionalnym w Biłgoraju, Muzeum Okręgowym w Lublinie. Urodził się 24 czerwca 1906 roku.

Kłodnicka Władysława – pisanki, pająki z pisaneek, różgi weselne (Korytków Duży)

Kosiński Edward – garncarstwo i ceramika (Józefów)

Madejski Feliks, Madejski Józef, Madejski Kazimierz – garncarstwo (Józefów)

Pawelec (...) - meble, przełom XIX/XX wieku

Pieczajka J. - rzeźba, XIX/XX wiek (Lewki?)
Pudełkiewicz Stanisława – malarstwo (Podolszynka Plebańska)
Rozmiarkowska Stanisława – pisankarstwo (Tereszpol – Kukielki)
Sokaj Aleksander – plecionkarstwo (Hucisko)
Siek Andrzej (1887 – 1975) – rzeźbiarz – "samouk, nie uczestniczył w amatorskim ruchu artystycznym, wykonywał płaskorzeźby do kościołów o tematyce sakralnej lub pełne rzeźby o tematyce świeckiej." Zdobył III Nagrodę w Konkursie Sztuka Ludowa w 25 – leciu PRL.
Surmanowicz Antoni – meble (Sól)
Szyper Marian – meble (Sól)
Syrmacz Józef – meble, XIX/XX wiek (Aleksandrów)
Tyszek Wanda – malarstwo (Gózd Lipiński) – jej prace znajdują się w: Muzeum Okręgowym w Lublinie, Muzeum Etnograficznym w Warszawie. Uzyskała II Nagrodę w Konkursie "Malowanki Ludowe", I Nagrodę (za malarstwo) – "malowała na płótnie przez siebie wykonanym, materiale jedwabnym, farbami olejnymi, pędzlami przez siebie wykonanymi; malowała makatki na płótnie wg. własnych wzorów.
Wardach Roman – zabawki (Lipiny Dolne)
Wróbel Michał - garncarstwo (Bidaczów Stary) - jego wyroby prezentowane były na wystawach: Sztuka Ludowa (Zamość 1973), Kultura materialna i Sztuka Ludowa Lubelszczyzny (1974), Konkurs - Wystawa Sztuka Ludowa południowej Lubelszczyzny (1974); wyroby Michała Wróbla znajdują się w Muzeum w Biłgoraju i Lublinie .
Wszola Stefania – pisankarstwo (Tereszpol – Kukielki)
Zajączkowski (...) - XIX/XX wiek - meble (Radzięcín)
Żaba Józef - wyroby z drewna (Ciosmy); otrzymał Nagrodę Specjalną w Konkursie "Ludowe wyroby z drewna", II Nagrodę w Konkursie "Sztuka Ludowa południowej Lubelszczyzny".

W

"wolnica"

Prawo zezwalające (XVI w.) na swobodny przywóz do miasta mięsa i sprzedawania go w "jatkach lub na pniakach"; przywilej wolnicy otrzymało m. in. miasto Biłgoraj.

Wróblowie Maria i Jan

Mieszkańcy Bidaczowa Nowego (pow. biłgorajski), zamordowani przez Niemców we wrześniu 1943 roku za ukrywanie rodziny żydowskiej – ich zwłoki wrzucono do płonącej stodoły (*dane z Archiwum IPN*).

wykaz miejscowości powiatu biłgorajskiego, w których nacjonałiści ukraińscy dokonali mordu na Polakach

Aleksandrów, Dębówka, Długi Kat, Firlej, Frampol, Jedrzejówka, Józefów, Łukowa, Majdan Nowy, Majdan Sopocki, Majdan Stary, Pardysówka, Potok Górny, Różaniec, Szarajówka, Tarnogród, Wasylów, Wola Obszańska, Wola Różaniecka, Zagródki, Zamach.

wykaz mogił żołnierskich (zbiorowych i pojedynczych) na terenie gminy Tereszpol

Lipowiec – mogiła Jerzego Łasiewickiego, został zabity przez okupanta w wieku 16 lat, dnia 3 lipca 1940 roku. Mogiła przyozdobiona krzyżem zlokalizowana jest w lesie przy drodze biegnącej od Panasówki do Lipowca. **Górecko Kościelne** – pomnik ku czci poległych w dniach 22 – 23 czerwca 1944 roku partyzantów polskiego zgrupowania kpt. "Wicka", przedzierających się z niemieckiego okrążenia w Puszczy Solskiej. **Tereszpol Zaorenda** - mogiła żołnierzy Wojska Polskiego (na cmentarzu wyznaniowym) poległych w 1939 roku; płyta nagrobna na miejscowym cmentarzu upamiętniająca postać Józefa Głaba oraz dwóch żołnierzy WP zabitych przez Niemców w Tereszpolu 17 września 1939 roku; mogiła Jana mazura, studenta medycyny (studiował w Pińsku) zamordowanego dnia 5. 06. 1942 roku; mogiła Jana Włodkowskiego zm. 18 września 1939 roku.

wykaz sitarek z okresu międzywojennego

Mianem sitarka w literaturze dotyczącej przemysłu sitarskiego określa się mały warsztat tkacki, na którym wyrabiano siatkę do sit. W okresie międzywojennym było ich na Zamojszczyźnie ponad 20 dokładną listę opracował i opublikował w roku 1933 Edward Arnekker – sitarki znajdowały się w: Biłgoraju na Bojarach (obecnie dzielnica miasta), Gromadzie, Puszczy Solskiej k. Biłgoraja, Rożnówce, Woli, Dereźni – Zagrodach, Majdanie Gromadzkiem, Hedwiżynie, Korczowie, Okragłem, Dąbrowicy, Zaciszu, Zagumniu, Korytkowie, Tereszpolu, Majdanie Księżpolskim, Bukownicy, Ratowicy, Rogoźni, Soli, Nadrzeczcu, Ignatówce, Rapach Bojarskich. Najwięcej sitarek funkcjonowało w Biłgoraju, przed rokiem 1914 było ich 1020, w roku 1929 – 332.

Z

"Z Izaakiem Baszewisem Singerem po Ziemi Biłgorajskiej"

Przewodnik po miejscach związanych z osobą i twórczością Isaaca Bashevisa Singera opracowany przez Romana Sokala (Biłgoraj 2003). Publikacja zawiera informacje dotyczące rodzeństwa pisarza, jego twórczości (wykaz najważniejszych publikacji) oraz wzmianki o miejscowościach które spotykamy na łamach jego opowiadań i powieści, m. in. Biłgoraj, Frampol, Goraj, Krzeszów, Tarnogród, Tereszpol, Turobin, Zamość. Cennym uzupełnieniem przewodnika jest bogata ikonografia z okresu międzywojennego; większość prezentowanych fotografii pochodzi ze zbiorów Muzeum Ziemi Biłgorajskiej.

zabytkowe obiekty z terenu gminy Tereszpol

Na terenie gminy Tereszpol znajduje się kilka zabytkowych obiektów, są to: cerkiew grecko - katolicka w Tereszpolu zbudowana w 1851 r. staraniem parafian i Ordynacji Zamojskiej, w latach 1875-1915 pełniła funkcje cerkwi prawosławnej, roku 1919 po erygowaniu parafii rzymsko- katolickiej przez biskupa Marian Fulmana obiekt został zaadoptowany na potrzeby ludności katolickiej – funkcjonuje odtąd jako kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej. Jest to trzynawowa świątynia murowana z cegły i kamienia, z zakrystią i kaplicą przy prezbiterium oraz jedną wieżą ponad nawą. Przebudowana została w latach 1952-1959 wg projektu zamojskiego architekta Adama Klimka; świątynia wyposażona jest w ołtarz drewniany wykonany w 1936 r. i kamienną chrzcielnicę z 1935, obok znajduje się murowana dzwonnica, nakryta kopulastym daszkiem. XIX wieczny klasycystyczny dwór w Panasówce - parterowa, prostokątna budowla z przepięknym portykiem od frontu, wspartym na czterech potężnych kolumnach. Dwór otaczają pozostałości starego parku. Wzgórze "Polak" w pobliżu Panasówki, gdzie w 1863 roku miała miejsce potyczka pomiędzy pomiędzy oddziałem Marcina "Lelewela" Borelowskiego a Rosjanami. Ponad stuletnia figura św. Jana Nepomucena stojąca, przy szosie koło Panasówki.

Alfabet tomaszowski

Założycielem Tomaszowa na gruntach wsi Rogoźno i Majdan Niepryski był Jan Zamoyski, początkowo nazwał je Jelitowem, z chwilą gdy urodził mu się jedyny syn i spadkobierca fortuny – Tomasz, od jego imienia zmienił nazwę na Tomaszów. Miasto zbudowano wg. projektu Bernardo Morando, otoczone wałami posiadało cztery bramy wjazdowe: szczebrzeską, sokalską, lwowską i zamojską. Przywilej lokacyjny otrzymał Tomaszów 25 maja 1621 roku, zatwierdził go Zygmunt III Waza 7 października 1621 roku w obozie wojskowym w pobliżu miasta, gdy ciągnął z pospolitym ruszeniem pod Chocim przeciwko Turkom. W roku 1659 Tomaszów zajęli i zniszczyli Szwedzi, od roku 1771 do 1809 miasto znajdowało się pod zarządem Austrii, następnie weszło w skład Królestwa Kongresowego, w roku 1867 uzyskało status miasta powiatowego. W początkach XIX wieku Tomaszów sławny był z warzelni miodu, wiśniaku i maliniaku, istniała fabryka płótna i fajansów, produkowano kapelusze i grzebienie. Miasto zamieszkiwało 2. 900 osób, funkcjonowało osiem jarmarków. Podczas wojen 1914, 1939 – 1944 w pobliżu Tomaszowa toczyły się zacięte walki z okupantem. Najcenniejszym obiektem zabytkowym Tomaszowa jest kościół fundowany w 1772 roku przez ordynata Michała Zdzisława Zamoyskiego w miejsce wcześniejszego wystawionego w latach 1627 – 1629 staraniem ordynata Tomasza Zamoyskiego i drewniana dzwonnica z pierwszej połowy XVIII wieku.

Tomaszów posiada bogatą w wydarzenia, słynną z działalności wybitnych osób historię. Poniższy "Alfabet..." jest próbą przybliżenia jej przynajmniej w ogólnych zarysach.

Banachowicz (...)

Burmistrz Tomaszowa Ordynackiego, z zawodu garncarz. Urząd swój sprawował pod koniec XVII wieku. Surowy, wymagający, twardą ręką rządził miastem (jak odnotował dr Janusz Peter)²⁰⁹ - *tępił dostrzeżone błahostki w sposób twardy, nie raz brutalny...* Na skutek licznych zatargów z mieszczanami udało się na pewien czas zdjąć go z urzędu – w okresie 1689 – 1694 nazwisko Banachowicz nie występuje w wykazie pracowników tomaszowskiego magistratu, pojawia się ponownie w roku 1695.

Basaj Stanisław, ps. "Ryś" (24.11.1917 – 25.03.1945), urodził się w Polankach (powiat tomaszowski). W 1942 roku zorganizował oddział partyzancki Batalionów Chłopskich "Rysia", który pod koniec okupacji liczył około 700 osób. Po wyzwoleniu organizował w powiecie hrubieszowskim Milicję Obywatelską - zmordowany został przez bandę UPA (Ukraińska Powstańcza Armia, faszystowska nacjonalistyczna organizacja wojskowa działająca na wschodnich terenach Polski).

Biliński Wojciech, płk.

²⁰⁹J. Peter. Z przeszłości miasta kresowego. Zamość 1947.

(19. IV. 1903 – 6. IX. 1985), uczestnik walk o Monte Cassino, pochowany na cmentarzu w Tomaszowie Lubelskim.²¹⁰

Borowski Józef

Aptekarz z Łaszczowa, 29 lipca 1833 roku ukończył Uniwersytet w Charkowie. W roku 1855 osiadł w Łaszczowie. Niewielkie dochody uzyskiwane ze sprzedaży medykamentów stały się przyczyną znacznego zadłużenia. 27 lutego 1855 roku zmarła mu żona, on sam zmarł niedługo potem, 20 marca tegoż roku. Opiekun jego nieletnich synów Konstantego i Maurycego, ks. Antoni Kostkiewicz, proboszcz łaszczowski po porozumieniu z rodziną zmarłego i za zgodą Sadu Pokoju w Tomaszowie przeprowadził licytację zadłużonej apteki. W roku 1858 wraz z domem w którym została zlokalizowana odsprzedano ja Władysławowi Raczyńskiemu; kolejnym właścicielem placówki został "prowizor farmacji Henryk Koskowski".

Bractwo Szkaplerne Najświętszej Maryi Panny

Założone zostało w 1684 roku przez cechy rzemieślników tomaszowskich; zatwierdził je biskup chełmski – Jacek na Święcach Święicki specjalnym pismem z dnia 19 maja 1684 roku.

Cmentarz tomaszowski

Cmentarz w Tomaszowie zlokalizowany przy ulicy Lwowskiej kryje pochówki zarówno ludności katolickiej jak i prawosławnych, najstarsze z nich pochodzą z pocz. XIX wieku. *Tekla z Kwiatkowskich Kowalska (1836 rok)*, *Franciszek Lewkowicz (1843 rok)* – jego nagrobek zdobi wymowny w swej treści napis, dedykowany zapewne przez żonę (zmarłą w dwa lata później) – "O Maryo Matko Moja/ Najśłodszemu sercu Twemu/polecam ukochaną mi duszę/, *Bregida z Tomaszowskich Lewkowicz (1845)*, *Antoni Roczniacki (1863.)*

Tuż przy wejściu na cmentarz "spotykamy się" z *dr Januszem Peterem (26. XI. 1891 – 16. II. 1963"*, prosty w formie nagrobek ozdobiony jest brązowym medalionem z podobizną zasłużonego dla miasta i okolic lekarza - w roku 1927 wygrał konkurs na stanowisko dyrektora szpitala powiatowego w Tomaszowie Lubelskim – funkcję tę pełnił do roku 1963. Poza pracą zawodową pasjonował się archeologią, etnografią, malarstwem, jego liczne prace zdobią do dziś sale tomaszowskiego szpitala. Jest autorem kilku prac naukowych z zakresu medycyny, oraz dwu prac uznawanych dotychczas za najcenniejsze źródła wiedzy o Tomaszowie: *Szkice z przeszłości miasta kresowego* (egzemplarze dostępne m. in. w Bibliotece Miejskiej w Tomaszowie i Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie), *Tomaszowskie za okupacji* (praca wydana pośmiertnie w 1990 roku. Doktor Janusz Peter był także współorganizatorem i założycielem Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego i założycielem Muzeum Regionalnego – zarówno muzeum jak i Towarzystwo... noszą jego imię. W uznaniu zasług dr Petera dla miasta Tomaszowa uchwałą Miejskiej Rady Narodowej z dnia 28 lutego 1963 roku jedną z tomaszowskich ulic (b. Klasztorną) nazwano jego imieniem.²¹¹

W latach 1956 – 1987 żył inż. *Cezary Adam Sikorski*, jego nagrobek zdobi epitafium o wydźwięku religijnym: *A jam chodził w niewinności mojej/ odkup mnie i zmiłuj się nade mną/*. 6 września 1985 roku odszedł do wieczności pułkownik *Wojciech Biliński*, uczestnik walk o Monte Cassino. Na tomaszowskim cmentarzu znajdują się pochówki osób, którzy swoją pracą i postawą społeczną zasłużyli się dla miejscowego społeczeństwa: *Urszula z Kaniowskich Stagińska/lekarz medycyny/ur 28. IX. 1922 – 31. VIII. 1973/*, *Władysław Gąsowski/ nauczyciel/ Przeżywszy lat 80 zmarł /14 stycznia 1963 roku*, *Ludwik Dąbrowski/podpułkownik wojsk rosyjskich/żył lat 36/ zm. dn. 26., IX. 1891/*, *X. Feliks Kwiatkowski/ prałat, scholastyk lubelski/ od lat 57 proboszcz tomaszowski/zmarł 24. III. 1872 r.*, inż. *Stanisław Matuszyński/powstaniec 1848 i 1863 roku*, *Sybirak, ur. 1830 roku/zmarł w 1905 r./* *Maria Biłan z. d. Żukowska /uczestniczka obrony Lwowa/ur. 1892 roku. zm. 18. VI. 1984*, *Andrzej Biła/inwalida wojenny/1888 – zm. 11. XI. 1984/*, *dr Feliks Zawadzki/długoletni i zasłużony lekarz miasta Tomaszowa/ i powiatu/ przeżywszy lat 69 zmarł dn. 20. I. 1929 roku/*, *Julian Krotki/ppor. 9 pułku legionów/oraz obserwator lotnik WP/ur. 22. I. 1905 r. zm. tragiczną śmiercią 7 V./*

2 września 1923 roku zmarł tragicznie Bronisław Hadlow, strzelec V pułku strzelców podhalańskich, urodzony w 1906 roku.

We wspólnej mogile pochowany został ze swymi dziećmi zmarły 12 marca 1889 roku *Antoni Pawlikowski* – jego córka *Maryja* żyła 5 lat, zmarła 24 marca, syn *Antoni* żył 5 lat, zmarł 8 kwietnia. Brak roku śmierci dzieci wskazuje iż zmarły prawdopodobnie jak ojciec w 1889 roku. Była to zatem rodzinna tragedia? Antoni Pawlikowski żył tylko 45 lat. Podobną zagadkę stanowi kolejny pochówek; na nagrobku umieszczono napis: *"D. O. M/śp./Jan i Grzech i Wichta Wilczopolskie/Proszą o Zdrowaś Maria/*. Możemy snuć domysły kim byli zmarli: rodzice z synem, czy rodzeństwo z ojcem, albo synowie z matką.

Prawosławni pochowani na tomaszowskim cmentarzu, to m. in: *Michalina Fieodosiewna Gierasimowicz*,

²¹⁰ Napis z nagrobka znajdującego się na cmentarzu w Tomaszowie przy ul. Lwowskiej

²¹¹ R. Smoter Grzeszkiewicz. Zamojszczyzna. Słownik historyczno – biograficzny (maszynopis)

żona proboszcza parafii tomaszowskiej [unickiej?], zmarła w 84 roku życia, 15 grudnia 1888 roku, *Izydor Salmonowicz*, podpułkownik Głuchowskiego Pułku Dragońskiego, *Iwan Stiepanow*, dowódca 15 Dońskiego Kozackiego Pułku, zmarł 21 kwietnia 1893 roku. Nagrobek wzniesli koledzy i współpracownicy, *Piotr Ziewski*, uczeń IV klasy Chełmskiego Seminarium Duchownego, zmarł 9 czerwca 1901 roku, w osiemnastym roku życia - наш незабвенный страданиецъ /nasz niezapomniany męczennik – napisali na grobie [rodzice].

cmentarzysko kultury łużyckiej w Łaszczowie

Położone jest na niewielkim wzniesieniu w pobliżu rzeki Białki – taki sposób lokowania cmentarzysk zdaniem Józefa Niedźwiedzia jest charakterystyczny dla kultury łużyckiej. W latach 1948 – 1985 w Łaszczowie odkryto i przebadano dwadzieścia pięć grobów należących do kultury łużyckiej, oraz pięć obiektów wczesnośredniowiecznych.

Czermno

Miejscowość położona na północnym skraju powiatu tomaszowskiego, w przeszłości znana jako Czerwień ("Złoty Gród") i wchodziła w skład Grodów Czerwieńskich stanowiących system obronnych umocnień; grody zlokalizowane były na wschodnich ziemiach Polski rozciągały się od Horodła po Przemyśl. Upadek Czerwienia nastąpił w wieku XIII, kiedy zniszczyli je Tatarzy rozbiegając na rozkaz Batu – Chana wały obronne. Pierwsze wzmianki o Czermnie pochodzą z 981 roku, wymienione zostało w *"Powieści dobroczynnej"*, gdzie opisano wyprawę Włodzimierza I na Lachów i zajęcie przez jego wojsko grodów: Przemyśl, Czerwień i innych. Od lat na terenie Czermna prowadzone są prace wykopaliskowe pod kierunkiem prof. Andrzeja Kokowskiego kierownika Katedry Archeologii UMCS.

Czuwara z Lipików Paulina

Urodzona 25. 01. 1909 w Zadnodze, pow. Tomaszów Lubelski, absolwentka Szkoły Rolniczej w Sitnie. W latach 1936 – 1939 pełniła funkcję sekretarza Zarządu Związku Młodzieży Wiejskiej RP (Rzeczpospolitej Polskiej). W czasie okupacji wstąpiła w szeregi BCh, a także zaangażowała się w działalność Ludowego Związku Kobiet – w roku 1942 została przewodniczącą na powiat tomaszowski. Brała udział w bitwie pod Zaborecznem i Różą, gdzie została ciężko ranna. Od roku 1945 członek Polskiego Stronnictwa Ludowego, od 1949 Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, pełniła również funkcję radnej Powiatowej i Miejskiej Rady Narodowej w Tomaszowie Lubelskim. Za swoją postawę podczas okupacji i walkę z wrogiem odznaczona m. in. *Srebrnym Krzyżem Orderu Virtuti Militari, Krzyżem Walecznych, Krzyżem Partyzanckim*.²¹²

"Doktor Janusz Peter. Społecznik i regionalista"

Praca autorstwa Janusza Brodowskiego, członka Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego poświęcona życiu, pracy i pasjom znanego lekarza, społecznika i regionalisty w jednej osobie – dr Janusza Petera z Tomaszowa Lubelskiego – autor pracy / biografii o swoim bohaterze wypowiada się tak: *"w domu rodzinnym często słyszałem wymieniane przez rodziców nazwisko doktora Janusza Petera - lekarza, który żył i pracował w Tomaszowie Lubelskim. W szkole podstawowej, będąc na wycieczkach w Muzeum Regionalnym słuchałem opowieści o Januszu Peterze. Mówiono o nim, jako o regionaliście i twórcy tego muzeum. Wspomnienia byłych żołnierzy AK i BCh snute na zbiórkach harcerskich, przy ogniskach, mówiły o nim, jako o lekarzu - partyzancie, który w czasie okupacji uratował życie wielu partyzantom polskim i radzieckim. Pracownicy szpitala wspominali go jako budowniczego nowego szpitala tomaszowskiego. Nazwisko doktora Janusza Petera na stałe związało się z Tomaszowem Lubelskim."* Praca została wydana w roku 1997 nakładem Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego.

"Dominium Tomasovience"

Dobra wchodzące w skład klucza tomaszowskiego Ordynacji Zamoyskiej (Rogoźno, Wieprzowe Jezioro "z wsiami i dobrami przynależnymi", Łosiniec, Zawadki, Szara Wola, Wólka Łosiniecka, Pasieki, Maziły i inne miejscowości. Zostały wszystkie wyliczone dyplomem cesarza Józefa II z 1786 roku zatwierdzającym Ordynację Zamoyską; dyplom publikowany był w *"Statutach Ordynacji Zamoyskiej"*.

Dostał Franciszek

Lekarz medycyny, absolwent Akademii Wiedeńskiej, 26 maja 1791 roku uzyskał dyplom lekarski. W roku 1795 zamieszkał w Tyszowcach, skąd przyjeżdżał do Tomaszowa celem świadczenia usług medycznych.

"Dzieje, istota, światła i cienie przyrządów rozciąganych"

Praca dr Janusza Petera, dyrektora szpitala w Tomaszowie Lubelskim traktująca o sposobach, metodach, technikach medycznych stosowanych podczas leczenia złamań kości. Tekst drukowany był na łamach *"Chirurgii Narządów Ruchu"*, t. VIII, z. I, III, IV 1935 r; odbitka tego unikalnego dziś opracowania w ilości 39 stron znajduje się w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Tomaszowie.

²¹² Słownik Biograficzny Działaczy Ruchu Ludowego. Warszawa 1989 s. 133 - 134

dziewiętnastowieczni zamojscy prenumeratory książek

Prenumerata książek na terenie Zamojszczyzny w początkach XIX wieku jest zagadnieniem mało znanym; z opracowania Anny Dymmel²¹³ dowiadujemy się że spośród mieszkańców Zamościa w omawianym okresie aż 8 osób nabyło "Zasady algebry" autorstwa P. Bourdona. Urzędnicy administracyjni Ordynacji Zamoyskiej ze Szczebrzeszyna prenumerowali "Izys Polską"²¹⁴, podobnie urzędy Miejskie w Goraju i **Tomaszowie**. Biblioteka Szkoły Wojewódzkiej w Szczebrzeszynie prenumerowała "Zoologię" F. P. Jarockiego w ilości od 1 - 3 egzemplarzy. W latach 1830 – 1860 prenumeratę książek prowadziło 8 osób z Hrubieszowa, osoby ze Szczebrzeszyna i **Tomaszowa** - przedmiotem ich czytelniczych zainteresowań były praca Zenona Sierpińskiego "Obraz miasta Lublina".

fabryki krochmalu

Funkcjonowały w XIX wieku na terenie powiatu tomaszowskiego w Czerkasach (wieś powstała prawdopodobnie w XVIII wieku, przez długi czas stanowiła pod względem administracyjnym przedmieście Łaszczowa) i Podlodowie (zakład istniał od 1878 roku, wartość produkcji w 1880 roku wyniosła 34. 200 rubli).

"Foglarowszczyzna"

Grunty należące do obywatela m. Tomaszowa, Foglara zlokalizowane w okolicach wsi Rogoźno; u schyłku XVII wieku Foglar uczynił na nich spory zapis na szpital tomaszowski.

"Gazeta Świąteczna"

Pismo ludowe redagowane od roku 1881 przez Konrada Prószyńskiego (Kazimierza Promyka), który stawiał sobie za cel podnoszenie kultury rolnej na wsiach Lubelszczyzny, oraz szerzenie ogólnej oświaty: "Gazeta..." zwalczała ciemnotę szerzącą się na wsiach, alkoholizm, na jej łamach zachęcano do zakładania szkół ludowych. "Gazeta Świąteczna" kolportowana była do 125 miejscowości na terenie Lubelszczyzny, w tym również do wsi powiatów: biłgorajskiego - Dąbrówka k. Biłgoraja, Potok Górny, Radzięcín k. Frampola, Rożnowki, Sól, zamojskiego – Mokrelipie, Radecznica, Szczebrzeszyn, Wola Panieńska, Zamość, Zwierzyniec, **tomaszowskiego (Majdan Sielecki, Nedeżów, Podhorec, Rachanie, Tomaszów Lubelski, Tyszowce)**.

Gierasimowicz Michalina Fiedosiewna

Żona proboszcza parafii hrubieszowskiej [unickiej]. Zmarła w wieku 84 lat, dnia 15 grudnia 1888 roku, jej nagrobek znajduje się na cmentarzu w Tomaszowie Lubelskim.

Gołdak (...)

Tomaszowski felczer pochodzenia żydowskiego, nocą z 30 na 31 stycznia 1863 roku doniósł do dowódcy twierdzy zamojskiej o wkroczeniu do Tomaszowa oddziału powstańczego, w następstwie czego 5 lutego tegoż roku Rosjanie dokonali rzezi w Tomaszowie mordując 24 osoby. "Schwyty w okolicy Tarnawatki został powieszony na przydrożnym drzewie".

honorowi obywatele m. Tomaszowa Lubelskiego

Pierwszym z honorowych obywateli Tomaszowa Lubelskiego został *gen. Tadeusz Piskor* (w 1939 roku Armia "Lublin", którą dowodził została rozbita pod Tomaszowem). Prochy generała sprowadzone z Londynu spoczywają na tomaszowskim cmentarzu przy ul. Lwowskiej. Zaszczytnym tytułem honorowego obywatela zostali także obdarzeni członkowie rodziny generała – *żona Zofia Piskor i syn Jerzy*. Kolejny z honorowych obywateli to *Jan Świtka*, doceniony został przez mieszkańców miasta za zorganizowanie Wydziału Zamiejscowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Tomaszowie. Jak doniosła zamojska prasa (Tygodnik Zamojski z dnia 10 – 16 września 2008 roku, nr. 37) piątym honorowym obywatelem Tomaszowa został *Ryszard Kaczorowski* - ostatni prezydent Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie († maj, 2010)

"Kalendarz Prawosławny"

Opublikowany został w latach trzydziestych XX wieku w Tomaszowskiej Spółdzielni Wydawniczej "Głos Prawdy" w nakładzie 10. 000 egzemplarzy.

Klimaszewski Ignacy – z zawodu nauczyciel, urodzony w lutym 1904 roku w Kotlicach, powiat

²¹³ Prenumeratory piśmiennictwa naukowego wydawanego w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku. Lublin 1992

²¹⁴ Dziennik Umiejętności, Wynalazków, Kunsztów i Rękodzieł, Poświęcony Krajowemu Przemysłowi tudzież Potrzebie Wiejskiego i Miejskiego Gospodarstwa", ukazywał się w latach 1820–1828

tomaszowski. Działacz Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej, Związku Młodzieży Wiejskiej RP; od roku 1922 członek PSL "Piast", w latach 1927 – 1931 należał do Stronnictwa Chłopskiego, a następnie Stronnictwa Ludowego. Uczestnik wojny obronnej 1939 roku. Po upadku kampanii wrześniowej przedostał się do Turcji, gdzie wstąpił (8 lutego 1940 roku) do II dywizji Armii Polskiej; internowany do Szwajcarii pracował jako nauczyciel w gimnazjum i liceum ogólnokształcącym dla żołnierzy i uchodźców. Do kraju powrócił w 1945 roku. W okresie 1945-1947 pełnił obowiązki inspektora szkolnego w Nowym Sączu, od roku 1959 Kuratora Szkolnego Warszawskiego. Za swoją działalność odznaczony został Orderem Sztandaru Pracy II Klasy. Pracował ponadto w organizacjach: Związek Nauczycielstwa Polskiego, Liga Przyjaciół Żołnierza, Towarzystwo Szkoły Świeckiej.

Kołodziej Genowefa – mieszkanka powiatu tomaszowskiego. W roku 1931 wstąpiła do Związku Młodzieży Wiejskiej RP, pełniła funkcję członka Zarządu Koła we własnej wsi. Członek BCh – organizowała placówki Zielonego Krzyża (wydział sanitarny Ludowego Związku Kobiet, utworzony 1942; od jesieni 1943 podporządkowany wydziałowi sanitarnemu KG BCh; organizował służbę sanitarną dla BCh, Ludowej Straży Bezpieczeństwa i ludności cywilnej - szpitale polowe, szkolenie sanitariuszek). Uczestniczyła w bitwie pod Zaborecznem i Różą, gdzie zginęła 2 lutego 1943 roku w obronie punktu sanitarnego.

Kołosz Edward, ks. dr ps. "Skowronek"

Kapelan AK w Okręgu Tomaszowskim; 9 lipca 2006 roku w 31 rocznicę jego śmierci b. Żołnierze AK wspomnianego Obwodu odsłoniłi w Tomaszowie Lubelskim poświęconą ks. Edwardowi tablicę pamiątkową.

konspiracyjna służba sanitarna w powiecie zamojskim

Organizatorem konspiracyjnej służby sanitarnej na terenie miasta Zamościa i powiatu był dr Julian Tyczkowski ps. "Passiflora", "Antoni Sas", przedwojenny lekarz powiatowy (wspomina o nim na łamach "Dziennika z lat okupacji Zamojszczyzny 1939 – 1944" dr Z. Klukowski). Służbę sanitarną zorganizowano zarówno w szpitalach (lekarze nieoficjalnie udzielali pomocy Żydom, rannym partyzantom), jak i w leśnych obozowiskach partyzanckich. Obsada (podaję za Janem Grygłem, autorem pracy "Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa w Obwodzie Zamojskim 1939 – 1944" .Warszawa 1985, s. 99 – 105) przedstawiała się następująco:

- lekarz – Tadeusz Błachuta ps. "Oldan", początkowo pracował w Szczepieszynie, następnie w Biłgoraju. Zginął w bitwie pod Osuchami 24 czerwca 1944 roku
- lekarz Lucjan Kopeć ps. "Radwan" – został ranny pod Osuchami
- pielęgniarka Barbara Kopeć ps. "Ksantypa"- zginęła pod Osuchami
- dyplomowana pielęgniarka Janina Roguska – Bartoszevska ps. "Nina"
- dr Zbigniew Krynicki ps. "Korab"
- dr Bolesław Ałapin ps. "Kwiatkowski"
- dr Helena Poradowska ps. "Helena"
- pielęgniarka Danuta Wójcik ps. "Łuna", pochodziła z Długiego Kąta /k Biłgoraja
- dr Zygmunt Klukowski ze Szczepieszyna
- dr Władysław Wróblewski ze Zwierzyńca
- doktorzy Jabłoński i Janusz Peter z Tomaszowa Lubelskiego
- dr Pojasek z Biłgoraja
- dr Kazimierz Bieńkowski

Z wymienionym personelem współpracowali: Jan Hauslinger, dr Franciszek Bardzik, dr Leopold Bielecki ps. "Skiba", dr Saciuk, dr Józef Spoz, dr Matuszewski, dr Maria Warchałowska.²¹⁵

"Kordian"

Pseudonim konspiracyjne dr Janusza Petera, członka podziemnej organizacji "Roch" i Batalionów Chłopskich. Za zasługi poniesione w walce z okupantem (udzielał się przede wszystkim jako lekarz), awansowany został w 1944 roku do stopnia majora.

Kostrzewski Jakub

W roku 1783 objął w Tomaszowie Ordynackim posadę lekarza – starał się o uporządkowanie spraw sanitarnych i medycznych w mieście, przeprowadzał nawet wizytację miejscowej apteki. W roku 1785 został dziekanem Uniwersytetu Lwowskiego i dyrektorem Studium Medycznego, wkrótce ze Lwowa przeniósł się do Zamościa gdzie pełnił funkcję lekarza domowego rodziny Zamoyskich. Zmarł w Zamościu około roku 1798. Jest autorem pracy "Sztuka babienia ku nieuchronney dzieci przy porodzie potrzebie, a niemniej ku miłemu rodzających pożytkowi krótko y doskonale zebrana przez J. M. C. F. Jakuba Kostrzewskiego, wyzwolonych y filozofyi doktora za dokładnym J.C.K.M rozkazem. We Lwowie w drukarni Antoniego Pillera r.

²¹⁵ była to dr Felicja Warchałowska, pochowana wraz ze swym mężem notariuszem Stanisławem na szczepieszyskim cmentarzu

1774". Tłumaczył z języka niemieckiego na język polski i łaciński dwie prace Wolsteina z zakresu weterynarii – jedna została opublikowana w Wiedniu w 1782 roku – "*Uwagi nad zarazami bydła, z przyłączonym wraz z wyłuszczeniem zdania, zabijaniu bydła w zarazach zachwalonemu, przeciwnego*". Druga praca w przekładzie na język łaciński ukazała się we Lwowie w 1785 roku; przekład dzieła Wolsteina "*Księga o zarazach bydła u chłopów*" (Lwów 1785) dedykował Janowi Zamoyskiemu, wojewodzie podolskiemu. Przełożył również na język polski pracę Rafała Steidelea "*Księga o sztuce babienia z przyłączonymi figurami*" (Lwów 1777, 1786).

Leśnictwo Jeneralne lasów Tomaszowskich

Siedzibą Leśnictwa... od czasów pierwszego ordynata była wieś Rogoźno, w roku 1681 w dożywotnie posiadanie nadał je wraz z częścią wsi Rogoźno Jakubowi Maksymowiczowi Marcin Zamoyski, wojewoda braclawski. Po śmierci Jakuba Maksymowicza jego żona odsprzedała Leśnictwo...za kwotę 600 złotych Franciszkowi Trzecińskiemu →"Foglarszczyzna", decyzja Anny z Gnińskich Zamoyskiej w 1702 roku Leśnictwo... w dożywotnie używanie otrzymał Józef Załuski. Miejsce lokalizacji Leśnictwa... (podaję za dr Januszem Peterem) nazywano partykularzem Rogozińskim, obszar na którym znajdowały się pozostające na uposażeniu leśnictwa... budynki (dwór, budynki gospodarskie, od roku 1788 nowy dwór drewniany, kuchnia, lamus, piwnice, od roku 1789 gorzelnia- spłonęła w czasie działań I wojny światowej) wynosił 2 łany.

Łukowski Feliks

Fotograf amator, rodem z Siennic w powiecie tomaszowskim, żył w latach 1919 – 1985. Podczas okupacji czynnie działał w Związku Walki Zbrojnej i Batalionach Chłopskich, pełnił funkcję reportera (nosił wówczas pseudonim "Pstryk") w Biurze Informacji i Propagandy AK; zajmował się również tajnym nauczaniem w swojej rodzinnej wsi.

W roku 1992 w Muzeum Okręgowym w Zamościu prezentowano prace Łukowskiego na wystawie zatytułowanej "*Było to 50 lat temu*", jego prace doczekały się także publikacji – na łamach kwartalnika "Karta" (2004, nr 43) zamieszczono 22 czarno białe fotografie; o twórczości Feliksa Łukowskiego wypowiedział we wspomnianym kwartalniku jego przyjaciel – Jerzy Lewczyński "*Feliks pasjami fotografował ludzi. Powstała niezwykła dokumentacja fotograficzna naszej rodzinnej "buraczanej" ziemi tomaszowskiej...Feliks fotografował swoich sąsiadów, partyzantów, niemieckich żandarmów i polskich policjantów, ale najważniejszym tematem jego zdjęć jest wiejska codzienność.*"

Makomaska Konstancja – fundowała w 1828 roku cerkiew unicką, niewielkich rozmiarów w Dzierążni (pow. Tomaszów Lubelski); w 1860 roku rodzina Makomaskich fundowała w Dąbrowie (pow. tomaszowski) murowaną kaplicę p w. św. Antoniego.

Makomaskich rodzina

W roku 1778 rodzina Makomaskich stała się prawnymi właścicielami wsi Turkowice. Jak przystało na dobrych gospodarzy, w roku 1793 Paweł Makomaski fundował drewnianą cerkiew unicką (zmarł w 1824 roku). Dobra Turkowickie odziedziczył po nim syn Jan Józef Ambroży Makomaski (1784 – 1850), jego staraniem wybudowano parterowy, kryty gontowym dachem pałacyk, przy którym utrzymywano dość rozległy park krajobrazowy. Kolejny właściciel Turkowic, to syn Jana Józefa – Antoni Makomaski. Jego żoną była Teofila Gorayska; z małżeństwa tego urodziło się troje dzieci: Edmund (1850 – 1938), zmarł w stanie bezzennym, Władysław, ożeniony z Marią Rzyszczewską (małżeństwo zakończyło się rozwodem), Maria, została żoną Brunona Makomaskiego. W roku 1859 Konstancja Makomaska dokonała zapisu hipotecznego na dobrach turkowickich na rzecz parafii Tyszowce, zobowiązując tym samym miejscowego proboszcza do odprowadzania mszy w intencji zmarłych fundatorów kościoła. W roku 1870 Makomascy ufundowali w Turkowicach murowaną kaplicę grobową, w której obecnie zlokalizowany jest kościół parafialny; w podziemiach znajdują się pochówki zmarłych z tej rodziny. Turkowice we władaniu Makomaskich pozostawały do pocz. XX wieku – przed rokiem 1914 od Edmunda Makomaskiego odkupił wieś Antoni Kobierzycki.

Maziły

Wieś w powiecie tomaszowskim założona przez tomaszowskich księży. Powstała na gruntach wyznaczonych przez Tomasza ordynata Zamoyskiego na utrzymanie księży; podczas lokowania wsi duchowni zawłaszczyli część gruntów należących do Ordynacji Zamoyskiej. 28 lipca 1761 roku ówczesny proboszcz tomaszowski – Białkowski zawarł porozumienie z Klemensem Zamoyskim, na mocy którego Maziły przeszły na własność Ordynacji a parafia została wynagrodzona sumą pieniężną, której w rzeczywistości księża tomaszowscy nie otrzymali.

Mościbroda Eugeniusz

W latach trzydziestych XX wieku pełnił obowiązki Prezesa Zarządu Powiatowego (tomaszowskiego),

pochodził ze wsi Kraczkówki.

Munkiewicz z Zagłóskich Michalina ps. "Marysia" (1908 – 1968), rodem z Łaszczowa powiat tomaszowski. W okresie okupacji zaangażowana w działalność konspiracyjną – była łączniczką i kolporterką Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego i Komendy Głównej Batalionów Chłopskich w Warszawie – z jej mieszkania rozdzielano centralnie prasę konspiracyjną. Po upadku Powstania warszawskiego zbiegła z transportu do obozu przejściowego w Pruszkowie. Od 1945 roku była członkiem Polskiego Stronnictwa Ludowego, Lewicy PSL, od 1949 roku należała do Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego.

najstarsi proboszczowie tomaszowscy (XVI – XVII wiek)

Opracowano na podst. pracy J. Petera "Z przeszłości miasta kresowego." Zamość 1947 , s. 53

imię i nazwisko	godności, funkcje	informacje inne
Melchior Stefanides	prof. Akademii Zamojskiej	
Jan Krzycki	scholastyk zamojski	
Jan Sieprawski	dr teologii, początkowo kanonik, następnie kustosz kolegiaty zamojskiej i rektor Akademii Zamojskiej, dziekan suwalski, proboszcz tartakowski Jego Królewskiej Mości	
Paweł Krzaczkowski	dr teologii, kanonik zamojski	
Wojciech Sikorski	kanonik zamojski	
Piotr Leszczyński		
Grzegorz Ochocimski	dr filozofii, dziekan bełski	
Stanisław Gołębiowski		
Walenty Wścislowski	kanonik zamojski, dr filozofii i teologii, profesor a następnie rektor Akademii Zamojskiej, dziekan potylicki	Wstąpił do Zakonu Kanoników Regularnych w Krakowie (zrezygnował uprzednio z przysługującego mu jako dziekanowi potylickiemu beneficjum)
Jerzy de Laskarys	Biskup zenopolitański, infulat ołycki, konsultator Zgromadzenia Krymskiego Odpustów	w roku... przeprowadził reformę Akademii Zamojskiej
Jerzy Kaszuba Białkowski	kanclerz katedralny lwowski, kanonik katedry chełmskiej	Pragnął zastawić we Lwowie srebra kościelne, "czemu zapobiegł rząd krajowy..."

obóz koncentracyjny w Bełżcu

Budowę obozu rozpoczęli Niemcy w październiku 1941 roku –jakiś panowały w obozie warunki wspominał nieżyjący już Efraim Farber - " w Bełżcu (...) czyni nawet przewyższały Oświęcim. Zwykli brać Żydów do wykopania wąskiego rowu i spychali człowieka do tego rowu, po czym zmuszali każdego więźnia żeby załatwił swoje potrzeby do tego rowu na tych zepchniętych , na głowy tych ofiar, a kto omówił wykonania tego czynu dostawał 30 batogów. I tak przez cały dzień znęcano się nad tymi nieszczęśliwcem, aż on udławił się... Trudno sobie wyobrazić te okropieństwa. Każdej niedzieli esesmani przynosili kosze starych pomidorów i marchewek - pojedynczo wrzucali to na plac, gdzie skoncentrowani byli Cyganie. Na jeden pomidor rzucało się setki Cyganów i Cyganek. Przy tym zdarzały się bójki między tymi, którzy rzucali się na te pomidory i marchewki. Cyganki rwały sobie włosy z głowy, Cyganie bili się na pięści, a dzieci gryzły się zębami. Krzyki unosiły się do niebios. I to Niemcom przynosiło pewne zadowolenie. Ze względu na złe odżywianie większa część szczebrzeszyńskiej młodzieży cierpiała na dyzenterię, a z panującego brudu większa część dostała świerzb." (całość wspomnień dostępna jest na stronie internetowej: www.republika.pl/horajec

Pierwsze transporty przybyły 17 marca 1942 roku z getta w Lublinie i Lwowie Na terenie obozu istniał ściśle odizolowany od pozostałych sektor do którego wstęp mieli tylko SS – mani i strażnicy. W lutym 1942

roku pobudowano 18 nowych komór gazowych o powierzchni ok. 408 m², co pozwalało jednorazowo uśmiercić około 4000 osób; w latach 1942 – 1943 zamordowano ponad 500. 000 osób – Żydów, Polaków i Cyganów z czego większość stanowili Żydzi, w tym grupa 26.000 Żydów lubelskich, około 10. 000 Żydów Izbicy, znaczna ilość Żydów szczebrzeszyńskich – w tej liczbie nauczycielka Małka Holc,

3 czerwca 2005 roku odsłonięto na terenie byłego obozu Muzeum Miejsca Pamięć; autorem projektu mauzoleum jest Andrzej Sołyga. Muzeum (stan na rok 2005) odwiedziło około 32.000 osób, głównie z Izraela i Stanów Zjednoczonych Ameryki. Na uposażeniu stałej ekspozycji muzeum znajdują się dwa oryginalne elementy z dawnego wyposażenia obozu – fragment instalacji gazowej, oraz tablica informacyjna.

ośrodki tajnego nauczania na terenie Zamojszczyzny

Tajne nauczanie na terenie Zamojszczyzny prowadzone było w zakresie szkoły powszechnej (według przedwojennych programów), oraz na poziomie szkoły średniej ogólnokształcącej. Według danych, opracowanych przez E. Olszewskiego ("*Szkolnictwo polskie na Lubelszczyźnie w świetle sprawozdań Departamentu Oświaty i Kultury Delegatury Rządu RP na Kraj* " w: Rocznik Ogniska Nauczycielskiego w Lublinie, t. II 1969) liczba nauczycieli i uczniów objętych tajnym nauczaniem w zakresie szkoły powszechnej wynosiła w latach:

- 1939/1940 - 30 nauczycieli , 757 uczniów
- 1940/1941 - 47 nauczycieli, 855 uczniów
- 1941/1942 - 46 nauczycieli, 831 uczniów
- 1942/1943 - 47 nauczycieli, 858 uczniów
- 1943/1944 – 53 nauczycieli, 674 uczniów

powiat tomaszowski – tajne nauczanie w zakresie szkoły powszechnej prowadzono w: Bełczu, Czartowczyku, Czartowcu, Czermnie, Kazimierzówce, Komarowie, Chruścielu, Kotlicach – Rudce, Kraczwie, Krynicach, Łaszczowie, Nedeżowie, Niemirówku, Oseredkach, Przewale, Suścu, Tomaszowie, Tyszowcach, Wolicy Brzozowej, Wolicy Śniatyckiej, Wożuczynie. Z zakresu szkoły średniej nauczano w Tomaszowie, Moratynie , Wożuczynie.

Peter Janusz

(26. XI. 1891 – 16. II. 1963). Początkowo uczył się w Bełzie, następnie uczęszczał do gimnazjum we Lwowie, tutaj ukończył również Wydział Lekarski na Uniwersytecie Lwowskim. Tytuł doktora nauk medycznych uzyskał w 1923 roku, w roku 1927 wygrał konkurs na stanowisko dyrektora szpitala powiatowego w Tomaszowie Lubelskim – funkcję tę pełnił do roku 1963. Poza pracą zawodową pasjonował się archeologią, etnografią, malarstwem, jego liczne prace zdobią do dziś sale tomaszowskiego szpitala. Jest autorem kilku prac naukowych z zakresu medycyny (→ *Dzieje, istota, światła i cienie przyrządów rozciąganych*), oraz dwu prac uznawanych dotychczas za najcenniejsze źródła wiedzy o Tomaszowie: *Szkice z przeszłości miasta kresowego* (egzemplarze dostępne m. in. w Bibliotece Miejskiej w Tomaszowie i Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie), *Tomaszowskie za okupacji* (praca wydana pośmiertnie w 1990 roku. Dr Janusz Peter był t współorganizatorem i założycielem Tomaszowskiego Towarzystwa Regionalnego i założycielem Muzeum Regionalnego – zarówno muzeum jak i Towarzystwo... noszą jego imię. W uznaniu zasług dr Petera dla miasta Tomaszowa uchwałą Miejskiej Rady Narodowej z dnia 28 lutego 1963 roku jedną z tomaszowskich ulic (b. Klasztorna) nazwano jego imieniem.

policja przemysłowa

Powstała w Tomaszowie z inicjatywy miejscowych cechów rzemieślniczych - " cech miał prawo ścigania osób nie należących do cechu jak partaczów i konsumentów kupujących towary nie u majstra, czyli występował jako policja przemysłowa w obronie praw przysługujących poszczególnym braciom". Cechy poza uprawnieniami stricte policyjnymi posiadały także prawo sądenia osób naruszających dobra materialne zrzeszonych w cechu rzemieślników.

powiat tomaszowski

W dalekiej przeszłości pierwotny obszar powiatu tomaszowskiego przynależał administracyjnie do Grodów Czerwieńskich → Grody Czerwieńskie. W roku 981 odebrał je "Lachom" książę kijowski Włodzimierz, w roku 1018 zdobył Bolesław Chrobry, w roku 1031 zajął Jarosław Mądry; poczynając od tej daty grody należały na przemian do Rusi, bądź do państwa polskiego. Pod koniec XIII wieku obszar Grodów Czerwieńskich należał do księstwa ruskiego, w roku 1366 znów znalazły się pod panowaniem polskim jako księstwo chełmsko – bełskie. W roku 1462 księstwo bełskie i chełmskie weszło na stałe w skład Korony. Księstwo bełskie w obrębie którego znalazł się dawny powiat tomaszowski otrzymało status województwa bełskiego; powiat tomaszowski zlokalizowany w obrębie starostwa tyszowieckiego pozostał w granicach województwa bełskiego do pierwszego rozbioru Polski.

Od roku 1776 funkcjonował (w zaborze austriackim) dystrykt tomaszowski. W okresie Księstwa Warszawskiego (od roku 1809 – 1816)powiat tomaszowski należał do departamentu lubelskiego. Gdy na kongresie wiedeńskim (1815 rok) utworzono Królestwo Kongresowe, powiat tomaszowski, od roku 1816

znalazł się w obwodzie hrubieszowskim, województwie lubelskim bez miasta Tomaszowa, które weszło wraz z najbliższymi zlokalizowanymi miejscowościami w skład powiatu zamojskiego. W 1866 roku decyzją władz carskich reaktywowano powiat tomaszowski; w roku 1915, po utworzeniu guberni chełmskiej powiat tomaszowski administracyjnie przynależał do tejże guberni. Po odzyskaniu niepodległości w 1919 roku powiat tomaszowski znalazł się w obrębie województwa lubelskiego.

Rastawiecki Edward

(1805 – 1874), kolekcjoner, historyk sztuki, geograf, autor *Słownika malarzów polskich*, *Słownika rytowników polskich*, *Monografii dawnej Polski*. Posiadał dwór w Nowosiólkach (na terenie późniejszego powiatu tomaszowskiego); ród Rastawickich wywodzi się z Mazowsza, jego osadnictwo na terenie Ziemi Tomaszowskiej datuje się do połowy XV wieku.

Rybicki Andrzej

Postrzegany był przez mieszkańców Tomaszowa jako uzdrowiacz [uzdrowiciel]. Okres jego działalności przypadł na schyłek XVII wieku. Zanim osiadł w Tomaszowie, gdzie pełnił komendarza (zarządcy) kościoła "na Pisakach" taką samą godność piastował w Skierbieszowie. Urząd swój sprawował w Tomaszowie blisko 30 lat. Opiekował się (jak podaje dr Janusz Peter) miejsce słynącym cudami, czyli kapliczką fundowaną przez Jana Domańskiego w miejscu w którym pochowana została jego córka zmarła podczas epidemii, która wybuchła w Tomaszowie w 1652 roku - " w ciągu swego pobytu w Tomaszowie wyleczył lub ulżył niejednemu choremu, któremu dotychczas żadne leki nie pomagały".

rynki zbytu tomaszowskiej porcelany

Fabryka porcelany w Tomaszowie Lubelskim (dawniej Ordynackim) powstała staraniem Franciszka de Mezera przy wydatnej pomocy Stanisława hr. Zamoyskiego – funkcjonowała w latach 1794 – 1927. Produkowane wyroby pieczętowano znakiem firmowym, na którym znajdował się herb Zamoyskich "Jelita". Wyroby tomaszowskiej fabryki wysyłane były do Lwowa, na Węgry, Bukowinę, Wołoszczyznę oraz do Prus Południowych. Największym odbiorcą tomaszowskiej porcelany pozostawał Lwów; wyroby sprzedawano również w Jarosławiu i Tarnowie.

Skwarki

Malutka wioska powstała w XVII wieku na południe od miejscowości Rybnica (pow. tomaszowski), należała do probostwa rzymsko – katolickiego w Tomaszowie Lubelskim. W Skwarkach Tomasz Antoni Zamoyski fundował kościół obrządku łacińskiego pw. św. Jana Nepomucena, w roku 1796 świątynia, z polecenia biskupa A. Gołaszewskiego została rozebrana, ponieważ groziła zawaleniem. Z czasem drogą zamiany z probostwem na inne grunty Skwarki przeszły na własność Ordynacji Zamoyskiej.

spotkanie komendantów

Spotkanie komendantów obwodowych Batalionów Chłopskich i Armii Krajowej południowych powiatów Lubelszczyzny odbyło się 3 marca 1943 roku w budynku szczebrzeszyńskiej mleczarni – uczestniczyli w nim komendanci z obwodów: Biłgoraj, Hrubieszów, Tomaszów i Zamość. Tematem spotkania była dyskusja nad rozkazem Komendy Okręgu AK z dnia 12 lutego 1943 roku odnośnie scalenia Batalionów Chłopskich z Armią Krajową.

Starejewski (...)

Właściciel majątku Łaszczów, pełnił funkcję prezesa Akcji Katolickiej w powiecie tomaszowskim w okresie międzywojennym.

Starohorski Jan

Lekarz batalionowy Wojska Polskiego; w roku 1817 zamieszkał w Łaszczowie. Za zgodą księcia namiestnika (pismo z dnia 21 czerwca 1817 roku) zwolniony został od dodatkowych egzaminów umożliwiających mu stosowanie praktyki lekarskiej, bowiem " był przy wejściu w służbę wojskową podług ówczesnych przepisów examinowany i za zdanego do służby lekarskiej uznany, pełniąc obowiązki lekarza wojskowego dał dowody należnej mu znajomości sztuki..." Dr Starohorski udzielał pomocy medycznej mieszkańcom Tomaszowa często przyjeżdżając do tego miasta.

Starowiejski Kostka Seweryn, ks.

(1895 – 1940), działacz Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej, organizator rekolekcji dla nauczycieli i pielgrzymek do Częstochowy. W latach dwudziestych ubiegłego wieku osiadł na stałe w Łaszczowie; Jego działalność zauważona została przez Piusa XI, który w 1943 roku mianował ks. Starowiejskiego tajnym szambelanem papieskim. Zmarł w obozie koncentracyjnym w Dachau - wdzięczni parafianie ufundowali mu w kościele w Łaszczowie tablicę pamiątkową.

Szejner Tema Blima

Urodzona 1 lutego 1883 roku w Szczebreszynie, córka Icka Hersza i Hindy z Majstrów Szejnerów, babcia noblisty Isaaca Bashevisa Singera. W roku 1850 wstąpiła w związek małżeński z Szmulem Singerem s. Szaji i Sury Singerów – ślub odbył się w tomaszowskiej synagodze.

tomaszowscy aptekarze

Za pierwszych aptekarzy w Tomaszowie Lubelskim dr J. Peter → Peter Janusz, dr uważał miejscowych trynitarzy, którzy trudnili się zbieraniem i suszeniem ziół (w roku 1782 objęli w Lublinie aptekę jezuicką przekazaną im w zarząd przez Komisję Edukacyjną). O istnieniu w Tomaszowie apteki z prawdziwego zdarzenia pochodzą informacje z końca XVIII wieku. W roku 1803 właścicielem aptekę w Tomaszowie prowadził Jan Terlecki – 24 listopada 1811 roku uzyskał od rządu konsens nr 13725/609 z prawem wyłączności w mieście. Nie odstraszyło to konkurencji (podaje za Januszem Peterem), w roku 1812 aptekę otworzył Joachim Rzecznowski. W roku 1817 Terlecki odsprzedał swoją aptekę Franciszkowi Zimmerman, sam przeniósł się do Zamościa, gdzie otworzył nową placówkę. Kolejny tomaszowski aptekarz to Tomasz Rychter (mgr. farmacji). W latach 1834 – 1847 aptekę w Tomaszowie prowadził Jan Müller. Od roku 1845 prowadził Konstanty Sznuć (rodem z Hrubieszowa); wkrótce oddał ją w dzierżawę Janowi Mikulińskiemu. Ponownie wydzierżawił ją od Mikulińskiego w 1852 roku (ten przeniósł się do Kraśnika). Inni aptekarze tomaszowscy to: Wiktor Piotrowski (1861), Józef Fortunat Czajkowski, prowadził aptekę do 1879 roku.

tomaszowscy cyrulicy

imię i nazwisko	okres wykonywania zawodu	inne dane
Aron	1684	
Abram Ickowicz "Abraś"		
Oryn Sapsajowicz		właściciel gospody "głośnej z różnych bijatyk i awantur"
Oryn Ickowicz		zajmował się lichwą
Oryn Jakubowicz		pozwolono zbudować mu w Tomaszowie dom na placu stojącym od 30 lat pustką
Moszko Ickowicz		miał największą praktykę z pośród tomaszowskich cyrulików, nie dowierzał pacjentom, których leczył, oni także nie mieli do niego zaufania, toteż przed rozpoczęciem leczenia zawierali umowy u notariusza
Icek Ickowicz		ojciec Moszka Ickowicza
Hirsz		udzielał pomocy, m. in. kobiecie z Łosińca okaleczonej wiośłem (łopatką?) służącą do wsadzania chleba do pieca
Boruch Abramowicz	1705	zwany był "medykiem"

Tomaszów Lubelski

Założycielem miasta na gruntach wsi Rogoźno i Majdan Niepryski był Jan Zamoyski, początkowo nazwał je Jelitowem, z chwilą gdy urodził mu się syn – od jego imienia zmienił nazwę na Tomaszów. Miasto zbudowano wg. projektu Bernardo Morando, otoczone wałami posiadało cztery bramy wjazdowe: szczebrzeską, sokalską, lwowską, zamojską. Przywilej lokacyjny otrzymał Tomaszów 25 maja 1621 roku, zatwierdził go Zygmunt III Waza 7 października 1621 roku w obozie wojskowym w pobliżu miasta, gdy ciągnął z popolitym ruszeniem pod Chocim przeciwko Turkom. W roku 1659 Tomaszów zajęli i zniszczyli Szwedzi, od roku 1771 do 1809 miasto znajdowało się pod zarządem Austrii, następnie weszło w skład Królestwa Kongresowego, w roku 1867 uzyskał status miasta powiatowego. W początkach XIX wieku Tomaszów sławny był z warzelni miodu, wiśniaku i maliniaku, istniała fabryka płótna i fajansów, produkowano kapelusze i grzebienie. Miasto zamieszkiwało 2. 900 osób, funkcjonowało osiem jarmarków. Podczas wojen 1914, 1939 – 1944 w pobliżu Tomaszowa toczyły się zacięte walki z okupantem. Najcenniejszym obiektem

zabytkowym Tomaszowa jest kościół fundowany w 1772 roku przez ordynata Michała Zdzisława Zamoyskiego w miejsce wcześniejszego wystawionego w latach 1627 – 1629 staraniem ordynata Tomasza Zamoyskiego i drewniana dzwonnica z pierwszej połowy XVIII wieku.

Tomaszów w liczbach

schyłek XVI wieku – Jelitowo, późniejszy Tomaszów liczyło ok. 300 rodzin – byli to: rolnicy, niewielka liczba rzemieślników i kupców pochodzenia żydowskiego.

1630 – Tomaszów zamieszkiwało około 4000 osób.

XVII w. – najwyższego odnotowanego (jak podaje dr Janusz Peter) w Księgach Miejskich Tomaszowa honorarium "za leczenie rany głowy zadanej siekiera" zażądał Oryn Jakubowicz – "pretendował sobie za swoją przyszlą pracę sto złotych a przynajmniej złotych sześćdziesiąt"

XVII – poł. XVIII w – pobory roczne wójta i rajców miasta Tomaszowa wahały się od 25 – 30 złotych; przed rokiem 1771 wójt i każdy rajca tomaszowski pobierał po 6 złotych i 15 groszy z myta i po 18 złotych od arendarza.

XVIII wiek - w Tomaszowie funkcjonowało pięć młynów wodnych, jedynie 19 mieszczan w Biłgoraju zajmowało się uprawą roli (pracowali na kilkunastu morgowych gospodarstwach), mieszkali na ulicach: Nadstawnej i Radzieckiej, oraz na Przedmieściu Tarnogrodzkim i Lubelskim.

1809 – kapitał tomaszowskiej fabryki porcelany wyniósł 594.000 złotych; roczny obrót wynosił ok. 150.000 złotych polskich.

1815 – w Tomaszowie krowa kosztowała od 15 – 20 złotych polskich, świnia roczna 5 złp, owca 2 – 3 złp, kura do 40 groszy, gęś ok. 70 gr, włoka ziemi (30 morgów) ok. 200 złotych polskich.

1827 - w Tomaszowie było 1514 chrześcijan, 1156 Żydów.

1860 - w Tomaszowie znajdowało się 449 domów, w tym 44 murowanych,

5 lutego 1863 – w Tomaszowie Lubelskim Rosjanie zamordowali 24 osoby w odwecie za działania w tym rejonie oddziału powstańczego; zginęli m. in: Wojciech Żelkowski (lekarz medycyny spalony żywcem w swoich zabudowaniach), Karol Dąbrowski, Ludwik Lewkowicz, Ignacy Brzosko (urzędnicy Komory Celnej), Jan Meheda (sztabkapitan generalnego powstania), Ferdynand Jaruchowski (nauczyciel), Kazimierz Chmieliński (obywatel ziemski), (...) Dąbrowski (asesor kolegialny), Czesław Czarторыski (pomocnik kontrolera skarbowego), oraz mieszczanie: Wojciech i Adam Nadwodnikowie, Mikołaj Hurkało, Kazimierz Świderek, Michał Czarnecki, Ruchla [Rachel] Machlarzowa.

1897 – w Tomaszowie mieszkało 3.646 osób pochodzenia żydowskiego; przejazdka dorożką w Zamościu ze Starówki na Nowe Miasto kosztowała od 25 – 30 kopiejek.

schyłek XIX wieku – w Tomaszowie Lubelskim zamieszkiwało 2.900 osób

1945 - granicach powiatu tomaszowskiego znajdowało się 79 majątków o powierzchni 26.628 ha, co stanowiło 13,3 % ogólnego obszaru powiatu, 73 z nich stanowiły własność obywateli polskich, 5 majątków (Śniatycze, Dębina, Potoki, Żurowce, Machnów) należało do osób pochodzenia żydowskiego, 1 majątek (Antoniówka Krynicka) był własnością obywatela ukraińskiego

Towarzystwo Dobroczynności i Oświaty "Рідна Хата"

Założone zostało 14 października w Chełmie - filie "Рідної Хаты" istniały w powiatach: biłgorajskim, hrubieszowskim, tomaszowskim. W roku 1926 otwarto nowe w: Małodiatyczach, Moniatyczach, Ratyczowie; w połowie 1927 roku na terenie powiatu hrubieszowskiego funkcjonowało już 17 filii, w powiecie tomaszowskim - 14.

Towarzystwo Przyjaciół Tyszowiec

Powstało w 1985 roku, celem jego działalności jest propagowanie wiedzy o przeszłości Tyszowiec i okolic od prehistorii poczynając na współczesności kończąc, dokumentacja życia społecznego i kulturalnego miejscowości. W roku 1986 staraniem Towarzystwa... zorganizowano we współpracy z Katedrą Archeologii Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej w Lublinie sesję naukową na temat "*Najdawniejsze dzieje Tyszowiec i Grody Czerwieńskie*".

twórcy ludowi z powiatu tomaszowskiego

Twórczość ludowa na Zamojszczyźnie rozwija się wielopłaszczyznowo - poeci, malarze, garncarze, rzeźbiarze, śpiewacy ludowi, hafciarki. Ich rękodzieła, utwory pisane, prace malarskie lub rzeźbiarskie znajdują się na terenie całego kraju - duże zbiory posiada Muzeum Etnograficzne na Zamku w Lublinie, największe Muzeum Okręgowe w Zamościu.

Bełzec – znany jest na Zamojszczyźnie z wyrobu oryginalnych palm – wykonują je gospodynie zrzeszone w miejscowym Kole Gospodyń; okazy sięgają od 6 – 8 metrów wysokości

Chmiel Antoni - garncarstwo (Kolonja Majdanek)

Chmiel Franciszek - garncarstwo (Dąbrowa) - jego prace przechowywane są w Muzeum Regionalnym w Tomaszowie, w Muzeum Okręgowym w Zamościu, Biłgoraju, Lublinie

Chmiel Ignacy - garncarstwo (Dąbrowa)
Chmiel Jan - garncarstwo (Kolonia Majdanek)
Chmiel Marian - garncarstwo (Dąbrowa)
Chmiel Michał - garncarstwo (Dąbrowa)
Gajewska Janina (haft, serwetki na drutach)
Gruszka Maria (haft, serwetki na drutach)
Hurkała Jadwiga (serwetki na drutach, haft)
Kalosz Anna - pisanki (Siedliska)
Koper Krystyna - malarstwo (Oseredek) - jej prace przechowywane są w Muzeum Regionalnym w Tomaszowie Lubelskim, Muzeum Okręgowym w Lublinie. Krystyna Koper brała udział w: Konkursie "Malowanka Ludowa" - Cepelia 1973, Konkursie i Wystawie "Sztuka Ludowa południowej Lubelszczyzny" 1974
Jarosz Grażyna (haft, serwetki na drutach)
Korkosz Jadwiga (haft, serwetki na drutach)
Luszczczyńska Zofia - tkactwo i strój (Siedliska)
Mazik Maria (wycinanki)
Mierzwa Zenobia - plastyka obrzędowa (Wożuczyn). Jej prace przechowywane są w Muzeum Regionalnym w Tomaszowie Lubelskim, Muzeum Okręgowym w Lublinie, Muzeum Etnograficznym w Warszawie.
Mucha Edwarda (haft, serwetki na drutach)
Nowak Maria - malarstwo (Tomaszów Lubelski)
Ołgiewicz (...)- (malarstwo, tkactwo – makramy i gobeliny)
Prędko Zdzisław - rzeźba (Michałówka)
Ratyna Weronika - malarstwo (Tomaszów Lubelski), jej prace przechowywane są w: Muzeum Okręgowym w Zamościu, Muzeum Regionalnym w Tomaszowie Lubelskim, Muzeum Okręgowym w Lublinie. Prace Weroniki Ratyny prezentowane były na wystawach sztuki ludowej organizowanych przez Muzeum Regionalne w Tomaszowie Lubelskim. Otrzymała II Nagrodę w Konkursie Sztuka Ludowa południowej Lubelszczyzny. Nagrodę Specjalną Ministra Kultury i Sztuki.
Sawrocka Olga - tkactwo i strój (Pieniary)
Sidor Jan – malarstwo (Tomaszów Lubelski)
Sokowicz Daniela (serwetki na drutach, haft)
Ślusarczyk Robert (malarstwo i grafika)
Wietrzyk Jan - malarstwo (Majdan Sopocki)
Wdowicz Aniela (pisanki)
Wróbel Maria (malarstwo)
Wróbel Regina (haft, serwetki na drutach)
Wyłupek Marcelina (haft, serwetki na drutach)

Tyszowce

Miasto zlokalizowane na terenie byłych Grodów Czerwieńskich (1289). Tyszowce przejęły funkcje rzemieślniczo - handlowe; miejscowość do dziś słynie z garbowania skór, wyrobu kozuchów i obuwia – tutaj wyrabiano słynne tyszowiaki, które znajdowały wielu nabywców na jarmarkach w Biłgoraju, Szचेbrzeszynie. 20 grudnia 1655 roku hetman koronny wielki Stanisław Potocki i hetman polny Stanisław Lanckoroński powołali wspólnie z wojewodą czernihowskim Tyszkiewiczem konfederację przeciwko Szwedom. W roku 1907 podczas ogromnego pożaru spłonęło niemal całe miasto. W okresie międzywojennym w Tyszowcach zamieszkiwało 4. 420 osób, w tym 2. 451 Żydów. W 1941 roku w Tyszowcach istniał obóz pracy, w którym przebywało około 600 więźniów zatrudnionych przy regulacji Huczwy, z dniem 1 stycznia 2000 roku Tyszowce odzyskały prawa miejskie.

tyszowiaki

Miękkie skórzane buty sięgające powyżej kolan, oba – prawy i lewy jednakowe. Nigdy nie przemakały z to za sprawa dziegciu którym je dokładnie smarowano. Nazwa pochodzi od Tyszowiec, gdzie miejscowi szewcy wyrabiali je od XVI wieku. Jak głoszą ustne przekazy król Jagiełło zamówił dla swoich wojów 100 par butów u tyszowieckich szewców, po odniesieniu zwycięstwa nad Krzyżakami w bitwie pod grunwaldem (1410 rok) obdarował ich stosownym przywilejem. Produkcja tyszowiaków ustała w 1947 roku, ówczesne władze państwowe zakazały ich wyrobu konfiskując przy okazji sporą ilość "nielegalnie" wyprawionych skór. Robieniem butów zajmowały się całe rodziny szewskie, do najbardziej znanych należy zaliczyć: rodziny Dudzińskich, Jurkiewiczów, Stelmaszczuków.

upamiętnione miejsca walki i męczeństwa z lat 1939 - 1945 na terenie powiatu tomaszowskiego

Krynice – pomnik wzniesiony ku czci partyzantów poległych w 1943 roku w obronie wysiedlanej ludności Zamojszczyzny.

Kryniczki - w roku 1942 w Kryniczkach Niemcy rozstrzelali kilkadziesiąt osób – ich ofiarę upamiętnia obelisk.

Lubycza Królewska – pomnik wzniesiony ku czci bohaterom walk stoczonych przez 8 pp, poległych żołnierzy, funkcjonariuszy MO, oraz ludności cywilnej.

Tomaszów Lubelski – cmentarz poległych we wrześniu 1939 roku kilkuset żołnierzy; kościół pw. Zwiastowanie Najświętszej Marii Pannie - tablice pamiątkowe poświęcone:

Żołnierzom Armii Krajowej VI Rejonu i Obwodu Tomaszowskiego poległym, pomordowanym i zmarłym, którzy walczyli o niepodległość Rzeczypospolitej Polskiej w okresie hitlerowskich i stalinowskich zbrodni. W hołdzie pomordowanym i zamęczonym na dalekiej Syberii i w innych miejscach związku Sowieckiego i tym, którzy walczyli o wolną, niepodległą Polskę i stali się ofiarami stalinizmu i hitleryzmu.

"Waszą śpiewam gorzką chwałę"

Tytuł pracy Zbigniewa Borsuka traktującej o działalności żołnierzy Armii Krajowej Inspektoratu Zamość obejmującego powiaty: zamojski, hrubieszowski, **tomaszowski** i biłgorajski. Podczas zbierania materiałów do pracy autor korzystał z relacji byłych żołnierzy AK – Kazimierza Wróblewskiego, ps. "Maryśka" oraz Stefana Walcendorfa, ps. "Cezar". Książka ukazała się w 2004 roku.

Wieprz

Rzeka Wieprz jak głosi legenda swoje powstanie zawdzięcza zwykłemu ...wieprzowi. Rzecz miała się tak (cytuję za Wandą Śliwiną)²¹⁶: *stało się w tomaszowskiej ziemi, że zwykły gospodarski, opasty wieprz, znudzony dosytem wiecznie pełnego koryta, zaczął ryć ziemię ze świńską pasją i póty wkręcał się ryjem coraz głębiej, aż zapadł się cały i jeszcze rył coraz głębiej, aż zapadł się cały i jeszcze rył, parszkając i kwicząc. Nagle trysnęła woda.... Na płaskiej powierzchni pola utworzyło się jezioro, któremu mieszkańcy nadali nazwę Wieprzowego, jako że wieprz dał mu początek...* Z jeziora po pewnym czasie wypłynął strumyk, który oddalał się i oddalał aż urósł w rzekę, która popłynęła przez Lubelską Ziemię otrzymując nazwę "Wieprz". Inna legenda głosi, iż w zamierzczliwych czasach opiekunem wód był święty wieprz, być może z tą "opieką" także należy kojarzyć nazwę rzeki.²¹⁷ **Wieprz bierze swój początek w okolicach Tomaszowa Lubelskiego** – pod miastem Iwanogradem (Dęblinem) rzeka Wieprz wchodzi do Wisły. Ma długość 175 wiorst i przepływa powiaty: lubelski, krasnostawski i zamojski, gdzie z jeziora Wieprz bierze swój początek... Jest prawym dopływem środkowej Wisły, tworzy rozlewiska, bagna i stawy. W przeszłości był szeroko rozlaną rzeką – strzegł przeprawy starego traktu handlowego wiodącego z Pragi i Krakowa poprzez Sandomierz i Zawichost w kierunku na Wołyń i Kijów.²¹⁸

wykaz miejscowości z powiatu tomaszowskiego, w których nacjonałiści ukraińscy dokonali mordy na Polakach

Bełzec, Ciotusza Stara, Czartowszczyk, Czermno, Chodywańce, Dąbrowa, Dutrów, Dyniska, Dzierążnia, Gródek, Honiatycze, Hopkie, Hrebenne, Hubinek, Jarczów, Komarów Dolny i Górny, Korczmin, Korczów, Krynice, Lubycza Kameralna, Lubycza Kniazie, Lubycza Królewska, Łachowce, Łaszczów, Łubcze, Łykoszyn, Machnów, Machnówek, Majdan Górny, Majdan Krynicki, Marysin, Michałow, Nabród, Nowosiółki, Niemirówek, Ostrów, Perespa, Plebanka, Podbór, Poddębce, Podłodów, Podhorce, Posadów, Poturzyn, Przewłoka, Radków, Rogoźno, Rokitno, Ruda Żurawiecka, Rzeczyca, Rzeplin, Staje, Stara wieś (kolonia), Suszów, Szolenik, Szczepiatyn, Tarnoszyn, Telatyn, Uhnów, Ułhówek, Wasylów, Zatyle.²¹⁹

Związek Tomaszowian

Powstał z inicjatywy dyrektora gimnazjum i liceum w Tomaszowie – Ludwika Jana Kobierzyckiego; gros jego członków stanowili nauczyciele i lekarze oraz miejscowa młodzież. Po kilku latach działalności przemianowano nazwę na Związek Tomaszowian Ziemi Lubelskiej. W latach 1921 – 1925 Związek...wydawał dwutygodnik dla młodzieży "Nasza praca". W roku 1962 reaktywowano Związek... pod nazwą Tomaszowskie Towarzystwo Regionalne; w latach 1990 – 1994 jego nakładem ukazywał się dwutygodnik "Ziemia Tomaszowska."

Bibliografia

Alfabet tomaszowski. Tygodnik Zamojski 21 – 27 stycznia 2009, nr 3 (1519).

Alfabet tyszowiecki. Tygodnik Zamojski (3 – 9 grudnia 2008), nr. 49 (1512).

W. Bondyra. Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego. Lublin – Zamość 1993.

B. Cisto. Bo wolność krzyżami się mierzy. Miejsca i pomniki pamięci narodowej w Tomaszowskiem 1831 – 1946. Tomaszów Lubelski, wrzesień 1998.

B. Cisto. Tomaszowianie XX wieku wpisani w historię miasta i powiatu. Tomaszów Lubelski 2002

²¹⁶ Z. Kościński. Pisarze związani z Zamojszczyzną 1563 – 1981. Lublin 1982

²¹⁷ Z. Kossak. Krzyżowcy. , s.

²¹⁸ Z. Klukowski. Dawne Szkoły im. Zamoyskich w Szczepieszynie 1811 – 1852. Zamość 1927

²¹⁹ S. Jastrzębski. Ludobójstwo nacjonalistów ukraińskich na Polakach na Lubelszczyźnie w latach 1939 – 1947. Wrocław 2007, s. 17 - 208

B. Cisto. *Tomaszowskie dwory (majątki ziemskie do XX w). Tomaszów Lubelski 2003 r.*
Katalog zabytków w Polsce, t. VIII. Dawne województwo lubelskie, z. 17. Tomaszów Lubelski, pod red. Ryszarda Brykowskiego i Ewy Smulikowskiej. Warszawa 1983
L. Leciejewicz. *Mały słownik kultury dawnych Słowian. Warszawa 1972*
J. Niedźwiedź. *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego. Zamość 2003.*
J. Peter. *Z przeszłości miasta kresowego. Zamość 1947.*
L. Jabłoński. L. Kowieski. *Śłużba Zdrowia na Lubelszczyźnie. Dzieje Lubelszczyzny (1918 – 1978). Warszawa 1986.*

Dzieje Krasnobrodu

Krasnobród położony w centralnej części Roztocza Środkowego, w malowniczej dolinie Wieprza, otoczony przepięknymi lasami stanowi doskonałe miejsce do odpoczynku, dlatego też posiada status miejscowości letniskowej.

W przeszłości należał do Leszczyńskich²²⁰ - pamiątką po dawnych właścicielach jest znajdujący się w dzielnicy Krasnobrodu zwanej Podzamkiem pałac. Obiekt zlokalizowany rozległym parku; był kilkakrotnie niszczone i odbudowywany. Obecnie posiada cechy architektury klasycystycznej. Jest budowlą piętrową, kryty polskim łamanym dachem. Kolumnowa galeria z gontowym dachem łączy pałac z oficyną wybudowaną na przełomie XVIII i XIX w. Zamoyskich – przedstawicielka tego rodu – Katarzyna Zamoyska ufundowała w pobliskim Podkasztorze w 1664 roku kaplicę, w miejsce której królowa Marysieńka Sobieska, primo voto Zamoyska wzniosła murowany kościół – jego budowniczym był architekt Zamoyskich J. M. Link²²¹ Obiekt wraz wybudowany został w latach 1690-1699 jako wotum wdzięczności za uzdrowienie; otrzymał wezwanie Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny. Kościół do dziś stanowi miejsce pielgrzymek mieszkańców Zamojszczyzny; przybywają tu również ludzie z odległych zakątków Polski. Dodatkową atrakcją jest dla nich źródło z kapliczką na wodzie, zwaną "Kaplicą Objawień", ponieważ tym miejscu, w roku 1640 mieszkańcy Krasnobrodu - Jakubowi Puszczkowi objawiła się Matka Boża. Pod kapliczką znajdują się źródła, z których wypływa woda, mająca właściwości lecznicze po tę wodę przyjeżdża bardzo dużo osób, nawet z odległych miejscowości. Obok kaplicy znajduje się figura przedstawiająca objawienie się Matki Bożej Jakubowi Puszczkowi oraz Stacje Różańcowe wykonane z kamienia przez miejscowego artystę - Andrzeja Gontarza.

Jak wyglądała pielgrzymka w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku opowiada Marianna Smoter rodem z Czarnegostoku: *idący na pielgrzymkę mieszkańcy parafii Trzęsiny zbierali się w Zwierzyńcu – zazwyczaj pielgrzymka podwoził ktoś furmanką na miejsce zbiórki. Ze Zwierzyńca cała grupa wcześniej rano wyruszyła w kierunku Krasnobrodu mijając na trasie m. In Bondyż. Po drodze odpoczywano spożywając skromny posiłek, na który składały się: chleb, biały ser, gotowane jajka..., pielgrzymi śpiewali pieśni maryjne. Po przybyciu na miejsce brali udział w całonocnym nabożeństwie, a rano każdy udawał się do kapliczki na wodzie by nabrać w butelkę wody z cudownego źródła. Pielgrzymka miała miejsce w przeddzień święta Matki Bożej Jagodnej...*

Po Zamoyskich Krasnobród przejęli Tarnowscy. Prawa miejskie uzyskał w roku 1576²²², lub – jak podaje Stanisława Stolarczyk w wieku XVII²²³; utracił je w roku 1870 – status miasta uzyskał Krasnobród ponownie w roku 1994. Równoległe z prawami miejskimi Zygmunt III Waza obdarzył go przywilejem na sześć jarmarków rocznie i jeden co tygodniowy targ.

Obecność lasów, a co za tym idzie dużej masy drewna zadecydowała o rozwoju gonciarstwa; dla potrzeb miejscowej ludności pracowali też garncarze - niestety rzemiosło to zanikło około 1985 roku z chwilą śmierci ostatniego garncarza. W miejscowym muzeum zachowano pamiątki po nieżyjących już garncarzach – przekazane zostały z pośród pamiątek zachowanych przez rodziny nieżyjących artystów.

Gdy wybuchło powstanie styczniowe (nie można wykluczyć, że niektórzy z mieszkańców Krasnobrodu wzięli w nim udział) krasnobrodzianie byli świadkami potyczki rozegranej przez oddział Marcina Borelowskiego „Lelewela”²²⁴ z wojskiem carskim - zginęło 42 powstańców. Celem upamiętnienia tego,

²²⁰ można ród wywodzący się z Wielkopolski – jego przedstawiciele zapisali się w historii kraju wieloma ważnymi przedsięwzięciami; Rafał Leszczyński (1567 – 1636) sprawował urząd wojewody bełskiego, ufundował gimnazjum w Lesznie. Stanisław – w latach 1704 – 1709 był królem Polski, jego córka – Maria Leszczyńska w roku 1725 poślubiła króla Francji Ludwika XV

²²¹ S. Stolarczyk. *Roztocze Środkowe. Przewodnik turystyczny dla obozów wędrownych. Warszawa 1975 (dalej S. Stolarczyk. Roztocze Środkowe...)*

²²² Polskie Media Amer Com SA. *Wielki Atlas Świata. Geografia Polski. Roztocze. Poznań 2001 s. 352*

²²³ S. Stolarczyk. *Roztocze Środkowe...*

²²⁴ oddział „Lelewela” Borelowskiego rozgromiony został pod Panasówką – bezpośredni udział w pochówku poległych partyzantów brał Robert Przegaliński – podpisarz Sądu Pokoju w Szczepieszynie, od roku 1862 agent powstańczy, komendant tajnej siły zbrojnej tzw. „setki” powstańczej tymczasowy naczelnik miasta. Wspomnienia Roberta Przegalińskiego z roku 1863, w którym odnotował fakty ze okresu swej działalności w Szczepieszynie znajdują się w Archiwum Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie (sygn. 1970- 75, k. 27 – 28

ważnego w dziejach Zamojszczyzny wydarzenia w roku 1930 wzniesiono pomnik. Nieopodal miejsca, gdzie rozegrała się owa potyczka (jak głosi miejscowy przekaz) Marysieńka Sobieska podczas panującej zarazy morowej (dżuma) ufundowała na źródle kaplice z obrazem św. Rocha – patrona osób chorych na zakaźne choroby.

W Krasnobrodzie istniała gmina żydowska (kahał) – podczas powstania Chmielnickiego w 1648 roku jej członkowie wraz z miejscową ludnością wiele ucierpieli od Kozaków. 1 listopada 1669 roku na mocy decyzji Michała Korybuta Wiśniowieckiego gmina żydowska krasnobrodzka wraz z gminami w: Szczepieszynie, Tarnogrodzie, Turobinie, Zamościu, Frampolu i innymi włączona została do Okręgu Ordynacji Zamoyskiej; decyzja ta dawała Żydom zamojskim „prawo uczestniczenia (jako Okręg Ordynacji) w sesjach Sejmu Żydów Korony”²²⁵

Spółeczność żydowska znana ze swej szeroko rozumianej przedsiębiorczości zaznaczyła swoją obecność w dziejach miasta (zwłaszcza w okresie międzywojennym) zarówno poprzez działalność gospodarczą - *Żydzi w Krasnobrodzie mieli dominującą pozycję w handlu i rzemiośle. Oni prowadzili większość sklepów, które stały nie tylko wokół ratusza. Zajmujący się handlem należeli do żydowskiej inteligencji. Mieli oni kontakty z przemysłowcami w dużych miastach, skąd sprowadzali różne towary. Sklepy handlujące „mydłem i powidłem” były zawsze dobrze zaopatrzone. Np. do bardzo bogatych Żydów w Krasnobrodzie należał pan Lejzor Lam. Mieszkał w Ratuszu, handlował drzewem, u niego przebywali bardzo wpływowi kupcy. Skupował budulce, przecinał w swoim tartaku i miał z tego duże dochody. Bogate sklepy mieli Musiele i Rajska, gdzie dziś stoi posterunek policji. U Żydów można było kupić na kredyt. Nie bała się udzielać kredytu zwłaszcza Rajska. Ona wiedziała, że ma wtedy stałego klienta i jakoś na tym interesie nieźle wychodziła. Wśród handlarzy byli koniarze, mieli nawet własne stajnie; w tym interesie prym wiódł Moli....*²²⁶, jak i oświatową.

W roku 1924 decyzją stowarzyszenia „Biblioteka i czytelnia Salomona Ettingera”²²⁷ udostępniono mieszkańcom Krasnobrodu bibliotekę. W roku 1929 powstało Żydowskie Stowarzyszenie Kulturalno – Oświatowe „Jabne” - celem jego działalności było upowszechnianie kultury żydowskiej wśród dorosłych. Stowarzyszenie nie cieszyło się zbytnią popularnością wśród żydowskiej społeczności Krasnobrodu i Zamojszczyzny w ogóle – jak podaje Jerzy Doroszewski – każdy z oddziałów funkcjonujących na terenie Zamojszczyzny i Lubelszczyzny nie przekroczył liczby 30 członków²²⁸; oprócz wspomnianych stowarzyszeń w okresie międzywojennym w Krasnobrodzie istniały jeszcze: Stowarzyszenie Robotnicze Wychowania Fizycznego „Jutrznia”, Żydowskie Stowarzyszenie Kulturalno – Oświatowe „Tarbut” - celem jego działalności było: prowadzenie ochronek dla dzieci, szkół elementarnych i zawodowych, organizowanie kursów wieczorowych, uniwersytetów ludowych, szeroko pojęta praca oświatowa wśród dorosłych²²⁹

W roku 1925 krasnobrodzki oddział organizacji Żydów Ortodoksów w Polsce uzyskał od Rady szkolnej Powiatowej w Zamościu koncesję na prowadzenie prywatnej szkoły z językiem wykładowym polskim. Placówka otrzymała nazwę „Szłomej Emunej Isroel” („Szkoła Pokoju Wiernych Izraelitów”) - nauczanie odbywało się na bazie programu siedmioklasowej szkoły powszechnej ze szczególnym uwzględnieniem „nauki religii żydowskiej” Szkoła rozpoczęła działalność 15 marca 1926 roku – z chwilą otwarcia naukę pobierało 46 osób; oprócz szkoły funkcjonował tradycyjny cheder, prowadzono też kursy jęz. hebrajskiego.²³⁰

We wrześniu 1939 roku w okolicach Krasnobrodu oddziały armii „Kraków” dowodzone przez gen. Szyllinga stoczyły swój ostatni bój z okupantem. Gmina Krasnobród oznakowana została kryptonimem „P” - w ojej obrębie walczyły z okupantem zarówno oddziały Batalionów Chłopskich, jak i Armii Krajowej.

Pierwszym komendantem gminy z ramienia „Straży Chłopskiej” („Chłostry”) - formacji zorganizowanej przez dowództwo BCH został Jan Nogas, później funkcję tę pełnił Antoni Bajan²³¹; pod koniec 1942 roku w obrębie gminy Krasnobród do BCH należało 12 osób. Działacze Batalionów Chłopskich wydawali pisma

²²⁵ Akty Jewriejskiego Koronnego Siejma ili Waada Czetyrioch Oblastiej, Tykocińska Kolekcja (1621 – 1899) w opracowaniu S. Dubnowa „Jewriejskaja Starina” R.IV, St. Petersburg 1912 s. 170 (podają za: A. Leszczyński. Sejm Żydów Korony 1623 – 1764. Warszawa 1994 s. 148

²²⁶ Mieczysław Kościński. Korzenie. Dziennik Lubelski 1990 nr 107, s.4; tekst oparty na wspomnieniach Zofii Służewskiej, akuszerki w Ośrodku Zdrowia w Krasnobrodzie.

²²⁷ urodził się w roku 1800, wcześniej osierocony wychowywał się pod opieką dziadka – rabina z Łęczycy, który słynął zarówno z europejskiego wykształcenia jak i religijnego fanatyzmu. Za namową bogatego zamojskiego Żyda – Jakóba Natansona wyjechał razem z jego synem na studia farmaceutyczne do Lwowa. Po powrocie zajął się działalnością społeczną i literacką. Jemu przypisuje się założenie żydowskiej kolonii rolniczej w Żdanowie k/ Zamościa. Salomon Ettinger pisał bajki, jest autorem komedii obyczajowej; jego prace znane były tylko w odpisach rękopiśmiennych – „widocznie warunki materialne uniemożliwiały mu wydawanie swoich dzieł” (za: J. Szacki. Znakomici Żydzi rodem z Zamościa. Teka Zamojska... nr 1 – 2 s. 23)

²²⁸ J. Doroszewski. Praca oświatowa i kulturalna na Lubelszczyźnie w latach II Rzeczypospolitej. Lublin 1995 s. 123

²²⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie. Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno – Polityczny. 1118 (Statut Żydowskiego Stowarzyszenia Kulturalno – Oświatowego)

²³⁰ Archiwum Państwowe w Zamościu, Inspektorat Szkolny sygn. 404, 405, 406

²³¹ J. Grygiel. Związek walki Zbrojnej Armia Krajowa w Obwodzie Zamojskim 1939 – 1944. Warszawa 1985 s. 315 (dalej. J. Grygiel. Związek Walki Zbrojnej...)

konspiracyjne, które były kolportowane na terenie Zamojszczyzny: od 1 marca – 10 czerwca 1944 roku ukazywał się dwutygodnik „Z ziemi wysiedlonych”; redagowany był w schronie zlokalizowanym w lasach zaburskich.²³² Innym pismem był „Zew podziemi” – numer poświęcony „sprawom politycznym związanym ze zbliżaniem się frontu wschodniego – ukazało się 50 egzemplarzy formatu A4 drukowanych na powielaczu²³³

Do krasnobrodzkiego rejonu AK (powstała w 1940 roku) należały placówki: Krasnobród, Suchowola, Łabunie – pierwszym komendantem rejonu został kpt. Wacław Stasiewicz „Bystry”, „Bartosz” (zginął 25 września 1943 roku wyskakując z drugiego piętra budynku Gestapo w Zamościu)²³⁴, komendantem placówki w Krasnobrodzie został pracownik urzędu gminnego – kpt. Stanisław Kobiałko; gdy został aresztowany w maju 1943 roku jego obowiązki przyjął nauczyciel z Majdanu Wielkiego – Józef Downar²³⁵. Punktem kontaktowym krasnobrodzkich partyzantów był sklep spożywczy w Krasnobrodzie, gdzie pracował Czesław Sak „Sokół”²³⁶; jednym z żołnierzy AK działającym w rejonie Krasnobrodu był absolwent Seminarium Nauczycielskiego w Szczepieszynie – Stanisław Michoński „Lis”²³⁷

Skład osobowy krasnobrodzkiej placówki stanowili m. in: Władysława Zarębowa, Stanisław Gielmuda – pełnił obowiązki wójta po zastrzelonym przez Niemców Kotowskim, Jan Łubiarz, Antoni Rycak (z zawodu piekarz). Pomocy rannym udzielali: dr Konstanty Łastowiecki i dyplomowana położna Zofia Służewska „Błyskawica”, „Zezula”; Zofia prowadziła ponadto kurs sanitarny wg. Podręcznika „Zabiegi pielęgniarskie”, który dostarczył jej dr Julian Tyszkowski. Szefem wywiadu rejonu Krasnobród był Czesław Harczuk „Janusz”²³⁸

W czerwcu i lipcu 1943 roku Niemcy wymordowali znaczną część mieszkańców, wcześniej ten sam los spotkał ludność żydowską – *ciężkie czasy nastały dla Żydów krasnobrodzkich w lecie 1940 roku, gdy Niemcy zaczęli ich wywozić do robót publicznych, głównie przy budowie dróg. Potem w 1942 roku wyłapywali mężczyzn i masowo wywozili samochodami do Zamościa. Podobny los spotkał następnie kobiety i dzieci.*²³⁹ Krasnobród został wyzwolony 23 lipca 1944 roku przez dywizję pułkownika Szestakowa z I Frontu Ukraińskiego, kiedy na teren Zamojszczyzny weszły oddziały radzieckie w rejonie Krasnobrodu rozbroił się I batalion 9 Zamojskiego Pułku Piechoty AK.

Po wyzwoleniu nastąpił czas odbudowy – odbudowy życia, zrujnowanej gospodarki, zniszczonych domów... O problemach Mieszkańców Krasnobrodu w latach pięćdziesiątych XX wieku czytamy w broszurze propagandowej wydanej nakładem Wojewódzkiego Komitetu Frontu Narodowego w Lublinie (1954, s. 21) – *...a weźmy przykład choćby z mieszkańców Krasnobrodu. Wiosną w czasie roztopów zaczęły się walić groble. Gospodarstwu rybnemu PGR Krasnobród groziło zniszczenie całej hodowli, bowiem z nieogrodzonych stawów zaczęły uciekać ryby. Kierownik gospodarstwa przyszedł do Gminnej Rady „Ratujecie towarzysze – proszę, bo mi wszystkie ryby uciekną. Tyle pracy na nic, tyle pieniędzy pójdzie w błoto!” Gminna Rada zwróciła się z apelem do okolicznych chłopów. Kto żyw pospieszył na ratunek...*

W roku 1954 staraniem Gminnej rady Narodowej pod kierunkiem przewodniczącego prezydium rady – Władysława Kobla zorganizowano w Krasnobrodzie izbę porodową – *ano macie rację przewodniczący, odezwał się jeden z chłopów. Niby to nasza wieś gorsza od innych, czy co, żebyśmy mieli urządzić izby. Jak w zeszłym roku wiozłem po nocy żonę do Zamościa, to sam myślałem, że dobrze byłoby mieć coś takiego na miejscu...*²⁴⁰

„Porodówkę” (z chwilą otwarcia liczyła 8 łóżek) urządzono w zabudowaniach „pod lasem u Płachcińskiego”, który znany był w Krasnobrodzie jako człowiek solidny, skrupulatnie wykonujący polecenia Rady „i nigdy nie odmawiał swojej pomocy”. Materiał potrzebny na budowę pomieszczenia dostarczyli krasnobrodzianie metodą tzw. „szarwarku” (obowiązkowej pracy na rzecz wsi), sprzęt medyczny ofiarował

²³² jako ciekawostkę pragnę dodać, że w samym Zaburzu miejscowi działacze BCh wydawali również własne pismo – w połowie grudnia 1941 roku na terenie gminy Radecznica ukazał się pierwszy numer prasy konspiracyjnej działającego w obrębie gminy oddziału BCh – „Ku Zwycięstwu” – jego kolportażem zajmował się Jan Krukowski z Zaburza. Innym pismem ukazującym się od stycznia 1942 roku był „Głos Prawdy” – odbijany na matrycy przez nauczyciela ze Szperówki k/Szczepieszyna – Chadama; jego dystrybucją również zajmował się Jan Krukowski z Zaburza; wspomnienia J. Krukowskie publikowane są na stronie: www.republika.pl/horajec w panelu „okupacja”

²³³ tamże

²³⁴ W. Wójcikowski. L. Paczyński. Rostocze. Przewodnik Warszawa 1986, s.66

²³⁵ J. Grygiel. Związek Walki Zbrojnej... s. 129

²³⁶ tamże

²³⁷ Szczepieszyn swoim wychowankom. Biuletyn okolicznościowy dla uczczenia 70 – lecia Zakładów Kształcenia Nauczycieli w Szczepieszynie 24 – 25 maj 1991

²³⁸ J. Grygiel. Związek walki Zbrojnej... s. 134 - 136

²³⁹ Mieczysław Kościński. Korzenie. Dziennik Lubelski 1990 nr 107, s.4; tekst oparty na wspomnieniach Zofii Służewskiej, akuszerki w Ośrodku Zdrowia w Krasnobrodzie.

²⁴⁰ H. Szatkowska. Ty i Twoja Rada. Lublin 1954 s. 40

kierownik Wydziału Zdrowia Powiatowej rady Narodowej w Zamościu.²⁴¹

Od lat siedemdziesiątych XX wieku w mieście funkcjonuje ośrodek sportów wodnych, gdzie znajduje się spora pływalnia. W zabytkowym pałacu Leszczyńskich zlokalizowano Sanatorium Rehabilitacyjne im. Janusza Korczaka dla dzieci ze schorzeniami reumatycznymi.

Ponadto Krasnobród słynie z przepięknej okolicy, doskonałych warunków klimatycznych, jest wymarzonym wprost miejscem do uprawiania wielu dyscyplin sportowych (kajakarstwo, sporty zimowe, kolarstwo, wędrówki piesze), jest znany w całej Polsce z silnie rozwiniętego kultu Maryjnego i ze znakomitych wód leczniczych.

Hrubieszów

Hrubieszów położony jest w jednej z najżyźniejszych okolic Polski, przeważają w okolicach miasta czarnoziemy i gleby lessowe. Początki miejscowości sięgają XIII wieku - w roku 1255 według zapisów w kronikach ruskich zatrzymał się tutaj ze swoją drużyną książę Daniel podążający z Chełma do Halicza; prawdopodobnie już wówczas istniał gród. W roku 1393 Władysław Jagiełło przyłączył miejscowość do Ziemi Chełmskiej.

Prawa miejskie otrzymał Hrubieszów w roku 1410 z rąk Władysława Jagiełły – wcześniej była to wieś królewska o nazwie "Rubieszów" (łac. "Rubiesovia"). Z roku 1411 pochodzą pierwsze wzmianki o zamku hrubieszowskim - zlokalizowany był na wyspie okolonej przez rzekę Huczwę. Budowla została zniszczona podczas najazdu Bohdana Chmielnickiego; stopniowo popadała w ruinę. W wieku XVII z polecenia starosty Ludwika Wilgi reszki zamku rozebrano.

W latach 1473 – 1490 Hrubieszów był stolicą biskupstwa chełmskiego łacińskiego. Z roku 1502 pochodzi informacja o ustanowieniu przez Władysława Jagiełłę dwóch jarmarków - w dzień Wniebowstąpienia Pańskiego i w dniu Podniesienia Św. Krzyża, oraz cotygodniowego targu "w dzień czwartkowy".

W roku 1709 Hrubieszów "trapiło morowe powietrze". Według danych z roku 1765 w mieście znajdowało się 375 domów, w tym 135 żydowskich; istniały ulice o nazwach: Wójtowska, Zamojska, Przedmieście Sławęcín. Swoje nieruchomości w liczbie 17 domów posiadał kościół farny, do klasztoru dominikanów należało 8 domów, do cerkwi pw. św. Mikołaja 5.

Z początkiem XIX wieku miasto stało się słynne za sprawą Stanisława Staszica, który na zakupionych przez siebie dziewięciu okolicznych wsiach liczących 12.000 mórg ziemi – Białoskórach, Bohorodcy, Czerniczynie, Jarosławcu, Busińcu, Pobereżanach, Putnowicach, Dziekanowie, Szpikolosach założył w 1816 roku Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie. Pomocy w dokonaniu zakupu jako nie - szlachcicowi udzieliła mu jego była uczennica Anna z Zamojskich Sapieha. Podstawą działalności Towarzystwa... był "Kontrakt Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego". Powołano Radę Gospodarczą złożoną z prezesa i sześciu radnych (dwóch z miasta i czterech ze wsi). Na stanowisko prezesa Stanisław Staszic mianował Józefa Grotthusa, obowiązki kasjera pełnił Wincenty Sędzimir, radnymi zostali: Leon Sanocki z Dziekanowa, Marcin Wasilewski z Jarosławca, Ignacy Kosmey z Bohodrycy, Hryć Sawa z Czerniczyna, Filip Taras z Pobereżan;w prace Towarzystwa... angażował się również nadleśniczy - Franciszek Lang.

Swoje wspomnienia związane z działalnością Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego opisał Stanisław Staszic w "Krótkim rysie życia mego". Towarzystwo... funkcjonowało do roku 1945, jego kontynuacją była Stacja Hodowli Roślin Ogrodniczych w Dziekanowie.

Według raportu sporządzonego przez rachmistrza Karola Łaskiego 4 maja 1821 roku "w mieście Rubieszowie domów murowanych już dość wystawiono i wciąż murują się. Kupiectwo znacznie się podniosło, a fabrykantów różnych coraz więcej przybywa.". W okresie tym funkcjonowały w mieście szkoły" Progimnazjum, ulokowane w dawnym klasztorze dominikanów; w roku szkolnym 1881/1882 naukę pobierało 187 uczniów, z których 95 to katolicy, 82 - prawosławni, 1 protestant i 9 Żydów. Zajęcia z młodzieżą prowadziło 8 nauczycieli, oraz pop i ksiądz nauczający religii.

trzy szkółki elementarne: dwuklasowa męska (56 uczniów), szkółka żeńska (29 uczennic), szkółka elementarna na Przedmieściu Sławęcín (50 uczniów) – wszystkie placówki utrzymywane były przez Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie.

Od roku 1858 funkcjonował szpital św. Jadwigi, w roku 1881 staraniem TRH otwarto szpital "przeznaczony dla chorych na sekretne choroby", ponadto istniał (od roku 1844) szpital żydowski; funkcjonowały dwa przytułki dla starców, stacja pocztowa i telegraficzna.

Hrubieszów zamieszkiwały mniejszości wyznaniowe - Żydzi, unicy i prawosławni, stąd obecność dwóch bóżnic murowanych i dwóch cerkwi - unickiej pod wezwaniem św. Mikołaja (wymurowana została w 1809 roku), prawosławnej wystawionej kosztem rządu w 1874 roku.

W roku 1882 w Hrubieszowie znajdował się browar, dwa wiatraki, młyn parowy, trzy cegielnie, fabryka "reperacji maszyn narzędzi rolniczych", zakład kotlarski zatrudniający pięć osób, sześć sklepów prowadzonych przez Polaków; Żydzi trudnili się handlem i rzemiosłem, oraz fałszerstwem (lichwą?).

W latach 1929 – 1935 w Gimnazjum Państwowym im. Stanisława Staszica pracowała dr Felicja ze

²⁴¹ tamże s. 41

Szczepańskich Piwowarkowa rodem z Sambora. W okresie międzywojennym Hrubieszów (obok Zamościa) należał do miast posiadających najwięcej bibliotek. Zasady ich funkcjonowania regulowała "Uchwała Hrubieszowskiej Rady Powiatowej w sprawie akcji bibliotecznej w powiecie z dnia 28 marca 1938 roku" ; były to:

- funkcjonująca przed rokiem 1923 Biblioteka Publiczna, która w roku 1932 została przekształcona na Powiatową Centralną Bibliotekę - jej pracą kierowała Zofia Rodziewiczowa
- Biblioteka Powiatowej Komendy Policji; w roku 1929 na stanie biblioteki znajdowało się 65 tomów książek, z czego 53 tomy to książki z zakresu literatury naukowej i popularnonaukowej
- Biblioteka Zjednoczenia Kolejowców Polskich – funkcjonowała od roku 1929
- w latach trzydziestych powstała Biblioteka Stowarzyszenia "Rodzina Wojskowa"
- Biblioteka Sejmiku Powiatowego; wg. danych z 1931 roku w jej zbiorach znajdowały się książki przekazane w depozyt przez koło Polskiej Macierzy Szkolnej
- Biblioteka Polskiego Białego Krzyża (organizacji powstałej w 1918 roku, celem której było udzielanie fachowej pomocy władzom wojskowym w pracy kulturalno – oświatowej wśród żołnierzy). Bibliotekę prowadzili przydzieleni oficerowie.
- Biblioteka żydowska im. I. H. Brenera subwencionowana przez Magistrat m. Hrubieszowa i miejscową Gminę Wyznaniową Żydowską
- w powiecie (Białopole) funkcjonowała Biblioteka Polskiej Macierzy Szkolnej.

W mieście znajdowała się Komenda Powiatowa Strzelecka; o jej działalności pisano na łamach Miesięcznika Katolickiego (1935 nr 8). Przy Komendzie funkcjonowała biblioteka żołnierska 2 pułku strzelców konnych. W roku 1938 Alina Mandatowa z Hrubieszowa ukończyła Kurs Bibliotekarski Instytutu Oświaty Pracowniczej w Warszawie. Okres okupacji przyniósł ze sobą ogromne straty w ludziach, zniszczonych zostało wiele domów. Na terenie miasta pręźnie działał oddział AK - jednym z wybitniejszych oficerów był por. Karol Bojarski ps. "Wyga"; za działalność w AK zginął zamordowany w marcu 1945 roku przez funkcjonariuszy UB nauczyciel – Wojciech Peszek.

Po wyzwoleniu przystąpiono do odbudowy. Jak wyglądała czytamy w broszurze propagandowej "Ty i Twoja Rada" wydanej nakładem Wojewódzkiego Frontu Narodowego w Lublinie (Lublin 1954) - " na terenie powiatu hrubieszowskiego i w samym Hrubieszowie nastąpił rozwój rzemiosła; w mieście funkcjonuje 11 warsztatów kowalskich, usługi świadczą: Spółdzielnia Pracy Remontowo – Konserwacyjna, Pracownicza Spółdzielnia Wielobranżowa Rzemieślnicza, Spółdzielnia Inwalidzka. Znajdują się dwa punkty usługowe, w których naprawia się uprzęż końską, punkty usługowe szklane...".

W Hrubieszowie istnieje Muzeum im. Stanisława Staszica, gdzie przechowywane są pamiątki po założycielu Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego; jako ciekawostkę należy podać że miejscowa ludność ze "staszycowskich " wsi świętuje dzień 8 maja jako święto swego dobroczyńcy. W roku 1991 w Muzeum zorganizowano wystawę "Hrubieszowscy nauczyciele i ich pasje", na której prezentowano osiągnięcia zawodowe, zainteresowania i pasje blisko trzydziestu pedagogów pracujących w szkołach hrubieszowskich i okolicznych na przestrzeni lat 1915 - 1975. Szczególnie dużo uwagi poświęcono osobie Jana Slonzaka (1907 – 1991) rodem ze Skryhiczyna k/Dubienki, który w latach 1928 – 1969 pracował jako nauczyciel języka polskiego, ponadto pełnił funkcje dyrektorów szkół podstawowych w: Grabowcu, Moniatyczach i Hrubieszowie, a podczas okupacji czynnie angażował się wraz z żoną Zofią w tajne nauczanie. Jan Slonzak był działaczem Związku Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego, Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.